

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ДВОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

UDK 34 АПФ

1953 — 1983

Најстарији југословенски живи часопис из области права „Архив за правне и друштвене науке” од свог покретања 1906. године до другог светског рата био је орган Правног факултета у Београду. У том периоду његови уредници били су: Коста Кумануди и Драгољуб Аранђеловић (1906—1911), Коста Кумануди (1911—1912), Чедомиљ Митровић и Коста Кумануди (1912—1914), Чедомиљ Митровић (1920—1933), Михаило Илић (1933—1940) и Борбе Тасић (1940). После ослобођења „Архив” је наставио да излази као орган Савеза удружења правника Југославије, а његово место на Правном факултету у Београду попунили су „Анали”, настављајући тако један континуитет започет 1906. године

ДОСАДАШЊИ ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ „Анали”: др Михаило Константиновић (1953—1960), др Милан Бартош, заменик др Борислав Т. Благојевић (1960—1966), др Војислав Бакић (1966—1978), др Војислав Симовић (1978—1982).

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

Главни и одговорни уредник: др Обрен Станковић.
Заменик главног и одговорног уредника: др Зоран Видаковић. Чланови: др Владимир Јовановић, др Јелена Даниловић, др Михајло Аћимовић, др Верољуб Рајовић, др Стеван Врачар, др Владимир Милић, др Миленко Крећа, др Дејан Поповић (секретар Уређивачког одбора), др Стеван Лилић и мр Драгор Хибер.

Лектор: мр Радмила Шуљагић

Технички уредник и коректор: Вукосава Манојловић

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXXI

новембар — децембар

Број 6

UDK 34

YU — ISSN 003 — 2565

Изворни чланци

Аристид Теодоридес,
професор Универзитета у Бриселу

UDK — 34 (091)

СВОЈИНА И ЊЕНИ ДЕРИВАТИ У СТАРОМ ЕГИПТУ*

І ПЛОДОУЖИВАЊЕ У ЕГИПАТСКОМ ПРАВУ

Својина као стварно право, према традиционалном схватању, обухвата три овлашћења: *usus*, *fructus* и *abusus*. Ако неки од ових елемената недостаје, онда је реч о деривату својине („секторском” праву), одн. о неком другом старном праву.

Наш је задатак овде да утврдимо у којој мери су Египћани знали за појам својине и да ли су у оквиру овог појма познавали неке поделе, да ли су осећали неке разлике правне природе.

На ово питање је често даван негативан одговор, јер се полазило од тога да су тек Римљани створили појам права и да је у Египту апсолутна власт фараона над људима и имовином искључивала не само приватну својину, већ и право уопште, тако да је у свему владала произ-

*) Аристид Теодоридес је данас један од највећих ауторитета за египатско право. Овај Беглијанац грчког порекла био је професор Слободног универзитета и директор Института за оријенталне студије у Бриселу (сала у пензији), а још увек је председник Белијског друштва за оријенталне студије и члан управе Међународног удружења за античка права (S. I. D. A.). У више наврата боравио је у нашој земљи. На вест о земљотресу у Црној Гори послао је свој новчани прилог, а поред тога оставио је средства за клуб *Foguit romanum* на нашем факултету и за наградни фонд Правног факултета у Крагујевцу. Ово је други његов чланак објављен у нашој земљи. Први, посвећен кривичном праву старог Египта, штампан је у „Гласнику крагујевачког Правног факултета” за 1978/79 годину. Ово је нешто скраћена верзија његовог реферата *La propriété et ses détachement en droit pharaonique* који је саопштио на Конгресу историчара античких права у Трсту 1976. г. („RIDA”, 1977, tome XXIV, стр. 21—64). Како је чланак обиман, уз остала сажимања, испуштени су оригинални египатски изрази, осим оних који су раширени и познати правним историчарима (*sefer*, *unetu-ansebin'nef*, *imit-per*), као и један број примедби (фуснота), намењених познаваоцима египатског језика.

вољност⁽¹⁾. Међутим, има основа за закључак да су Египћани давно пре Римљана дошли до драгоцених искустава у области правних институција, и то почев од старог царства⁽²⁾.

Било би корисно упоредити два система, али је, на жалост, правних докумената веома мало. Срећом, постоје посредни подаци из којих се може наслутити да је ових докумената било много више и у бољем стању, да се чак водило рачуна о друштвеном и правном положају. Без претеривања се може говорити о постојању египатске правне доктрине.

Као доказ може се навести да се на више места среће правило, које је право правно начело: „Фараон⁽³⁾ је рекао: 'Нека сваки човек располаже својим добрима' "⁽⁴⁾. Према томе је јасно да је приватна својина несумњиво позната, призната и заштићена⁽⁵⁾ и да међу становништвом постоји свест о њеном постојању и значају.

У једном случају је говече поверено на чување пастиру. Треће лице се појављује и хоће да купи говече⁽⁶⁾. А пастир, који није прост чобанин, одговара јасно и гласно: „То није моје, не могу да ти га дам”⁽⁷⁾.

Из већег броја докумената произилази да се као карактеристика приватне својине сматра овлашћење да се са ствари поступа према свом нахођењу⁽⁸⁾. „Његова му добра припадају — читамо на једном месту — нека са њима ради штогод жели”⁽⁹⁾. А на једном другом сведок, пошто је дао изјаву, додаје: „Он (тужилац) је обрађивао ... и радио с њом што је хтео”⁽¹⁰⁾. Суштина његове изјаве је да докаже како је тужилац заиста био власник спорне непокретности.

Па ипак, својина може бити ограничена како законом тако и вољом људи.

Ево два примера у којима закон налаже ограничења.

Један патерфамилијас оставља својој супрузи (то је његова друга жена) део породичне имовине, и то течевине, на штету деце из првог

(1) О општим карактеристикама египатске државе говорили смо у чланку: *La monarchie pharaonique*, „Atti dell'Accademia Romanistica”, Perugia, 2/1976, стр. 265—289.

(2) Вид. Jacques Pirenne, *Histoire des Institutions et du Droit Privé de L'ancienne Egypte*, II, 1934, p. 338 sqq.; Erwin Seidl, *Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des Neuen Reiches*, 2. dupl., 1951, p. 41 sqq.; Wolfgang Helck, *Wirtschaftliche Bemerkungen zum privaten Garbbesitz im Alten Reich*, MDAIK, XIV, 1956, p. 53—75; Tycho Mesich, *Untersuchungen zur Hausurkunde des Alten Reiches*, 1968, p. 12 sqq.; Hans Goedicke, *Die Privaten Rechtsinschriften aus dem Alten Reich*, 1970, p. 190 sqq.; Bernadette Menu — Ibram Harari, *La notion de propriété prive dans l'Ancien Empire égyptien*, „Cahiers de Recherches de l'Inst. de Papyr. et d'Egyptol. de Lille”, II, 1974, p. 125—154; Karin-Barbara Goedecken, *Eine Betrachtung der Inschriften des Meten im Rahmen der sozialen und rechtlichen Stellung von Privatleuten im ägyptischen Alten Reich*, 1976, p. 195 sqq., 284, 304 sqq.

(3) Званично фараон је „једини” законодавни орган, али, почев од старог царства, он је окружен саветницима који имају чак и законодавна овлашћења. Вид.: J. Pirenne, *Histoire des Institutions...*, II, стр. 233 sqq.; Ar. Theodorides, *A propos la loi dans l'Egypte pharaonique*, RIDA, 1967, p. 107—152.

(4) Cf. Ar. Théodorides, *Les textes juridiques*, у оквиру збирке „Textes et Langages de l'Egypte pharaonique”, III, 1974, p. 24, 30; Pap. Turin 2021, II, 11 etc. Последњи пут се среће овај принцип права у 9. веку старе ере.

(5) Задатак је централних органа управе да осигурају и заштите својину путем регистра у које се уноси све промене у својини на непокретности.

(6) „Vérité-Mensonge”, 8, 1 sqq. (A. Gardiner, *Late-Egyptian Stories*, p. 34; G. Lefebvre, *Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique*, 1949, p. 159 sqq.).

(7) Ar. Théodorides, *Le serment terminal de „Vérité-Mensonge*, *Revue d'Égyptologie*, XXI, 1969, p. 86—87.

(8) E. Seidl, *Einführung in die äg. Rechtsgeschichte*, p. 46—47.

(9) Pap. Turin, 2021, III, 10—11 („RIDA”, 1970, p. 199, 208).

(10) Mès („process Mes”). N 31—32 (A. Gardiner, *The inscription of Mes: A Contribution to the Study of Egyptian Judicial procedure*, 1905, p. 10.

брака⁽¹¹⁾. Свој положај и намере објашњава на следећи начин: „Ја бих њима доделио и ове делове, који мени припадају (пored остатка имовине који им припада), али је фараон рекао: 'Свака жена мора добити свој сефер'...⁽¹²⁾ Сефер представља хапакс*, али је очигледно да се ради о привилегији жене, јер правило о сеферу налаже да се супрузи мора преписати један део имовине. Овом законском обавезом ограничено је слободно располагање имовином.

Један други супруг одредио је своју жену као наследницу целокупне имовине⁽¹³⁾. Пошто је изричито наглашено да овај оар нема потомака, може се закључити да он не би могао слободно располагати заоставштином да је имао деце и да ова имају неку врсту права на нужни део према имовини својих родитеља⁽¹⁴⁾.

Ограничење, осим тога, може бити последица воље појединца јер је, примера ради, неко могао установити правило „мртве руке” и прогласити добро за недељиво и неотуђиво. Карактеристичан је начин на који је установљавана ова манифестација личне воље и слободе располагања имовином⁽¹⁵⁾ (пример је из 26—24. века пре н. е.⁽¹⁶⁾).

„... [2] Установио сам задужбину ради одржавања мог култа када умрем у корист сталних свештеника и свештеница погребног култа [3] путемседа који ми је дао владар⁽¹⁷⁾ као свом 'имакуу'⁽¹⁸⁾. Они се морају покоравати свим мојим жељама које сам у том погледу изразио”

(Коментар: Имовина је намењена искључиво једном циљу: одржавању вечитог култа преминулог.)

„Забрањујем свим свештеницима погребног култа, њиховој деци, браћи и [4] сестрама, било да су надређени или потчињени, да имају нека права према овим пољима, [5] људима и стварима које сам доделио

(11) Pap. Turin, 2021, II, 1 sqq. III, 4 sqq.

(12) Cf. Ar. Théodorides, „RIDA”, 1970, p. 196 и прим. 313, p. 177; Schafik Allam, *Hieratische Ostraka und Papyri*, p. 324, прим. 28.

* Хапакс је реч која се у изворима среће само на једном месту, стога њено значење није довољно јасно (прим. прев.).

(13) Папирус о усвојењу или папирус из Музеја Ashmole, 1943. 95, 2—5; A. Gardiner, чланак у „J. Eg. Arch”. XXVI, 1940, p. 23—29, pl. V—VII; W. Helck, *Materialien zur Wirtschaftsgeschichte*, III: *Eigentum und Besitz*... (1963), p. 331—332; Ar. Théodorides, чланак у „RIDA”, XII, 1965, стр. 79—142; Schafik Allam, *Hierat. Ostraka*, p. 258 sqq.

(14) Cf. Ar. Théodorides, чланак у „RIDA”, 1966, p. 49 и прим. 74; 1967, p. 142—143.

(15) Не би требало оваква располагања приватном својином назвати ограничењима, као што то чини К.—В. Goedecken (*Eine Betrachtung der Inschriften des Meten*..., p. 195 sqq.). Ако ограничења у коришћењу добара, која служе неким вечним циљевима, морају бити изричито наведена у изјави воље, то значи да без изјаве воље оснивача ових ограничења не би ни било. Cf. J. Pirenne, *Histoire des Institutions*..., III, p. 351.

(16) Реч је о документу који се обично назива Документ о задужбини једног функционера на Кефреновом двору (H. Goedicke сматра да је реч о двору фараона Каемнефста) Вид. K. Sethe, *Urkunden*, I, 11—15; J. Breasted, „Anc. Rec”. I, 1905, § 200—209; A. Moret—L. Boulard, *Donations et Fondations en droit égyptien*, „Rec. Trav”, XXIX, 1907, стр. 75—91; J. Pirenne, *Histoire etc.* II, стр. 324 sqq.; T. Msrich, *Untersuchungen*..., p. 48 sqq.; H. Goedicke, *Die privaten Rechtsinschriften*..., p. 44—67, pl. V; Ar. Théodorides, *La notion de personnalité juridique au Bas-Empire comparée à celle du droit égyptien ancien (a propos des fondations)*, „Atti dell' Accademia Romanistica”, I/1975, p. 368—374; Упореди са: Schafik Allam, *Vom Stiftungswesen der Alten Aegypten*, „Das Altertum”, XX/1974, p. 131—146.

(17) „Имаку” значи: мљењик, повлашћени достојан дивљења (Вид. E. Blumenthal, „Untersuchungen”..., I/1970, p. 363—364; 428.

(18) Оснивач задужбине користи добра која је добио од владара, али обдарени располаже по својој вољи, без интервенције фараона (мислимо на саму личност фараона, јер је неопходна интервенција централне администрације да би се регистровао акт располагања и његово извршење).

да би приносили жртве из ове имовине и уз помоћ својих слугу (слушкиња), [6] своје браће и сестара, осим ако то није за приношење жртава⁽¹⁹⁾ из ових средстава, (у некрополи) [7] у области која се налази близу Кефренове пирамиде, и у оквиру прихода које дају поља, људи и све ствари које сам ими поверио да би приносили жртве [8] из ових средстава."

(Коментар: Како задужбина има вечити карактер, имовина је неотуђива и недељива).

„Забрањујем свим сталним свештеницима:

а) да отуђују уз накнаду било коме поља, људе и све ствари које сам им поверио да би им приносили жртве [9] из ових средстава.

б) да путем акта *имит-пер'* додељују било коме⁽²⁰⁾, осим ако то није преношење на једног сина⁽²¹⁾ кога ће сам одабрати и коме ће доделити [10] овај део имовине уз обавезу да буде свештеник погребног култа,⁽²²⁾ тако да ће на овај начин добра (која чине задужбину) бити под управом свештеника погребног култа...."

Нема сумње да је имовина под режимом „мртве руке“* оптерећена вечитом службеношћу у корист оснивача; непокретности и њихов приход не припадају наследницима, они једино могу захтевати да свештеници погребног култа извршавају своје обавезе према покојницима.

Тако настају први „породични ортаклаци“, како их је назвао Жак Пирен (Jacques Pirenne). Њих чине деца која преузимају обавезу одржавања породичног култа свог оца и на тај начин задржавају за себе приход од имања које је намењено том култу. Да би то организовао како треба и одржао јединство породице, отац би задужио најстаријег сина да управља овим добрима, именујући га за „наследника“ или продужаваоца своје личности, тако да је овај могао да проверава како његова браћа извршавају своје обавезе.

Карактеристичан је документ који је издао Неканк (Nekankh) из Тенеха (Tehneh)⁽²³⁾. Из њега се види како настаје једна друштвена ћелија, ограничена на породицу, у којој мушкарци имају превагу. Одредба о отуђењу „била коме“ овде не постоји. Породична група једино има права и не долази у обзир отуђење имовине уз накнаду. Клаузуле се односе једино на делатност чланова породице (акт је из 24. века старе ере):

[1] Изјава воље Некнаха, дружбеника (познаника) Фараоновог,

[2] која се односи на његово имање, из његових живих устију [3]:

(19) Често се жалимо на претерану сажетост докумената. Овде, напротив, видимо досадна понављања која карактеришу писарски стил свих времена!

(20) О значењу израза *imit-per* вид: T. Mršich op. cit., p. 17 sqq.; Ar. Théodori-dès, „RIDA“, 1970, p. 136—147; 176—181; Bernadette Menu, чланак у „Rev. d'Égyptol“, p. 156 sqq.; K.—B. Goedecken, Eine Betrachtung..., p. 211 sqq; p. 301 sqq.

(21) Није постојала законска обавеза примоганитуре, али су обавезни недељивост имовине и преношење на мушке потомке.

(22) Упоредити са случајем о коме говори Raymond Weill (*Les Décrets royaux de l'Ancien Empire égyptien*, 1912, p. 50), где су свештеници добили право да дају било коме од своје деце, чак и да поделе имовину између њих (акт о оснивању задужбине једне анонимне особе из Гизеха).

* Режим „мртве руке“ у средњовековном праву значи имовинско овлашћење према добрима које не обухвата и право располагања (прил. прев.).

(23) G. Lefebvre, *Nouvel acte de fondation de l'Ancien Empire à Tehneh*, „Revue égyptol“, I/1919, p. 30 sqq.; K. Sethe, *Urkunden*, I, p. 162; J. Pirenne, „Essai sur l'évolution du droit de famille en Egypte sous l'Ancien Empire“, *Mélanges Paul Four-nier*, 1929, p. 624—625; *Histoire des Institutions...*, II, стр. 364 sqq. 372—373; I. Harari, *La fondation culturelle de N. K. W. I. ANKH à Tehneh: Notes sur l'organisation culturelle dans l'Ancien Empire égyptien*, „Ann. Serv. Ant“. LIV/1957, p. 317 sqq.; Ar. Théodori-dès, *Le testament dans l'Égypte ancienne*, „RIDA“, 1970, стр. 141—147.

„У погледу моје (мушке) деце, уистину, оно што сам за њих одредио у погледу плодова, нека те плодове уживају, али забрањујем дваком (од њих) да отуђује оно што сам му доделио, било актом располагања (*'imīṭ-per'*), било поклоном, било неком од својих сродника [4], осим ако му се не роди син на кога ће пренети право.

Они ће поступити под руководством мог најстаријег сина⁽²⁴⁾ и тако ће ми приносити жртве, јер сам поставио једног наследника за онај дан када будем отишао на Запад, а тај дан нек дође што касније [5]. Свештеници погребног култа [6], које сам подредио његовој власти [17]⁽²⁵⁾, од њих ће захтевати да приносе жртве (организују даће) сваког дана, сваког првог у месецу, средином месеца и сваког празника током године, али му забрањујем да захтева било шта ван ових свакодневних жртава [8]. Ако он захтева нека давања које нису за жртве које ми треба приносити, забрањујем му да тражи од свештеника погребног култа било какве дажбине које нису за погребне жртве које ми треба приносити.”

Из овог примера имовине са посебном наменом види се да се ради „парцијализацији” својине, јер се не може рећи да титулар ових права на својину. Египћани су о томе имали јасну представу и умели су то да изразе.

Тако у текстовима налазимо: „Та добра биће његова” (уобичајени начин да се означи својина), „али тако...”, иза чега следи органичење: право својине неће бити потпуно, а ограничење може да се састоји у томе што ће прибавилац бити само *inpeti-ensebin'nef*, што значи „онај који једе (плодове) и који не сме да нанесе штету земљишту”, тј. не сме да дира у супстанцу ствари. Једва да је потребно да се подсетимо Паулове дефиниције из Дигеста (7. 1. 1): *Salva rerum substantia*. Како видимо, постоји видљива подударност између овог египатског израза и *ususfructus*-а римског права. Египатски термин мање ставља тежиште на забрану, али је ипак јасно да је плодоуживалац лишен битног елемента својине, права да слободно располаже стварима.

Сви коментари и речници овако тумаче овај египатски израз и доводе га у везу са плодоуживањем. У документима из старог Египта не налазимо дефиницију, бар не у онима који су сачувани, али овакав смисао произилази из целог контекста.

У једном документу из доба старог царства⁽²⁶⁾ установљено је туторство и за тутора се каже да је *inpeti-ensebin'nef*, плодоуживалац. Такво плодоуживање обухвата и обавезу и то обавезу да одгаја децу, „велику као велику, малу као малу”, што значи да свако дете треба да буде одгајано у складу са потребама његовог узраста.

Јасно је да деца имају само голу својину на добрима којима управља тутор. Иако то није, може се логично закључити да туторство

(24) Да би се обезбедило преношење права на једног сина (најстаријег) било је потребно дати писмену изјаву воље, у супротном имовина се дели на децу. Pirenne (*Histoire des institutions...*, III, p. 357) пише: „Добра која најстарији син добија у наслеђе, породица и имовина коју му је оставио отац, чине породичну имовину. Најстарији син њом управља и држи је не за себе лично, већ у име своје породице и он мора, са своје страље, да их пренесе на породичног старешину који ће га наследити. Али најстарији син, као и остали синови, може за живота прибавити нова добра. Она представљају његову личну имовину на којој има својину без ограничења, и којом може располагати у сопственом интересу”.

(25) Буквално: ставио под његову руку.

(26) То је папирус Берлин 9010, о којем ће бити реч у другом поглављу овог чланка.

престаје са пунолетством деце. На тај начин, овде је установљено једно привремено плодуживање, везано за својство тјутора. На то ћемо се још вратити, али ћемо претходно размотрити проблем да ли у Египту постоје личне службености.

Један документ из правне праксе може да баца нешто светлости на овај проблем. То је папирус *Kahun I*⁽²⁷⁾, који свакако можемо окарактерисати као један случај *donatio mortis causa*. Видећемо како постоје одређене разлике између различитих располагања која је учинио Уак (Ouakh), Анкренов (Ankhren) брат.

Папирус *Kahun I*, 1

А) С лица (назнака садржине налази се на спољашњој страни свитка папируса): „Пуноважни акт располагања (*imit-per*)⁽²⁸⁾ који је саставио надзорник области (*file*) Уак“ (19. век старе ере).

Б) Полебина

І. Додатни документ, копија ранијег *imit-per-a* који је саставио Анкрен и који служи као основа за располагања Уака.

[XII, 1] „Копија акта располагања који је саставио Анкрен, верни чувар печата Управника радова [2], четрдесетчетврте године, другог месеца годишњег доба 'шему' [3]:

Imit-per који је саставио верни чувар печата управник радова, син Шепсесов, Ихисенбу, звани Анкрен, из северне области [4]:

— сва моја добра на селу и у граду додељујем свом брату, свештенику 'уаб', надзорнику филе Сонду, Господару Истока, сину Шепсеса по имену Ихисенбу, звани Уак [5]

— сва моја послуга (робови) истом мом брату.

Састављено у писарници другог известиоца (писара) јужног кварта, четрдесетчетврте године (за владе Аменехата III?), другог месеца годишњег доба 'шему', тринаестог дана⁽²⁹⁾.

II (Акт располагања Уака)

(Датум) [6] „Друге године (владавине Аменехата IV?) другог месеца, годишњег доба 'акхет', осамнаестог дана. [7]“.

(назив) Акт располагања који је саставио свештеник 'уаб', надзорник филе Сарду, Господар Истока, Уак:

(27) О овоме папирусу су писали: F. Ll. Griffith, *Hieratic Papyri from Kahun and Gurob*, London, 1898, pl. XII—XIII; A. Erman, *Aegyptis che Chrestomatie*, Berlin, 1904, p. 146—149; K. Sethe, *Lesestücke*, Leipzig, 1928, p. 90—91; G. Maspero, *Etudes de mythologie et d'archéologie égyptiennes* IV („Bibl. égyptol.“) VIII, Paris, 1900, p. 438—440 и други.

(28) Каква је природа аката *imit-per*, који је општи појам? Можда се овде ради о тестаменту, јер једно лице располаже целокупном својом имовином (Вил. Ag. Théodoriges, „RIDA“, 1969, стр. 65). Али може се и тако саставити да он задржава своју функцију и приходе који иду уз њу.

(29) Писар је овде пренео само битне одредбе Анкреновог *imit-pera*, али нотарске белешке омогућују да се пронађе и прочита у целини изјава у архивима управних органа који су га оверили и у централној управи у којој се сви акти располагања предају. Cf. Обавезе цагија (*Obligations du Vizir*, 19): „Сви акти располагања морају бити предани њему, јер је он тај који треба да стави печат“ (K. Sethe, *Urkunden*, IV, 1111. 6—7; J. Breasted, *Anc. Records*, II, § 688; C. Farina, *Le funzioni del vizir faraonico sotto la XVIIIa dinastia*, 1971, § 6).

(садржина): „Састављам овај *imit-per* у корист своје жене Сатше-фут, зване Тети [8], пореклом из Гезиаба, Сопљаове кћерке, а документ се односи на сву моју имовину коју им је „дао“⁽³⁰⁾ мој брат [9] Анкрен, верни чувар печата управника радова, и свака ствар се налази на свом месту, онако како ми је дао. А она ће „дати“⁽³¹⁾ [10] оном коме буде желела од деце коју ће ми родити.

(друго располагање) Дајем јој и четири роба, пореклом из Азије, [11] које ми је дао брат Анкрен, верни чувар печата управник радова. А она ће их дати оном коме буде желела од своје деце [12].

(треће располагање) У погледу моје гробнице, налажем да тамо будем сахрањен са својом супругом и забрањујем било коме да се томе успротиви [13].

(четврто располагање) У погледу моје мале куће (?)⁽³²⁾ коју је за мене саградио мој брат, верни чувар печата Анкрен, у њој ће становати моја супруга и забрањујем да је било ко из ње исели [14].

(кодицил) Нека супститут Гебу буде тотор (или васпитач?) мог сина⁽³³⁾.

(сведоци) [XIII, 1] Листа сведока у чијем је присуству састављен акт (следе три имена).

Поћимо од четвртог располагања, које установљава право становања (*habitatio*). То је право у корист одређене личности и његова суштина се изражава прилогом „унутар“ (или, као у овом случају, предлогом „у“): „моја супруга ће становати...“. У египатском језику се често правне нијансе изражавају путем прилога.

Трећа одредба је нешто сложеније природе. Рекло би се да је реч о праву употребе (*usus*), иако то право није временски ограничено. То би било једно специфично право употребе. Ако се пође од класичних схватања, личне службености су доживотна права, али, изгледа, да су их Египћани другачије схватили. У сваком случају ово право употребе *sui generis* представља једно стварно право, јер делује *erga omnes*, будући да се „забрањује свима да се овом противе“. Исти је случај са са другим располагањем, које понавља одредбе првог, само што се односи на робовску радну снагу.

Право располагања изазива недоумице. Реч је о нечему што бисмо данас назвали фиденкомисарна супституција. Тестатор проглашава имовину коју „додељује“ својој жени за недељиву и неотуђиву и сам одређује будући наследни ред. Он оставља супрузи само једно уско право да може изабрати једног сина, коме ће добра припасти по тестаменту декујуса. У ово време, ако и у неким другим периодима, прворођена кћер није имала нека права.

Ван овог, добрима се не може располагати, према томе она су неотуђива, у суштини не постоји право на *abusus*, чиме се објашњава

(30) Овај глагол (*rdi*) има шире значење, може, између осталог, значити: поклонити или пренети тестаментом. Треба је преводити у складу са контекстом.

(31) У суштини је ово израз воље Уака, а жена се томе не може супротивити. Воља састављача *imit-pera* поставља императивна ограничења оном који добија имовину (Cf. „RIDA“, XIX, 1972, p. 145—147).

(32) Буквално: одајс, собе. Можда се радило о некој врсти бунгалова.

(33) Из садржине овог документа се види да је то додаток (кодицил) уз *imit-per*. Он није датиран, већ је прикључен у тренутку када је декујус постао свестан да неће имати више деце. У том случају његова жена неће имати ни оно минимално право да изабере „свог“ наследника. А можда је декујус одредио татора само за тог једног сина, не водећи рачуна у евентуалним кћерима.

чињеница да жена оптерећена обавезом да пренесе имовину може бити сматрана за плодоуживаоца, за титулара голе својине, јер је на основу изричитих одредби обавезна да имовину преда детету.

Потпуно је исти случај у Египту и са „вечном супституцијом“, када се установљава плодоуживање које ће вечито бити преношено с једног лица на друго. Такав случај налазимо у следећем тексту, а у вези са њим потребно је напоменути да је функција „хем-ка“ (свештеника погребног култа) схватана као вечита, према томе наследна.

Гувернер Хапицефа саставио је уговоре са свештеницима Асијуа у Горњем Египту са циљем да обезбеди себи погребни култ (дешава се у 20. веку старе ере)⁽³⁴⁾. Он именује „хем-ка“ (буквално: слуга двострукости, слуга смрти) који ће се старати да свештеници извршавају своје обавезе у погледу мртвих и да им се за то даје накнада. Служба „хем-ка“ (или култног свештеника, како се обично преводи) исто тако даје право на накнаду која се даје из имања снабдевног алатима и робовима. Хапицефа одређује начин на који ће ова добра бити коришћена.

У уводном делу⁽³⁵⁾ гувернер објашњава свом хем-ка шта се од њега очекује.

А. Обавезе култног свештеника

(а. Он најпре мора да контролише извршавање обавеза које према донатору имају свештеници храма Асија): „Слушај ме! Све радње које ми по уговору дугују свештеници храма стављам под твоју контролу, Јер „хем-ка“ је тај који мора трајно да одржава добра и да обезбеди трајно приношење жртава“ [270] (Што значи: настој да се испуни све оно што ми дугују).

(б. Он мора да се стара да се редовно даје накнада): „Слушај ме! Рекао сам ти која сам добра доделио свештеницима као накнаду за њихову службу на коју су ми се обавезали. Настој да им ништа не буде закинуто“.

(в. Наследни и недељиви карактер функције „хем-ка“): Сва моја упутства која се односе на добра која сам им дао пренећеш на свог сина који ће те наследити и који ће (после тебе) [271] обављати дужност мог 'хем-ка'."

Б. Накнада за дужност „хем-ка“

(Установљена је задужбина да би се наградили култни свештеници и њихови наследници: „Слушај ме, снабдео сам те пољима, људима, марвом, водом и разним другим стварима, као и свако званично лице Асијуа, да би свесрдно обављао дужност за мене. Ти ћеш надгледати све ова добра која сам ставио [272] под твој надзор⁽³⁶⁾ добићеш их путем писаног акта."

(34) О овом документу: F. Lj. Griffith, *The Incriptions of Siut and Dér-Rifeh*, pl. VI; K. Sethe, *Lesestücke*, p. 92; P. Monet, *Les tombeaux de Siout et de Dér Rifeh, Kémi*, III, 1930—1935, p. 54—55; Cf. G. Maspero, *Transact. Soc. Bibl. Arch.*, VII, str. 12; E. Revillout, *Précis du droit égyptien*, 1903, p. 22—23; S. Donadoni, *La religione dell'antico Egitto*, 1939, p. 189; Ar. Théodorides, *Les contrats d'Hapijefa*, „RIDA", 1971, p. 100—252, нарочито p. 170—185.

(35) Sint. I, 269—272 (K. Sethe, *Lesestücke*, 92, 12—23).

(36) „Под твоју руку“, „поверено теби на управљање“, „дато теби у државину“. У погледу писменог документа који се даље помиње, вид. „RIDA", 1970, p. 146.

(Имовина је неотуђива и недељива, погребни свештеник ће добити само плодуюживању. Његов положај је наследан, али у преношењу функције не морају се увек поштовати правила примогенитуре по мушкој линији): „Ова имовина ће прећи на једног твог сина кога будеш изабрао међу својом децом и који ће бити мој 'хем-ка', са положајем плодуюживаоца, тако да му је забрањено да је дели својој деци, сагласно изјави воље коју сам ти дао”.

„Ти ћеш надгледати” стоји у документу (ми бисмо рекли „као добар домаћин”) и то на основу јасне правне логике, јер му имовина није „дата”, већ „стављена под његову руку”, дата на управљање. И заиста, као што ћемо у даљем тексту видети, положај „хем-ка” се одређује као *imeti-ensebin'nef*, што значи онај који управља имањем и ништа више.

У складу са оваквом правном логиком, право које се обично одређује као „плодуюживање”, у овом случају је преносиво, јер не престаје смрћу титулара. То је изричито предвиђено, као што је исто тако изричитом изјавом воље предвиђено да је плодуюживање недељиво.

У начелу, према римској класичној концепцији, плодуюживање је дељиво, али непреносиво, што значи у првом реду да је то стварно право на туђој ствари, над којом власник, који има „голу” својину, задржава право располагања. А овде имамо плодуюживање које је недељиво, преносиво и без титулара „голе” својине.

И заиста, ко би се могао сматрати власником у будућности? Сваки корисник имаће положај *imeti-ensebin'nef* и као такав нема права располагања добрима која служе ради обезбеђивања накнаде погребног свештеника. Титулар „голе” својине могла би бити сама функција, узета апстрактно, јер се првобитни власник одрекао својине⁽³⁷⁾. Али сама функција, по природи ствари, не може имати своју правно релевантну вољу. Ову вољу може „позајмити” од титулара ове функције, а овоме је забрањено да располаже имовином, јер је само плодуюживалац. Тако улазимо у један зачарани круг. Из њега је могуће изаћи само ако пођемо од тога да је реч о једном другом праву, а не о службености плодуюживања, не губећи из вида да је то, са гледишта Египћана, *imeti-ensebin'nef*.

Из текста произилази да сваки „хем-ка” мора своје право плодуюживања, које је постало недељиво и неотуђиво, да пренесе на једног од синова кога изабере, и који ће наследити дужност „хем-ка”.

Могло би се рећи да је ово врста поклона са налогом (*donatio sub modo*) или да је то неки облик реалног обезбеђења. То није само стварноправни однос, јер постоје и обавезе које делују *inter partes*.

Могло би се закључити да египатски *imeti-ensebin'nef* личи на плодуюживање, али да има шири домашај од класичног узуфруктуса. Појам *imeti-ensebin'nef* је генетички појам чији правни режим није унапред законом одређен. У неким случајевима он се поклапа са плодуюживањем, али у неким не.

На питање да ли египатско право зна за стварна права на туђим стварима, без оклевања можемо дати потврдан одговор, упркос недовољним и непотпуним изворима. Нарочито је несумњиво да постоје зе-

(37) Упореди: чланак у „*RIDA*”, 1971, р. 171, 240, 242.

мљишне службености. Чини нам се немогућим, иако нема поузданих извора, да ове службености нису постојале. У овој земљи без кише, у којој се вода добија наводњавањем, морало је бити службености које су оптерећивале непокретности и које су се састојале у праву провођења воде (*aqueductus*), као и у праву пролаза (*iter*).

У погледу личних службености, видели смо да постоји право коришћења (*usus*), право становања (*habitatio*), право плодоуживања (*ususfructus*). Из текстова се види да је за плодоуживање постојао одговарајући термин *inemeti-ensebin'nef*, за који је јасно каква је овлашћења садржао, али чији је карактер нешто шири од класичног плодоуживања. У неким случајевима овај појам се поклапа са плодоуживањем, али у неким то није случај. Може се рећи да је *inemeti-ensebin'nef* онај који на некој имовини има право коришћења у ширем смислу, а оптерећен је неком обавезом, ограниченог трајања (или старатељством) или има дужност која временски није ограничена, као што је случај са вечном задужбином. Његове дужности или „облигације” су наследно преносиве заједно са правом које служи као накнада и које је недељиво и неотуђиво пословима *inter vivos*.

II БЕРЛИНСКИ ПАПИРУС 9010

После првог објављивања⁽³⁸⁾ које је пружио увид у његову садржину, Курт Сете (*Sethe*) је овај папирус темељно проучио и то са изванредном акрибијом⁽³⁹⁾. Аутор је искористио и најмању појединост паеографске или граматичке природе за превод и коментар који обилују финесамa. Видело се, како су, између осталих, потврдили и Жак Пирен (*Jacques Pirenne*)⁽⁴⁰⁾ и Ервин Зајдл (*Erwin Seidl*)⁽⁴¹⁾, да је реч о изводу из записника исказа једне од странака⁽⁴²⁾. Прави записник би садржао исказ у управном говору, што овде није случај.

У документу најпре налазимо препричан захтев тужиоца Себекхотепа, чија титула није сачувана, иза које долази изјава туженог Чауа (*Tchaou*), најстаријег сина покојног Узера, који има право да управља добрима. После тога суд даје налог да се прихвате докази и одређује како треба да гласи одлука. Судска одлука, према томе, има карактер условне, привремене пресуде. Документ пружа увид у неке основне особине судског поступка.

Полазећи од превода и тумачења које је дао Сете, Жак Пирен је сматрао да је документ доказ како у то време жене немају правну ни

(38) A. Erman — F. Krebs, *Aus den Papyrus der königlichen Museen*, Berlin, 1899, p. 82—83.; *Hieratische Papyrus Berlin*, III 1911, pl. I.

(39) *Ein Prozessurteil aus dem Alten Reich*, Z. äg. Spr., LXI, 1926, p. 67—79. О овом папирусу су још писали: G. Moeller, *Hieratische Paläographie*, Leipzig, 1927, I, p. 10—11, pl. 2; P. W. Pestman, *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt*, 1961, str. 54, n. 9, 183; A. Polacek, *Zur Frage des altägyptischen Rechts- und Gerechtigkeitsgedankes*, „J. Jur. Papyrology”, XIII 1961, str. 254—257; Ar Théodorides, *The Concept of Law in Ancient Egypt*, у оквиру: *The Legacy of Egypt*, 2 d. 1971, str. 295—300; iL Goedicke, *Zum Papyrus Berlin 9010*, Z. äg. Spr. CI” 1974, p. 90—95; Ar. Théodorides, *L'enfant dans le droit de l'Egypte ancienne*, „Rec. Soc. J. Bodin”, XXXV 1975, p. 104—113; K. — B. Goedecken, *Eine Betrachtung...* 1976, p. 189, 237, 242, 247, 250, 252, 254, 255, 267, 288; Cf. E. Edel, *Altägyptische Grammatik*, I—II, 1955/1964, index: Hier. Pap. II, Tf. I.

(40) J. Pirenne, *Historie des Institutions...*, II, str. 132, 133, 302, 304; III, p. 248, 304, 351—354.

(41) E. Seidl, *Einführung...*, нарочито p. 17, 34, 35, 37, 43, 57.

(42) У којем недостаје почетак. У погледу старости документа вид. G. Moeller, *op cit.* p. 10; K. Sethe, *op. cit.*, p. 68 (процењује да је с краја старог царства).

пословну способност⁽⁴³⁾, јер је у сваком случају морала бити под туторством мужа, најстаријег сина или старца над имовином кога је тестаментом поставио њен муж, као што ће се из папируса видети.

Најважнији у том погледу је део у коме тестатор додељује „жени, деци и свим добрима“ управника (или татора). Међутим, у осталом тесту нема ничег што оправдава овакву одредбу, већ се једино говори о имовини декујуса. Зато смо, будући да се тај део налази у тексту који је на жалост нечитак, у једном ранијем чланку пошљи од претпоставке да постоји знак *n*, што би изјаву чинило схватљивијом, јер би то значило да је управљање добрима поверено старцу „у корист“ (или према жељама“) жене и деце⁽⁴⁴⁾. До таквог закључка је дошао и Ханс Гедике (Goedicke), али на један општроумнији начин, јер је запazio на фотографији самог папируса, при врху другог реда, несумњиве трагове једног *n* (за које смо претпостављали да се налазе при дну првог реда), што је потврђено накнадним испитивањем папируса у берлинском музеју⁽⁴⁵⁾. А у односу на остали текст, Гедике предлаже једно ново решење, сматрајући да је трећи део (у којем је дата условна пресуда) наставак другог (у којем се налази изјава туженог). Према тумачењу које је дао Сете, Чау је изразио сумњу у постојање тестамена на који се позива Себекхотеп: „Али Чау изјављује да његов отац није никада и нигде описао овај документ“.

Према Гедикеу, Чау не одриче само постојање документа, али доводи у сумњу његову садржину. Себекхотеп сматра да му припада потпуно право на имовину Узера док Чау тврди да он има само право плодоуживања. Међутим, да би дошао до оваквог тумачења, Гедике је морао да *исправља* текст који је у овом делу јасан. Зато његово објашњење не делује убедљиво. Да би остатак садржине довео у склад са овим тумачењем, Гедике је један израз превео са „ни на који начин“, док је његово дословно значење: „ни на једном месту“. Седми ред је превео овако: „...који се односи на имовину која се сада налази у рукама Себекхотепа“⁽⁴⁶⁾. Али, ако је Себекхотеп тужилац, онда он захтева имовину позивајући се на спорни тестамент, а та имовина није код њега! Предложени превод, дакле, није у складу са подацима које садржи документ.

У папирусу се среће израз, који сам текст тумачи као плодоуживање. Већ у првим редовима налази се израз који буквално значи „унутар њега“. Гедике то преводи са „unter der Kontrolle des...“ и из тога закључује да је реч о потпуном праву (volle Verfügungsgestalt), јер је за њега ово право супротност „плодоуживању“.

Ми полазимо од тумачења које је дао Сете у погледу опште структуре документа, и по овом су ова два израза у египатском језику синоними за државину. Желимо да то нагласимо пре но што уђемо у подробнију анализу папируса.

Као пример за употребу овог израза (m-hnw.f) наводимо текст са стеле из берлинског музеја бр. 24032, који је објавио и анализирао

(43) J. Pirenne, *Histoire des Institutions*..., III, p. 353.

(44) „Rec. Soc. J. Bodin“, XXXV, стр. 100 (чланак је дат у штампу 1973, али је зборник изашао 1975.).

(45) Н. Goedicke, *Zum Papyrus Berlin 9010*, p. 90—91.

(46) *Op. cit.*, p. 94.

Џорџ Фишер (George Fisher) у једном значајном чланку⁽⁴⁷⁾. Аутор овако преводи одговарајући одломак: „Стекао сам кућу од мог оца Итаја, (али је моја мајка Ибеб била та која је то учинила за мене”. Објашњење гласи: „Смисао је очигледно овај — он је добио својину док је још становао у кући свог оца, али је вероватније да је то била његова мајка, а не отац, која му је пренела својину или средства да до те својине дође”⁽⁴⁸⁾.

Поћимо најпре од дословног значења, па ћемо затим покушати да дамо тумачење. „Остварио сам то унутар мога оца Итаја, моја мајка Ибеб је била та која је то за мене остварила”. „Унутар мога оца” значи да је право да управља имовином добио, али не и право располагања. Другим речима постигао сам то управљајући имовином мог оца, али је потом моја мајка учинила оно што је потребно у моју корисит.

Намеће се закључак да је мајка, која је остала удовица, постала наследник свог мужа и да је пренела на свог сина својину. Из тога произлази да је израз који је овде употребљен (*m-hpw. f*) имао значење: добра којима се не сме располагати, а то је значење и израза *im.f*.

Имајући ово у виду, ево како би требало превести папирус Берлин 9010 (из 23. или 22. века старе ере).

Парница Себекхотепа против Чауа

А. (Себекхотеп пред судом, кратак садржај његовог захтева)⁽⁴⁹⁾ „...
... [1] ... и [2] Себекхотеп доноси на суд документ који је написао фараонов миљеник, управник најамника, Узер, и којим (му поверава) управљање целом његовом имовином у корист [3] његове жене и деце, (нарочито) да би задовољио децу [4] Узерову путем ових добара, и то тако да велика добију као велика, мала као мала (тј. да старији и млађи добијају у складу са својим годинама).”

Б. (Кратак садржај изјаве оптуженог⁽⁵⁰⁾) „Али Чау изјављује да његов отац није [5] никада направио овакав документ.”

В. (Привремена, односно условна судска пресуда)⁽⁵¹⁾ „Ако овај Себекхотеп доведе три ваљана сведока који ће дати свечану изјаву [6] и који ће се заклети на овај начин: 'Боже, нека твоја моћ буде против њега (Чауа) онолико колико се да изјава⁽⁵²⁾ да је Узер саставио овај документ⁽⁵³⁾ — [7] тада ће добра бити предата на уживање Себекхотепу.

(47) G. Fisher, *The Nubian Mercenaries of Gebelein during the first intermediate Period, Kush*, IX, p. 44—80.

(48) Op. cit. p. 48 и 52.

(49) У делу који недостаје вероватно се налазио датум, представљања лица за које се нешто даље каже: „тај Узер”, „тај Себекхотеп”, „тај Чау”) и свакако још и онштин карактер акта.

(50) Да је то кратак садржај, као и у случају из првог дела чланка, види се из говора који је посредан, а поред тога и из сајзотог карактера излагања.

(51) Трешало би да овде стоји Ђормулација из које се види да је одлуку донело судско веће које је заседало у одређено време на одређеном месту. Зато с е следећи текст може схватити као изјава Чауа. Тако га Гедике и тумачи, али то није прихватљиво, јер, између осталог, не може једна странка у спору да другу обавезе на заклетву и да одреди начин на који ће се ова заклетв. То је овлашћење које може имати судско веће, као што показује „Pap. Caire” 65.739, 15—19 (V. A. Gardiner, *A Lawsuit Arising from the Purchase of two Slaves*, J. Eg. Arch”. XXI 1935, p. 140 sqq.

(52) Писмена изјава Узера вероватно није састављена пред судом који је овлашћен да јој да правну снагу и да је региструје, него пред пријатељима, који ће пред судом сведочити.

(53) Насупрот мишљењу К. — В. Goedecken (*Eine Betrachtung...*, p. 247), овај писани документ постоји и то је неспорно, али под условом да „коаутори” потврде истинитост његове садржине.

Нека (дакле) доведе три сведока пред којима је морала бити дата та изјава воље [8] и тада ће (тј. на основу тога ће) Себекхотеп добити право плодоуживања. А ако не доведе три сведока пред којима је ова изјава дата [9] никаква имовина Узера неће бити предата на уживање Себекхотепу; имовина ће остати код (у рукама) његовог сина, миљеника фараона, управника плаћеника, Чауа⁽⁵⁴⁾...."

Израз који смо превели са „добра предата на уживање” буквално значи: „добра која ће бити у њему... (код њега, у његовим рукама)”. Овај израз, који се јавља у делу документа који има карактер условне пресуде, на крају текста је замењен изразом који нам је добро познат, а то је *inapi-ensebin'nef*.

„Ако Себекхотеп доведе три сведока... добра ће бити предата на уживање”.

„Ако дакле доведе три сведока пред којима је (Узер) морао дати изјаву, (на основу тога) ће Себекхотеп постати плодоуживалац.”

Постоје у египатском језику два израза који се односе на имовину: *ишт* и *хет* (*ht*). Карин-Барбара Гедекен (Goedecken), у недавно објављеној књизи која се односи на друштвени и правни положај личности у време старог царства, сматра да постоји извесна разлика између два појма⁽⁵⁵⁾. Термин *ишт* означава сва добра, све покретне и непокретне ствари, целокупну имовину једног лица. Реч *хет* такође обухвата добра, али схваћена одвојено, појединачно, свака на свом месту и то онако како настају и како се мењају. *Хет* у првом реду значи приходи, закупнине, добит од неке активности, допринос од неких потраживања. Према К. — Б. Гедекен, Чау се у овом документу жали на *хет* који му припада у вези са функцијом коју обавља и жели да се побољшају његови приходи⁽⁵⁶⁾.

Овакво тумачење, међутим, не може се прихватити. Неке мале разлике у значењу постоје, на шта је указао Сете⁽⁵⁷⁾, али су оне више граматичке природе. *Ишт* се употребљава уз суфикс и у множини, а *хет* у другим приликама⁽⁵⁸⁾. Ево неких примера употребе два термина. Уобичајена је формула: „Нисам никада другоме одузео његова добра (*хет*)”⁽⁵⁹⁾, али када постоји додатак (нпр. његова добра), онда налалзимо: „Нисам никада лишио другог његовог добра (*ишт*)”⁽⁶⁰⁾. У познатом упутству, које фараон даје цатију (великом везиру) уводећи га у дужност (упутства Мерикареу)⁽⁶¹⁾ стоји: „Не лишавај човека добара (*het*) која има од свог оца; не чини неправду великашима у погледу њихових добара (*ишт*)” или велики у својим добрима (*ишт*)”⁽⁶²⁾.

Додајмо да се термин *ишт* може применити на тачно одређене ствари, као што је гробница, жртвена животиња, грађевина или прилог од

(54) Чини се да, у случају кад тестаментом није одређен тутор, управљање добрима оца прелази на најстаријег сина.

(55) К. — Б. Goedecken, *op. cit.*

(56) *Ibid.* p. 180, 248, 250.

(57) K. Sethe, *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten*, IV, p. 337.

(58) E. Edel, *Altäg. Grammatik*, §§ 18, 119, 264, 301; W. Schenkel, *Frhmitteläg „Studien“*, 1962, p. 69—74.

(59) K. Sethe, *Urkunden*, I, 50, 2.

(60) R. Anthers, *Hatnub*, 22, 7; cf. 20, 17.

(61) Merikare, 47—48, *Zwei altäg. Schriften*, str. 22—23; E. Blementhal, *Untersuchungen...*, I, 1970, p. 357—358.

(62) W. M. Fl. Petrie, *Athribis*, pll. VI и IX (према H. G. Fischer, чланак у „Z. ag. Spr.”, C, 1973, p. 16—28.

неке службе, као у случају наредбе Демециптауја, у којој се предвиђају мере које треба применити против функционера који не кажњавају деликте: „...[36] Сваки управник области и сваки функционер који не кажњава [37] у својој области (номи) све оне људе који учине нешто (против ове наредбе), на начин који од њега очекују фараон, џати или функционер, неће више имати право на своју функцију, нити на свој печат, нити на било које своје добро (ишт), а и његова деца неће имати ова права“⁽⁶³⁾.

Израз „његова добра“ је везан за функцију („његову функцију“), као што је и право на „свој печат“ везано за положај. Инкриминисани службеник ће изгубити право да даље обавља своју функцију, а тиме и приход који је везан за њу, без могућности да функција и приход пређу на његове синове. Према томе, овде је приход назван „ишт“.

Како видимо, размишљања Карин-Барбаре Гедекен нису убедљива, нарочито ако се има на уму употреба ова два израза у берлинском папирусу 9010, јер се два појма употребљавају наизменично тако да се не може закључити како су то два термина од којих сваки има своје посебно, тачно одређено значење. Као последњи доказ за ово подсетимо се правног начела које смо на почетку поменули: „Нека сваки ужива своја добра“. Ово: *своја добра* налазимо у оба облика: *хет* и *ишт*.

Вратимо се тексту да бисмо боље схватили шта жели Чау.

Према аутору, Узеров син је незадовољан приходима који су му намењени. Он жели да му припадне више него што је одредио очев тестамент. Он жели „потпуне“ приходе који иду уз његову функцију⁽⁶⁴⁾.

У ствари, ништа нас у тексту не овлашћује на овакво тумачење, нити је то у складу са основним положајем Чауа, који није тужилац у овој парници⁽⁶⁵⁾. Он брани свој положај који му оспорава противник у спору, Себекхотеп. Према томе, треба се окренути другој страни и видети шта Себекхотеп захтева.

У тексту налазимо податак да је Себекхотеп у сродству са осталим личностима које се помињу а К. — Б. Гедекен сматра да је по свој прилици био брат Чау или бар члан његове шире породице⁽⁶⁶⁾.

Ево како гласи текст (према Елмар Едел⁽⁶⁷⁾): „Сишао сам у ову своју гробницу пошто сам остарио поред своје унучади и пошто је мој најстарији син заузео моје место.“ Из овог се може закључити да је постојао обичај да најстарији син зазме положај свог оца. Чау, који обавља исту функцију коју је имао његов отац, вероватно је старији син, а Себекхотеп млади, уколико је он стварно син ове исте особе, Узера (о томе документ ништа не каже). По мишљењу К. — Б. Гедекен, Чау није наследник, јер да је имао то својство, он би добра добио и без парнице. Међутим, он у ствари и није покренуо спор. По мишљењу аутора, Себекхотеп жели да се представи као наследник, и као такав позива се на тестамент којим је одређен као лица које треба да управља целом имовином Узера,

(63) K. Sethe, *Urkunden*, I, p. 306; W. Schenkel, *Memphis-Herakleopolis-Theben*, 1965, p. 23; H. Goedicke, *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich*, 1967, p. 214 sqq. (са библиографијом); Ar. Theodorides, *Les Egyptiens anciens, „citoyens“ ou „sujets de Pharaon“?*, „RIDA“, 1973, p. 77–79.

(64) K. — B. Goedecken, *Eine Betrachtung...*, p. 189–190, 248, 250.

(65) K. Sethe, *Z. dg. Spr.*, LXI, стр. 70–71.

(66) *Op. cit.* p. 189, 247.

(67) E. Edel, *Stèle de Mehounkty* (Reisner G 2375), B, 3–4; E. Edel, *Inscriften des Alten Reichs*, „MIO“, I, 1953, p. 328.

Није јасно како је Чау могао постати наследник без одговарајућег документа, док би Себекхотеп био наследник на основу таквог документа. Поред тога, ако је овај већ управљао имовином Узера, зашто му је потребно подношење документа на увид и доказивање његове ваљаности?

Текст јасно ставља до знања да ће, ако Себекхотеп не успе у парници, сва добра доћи у руке Чауа. Из тога се може закључити да постоји могућност да не успе са тужбом, према томе он је тај који тужи Чауа, и, супротно ономе што тврди Гедекенова, може бити сматран за наследника функције која је са оца прешла на њега⁽⁶⁸⁾.

Карин-Барбара Гедекен чуди се зашто Чау не изјављује како је сахранио оца када захтева „сва његова добра“. Овакве изјаве се срећу, али нису неопходне. Оно што је важно, како нам се чини, то је да се при подели заоставштине урачунавају трошкови сахране, али сахрањивање није услов да би се добило наслеђе⁽⁶⁹⁾.

Чау није обавезан да издржава браћу. Али он ће то преузети на себе ако буде проглашен за законитог наследника имовине Узера, којом ће управљати уз исте обавезе, које би имао и Себекхотеп: „... у корист жене и деце“ Узера.

Према Гедекеновој, Чау полаже право на управљање имовином свог оца позивајући се искључиво на функцију коју такође наслеђује⁽⁷⁰⁾. Нама се чини да треба раздвојити функцију од прихода који иду уз њу, што доказује и папирус Калхун VII, 1, у којем најстарији син добија овај положај, али кућа и намештај припадају осталим потомцима.

Како се аутор позива на овај папирус⁽⁷¹⁾, а он стварно пружа могућност упоређивања, сматрамо да је корисно подсетити се његове садржине; она даје податке који могу допунити наше разматрање о својини и њеним дериватима.

I (Датум: крај 19. века старе ере) [XI,15] година 39. (влада Аменемхата III?), четврти месец годишњег доба „анхет“, деветнаестог дана.

II (назив акта) [16] Изјава воље коју је дао филарх Мер-са — Интеф, звани „Кеби“, у корист [17] свог сина Интеф-са-мери, званог „Јусенбу“.

III (Располагања Мер-са-Интефа у корист свог најстаријег сина из претходног брака).

а) (Основно располагање. Пренос својине уз обавезу да обавља религијску дужност са економским последицама): „Дајем своју дужност ([18] филарха сину Интеф-са-мерију, званом Јусенбу, уз обавезу да буде мој 'штап старости', зато што сам зашао у године (постао слаб). Нека одмах добије ова права.“

б) (Опозив раније изјаве воље, којом је установљено право плодоуживања у корист мајке овог сина на кући и намештају из имовине декујуса): [20] У односу на ранију изјаву воље (*imit-per*) у корист његове мајке, овим одређујем да је она неважећа. [21] У погледу моје куће на земљишту Хутмедет (?), нека она припадне мојој [22] деци коју ми може родити Сатнебетнунесу, кћер чувара саветника области [23] Себекемхат, са свим што се у њој налази.“

(68). Као што се види из већ цитираног текста уводног дела уговора Хападјефа (K. Sethe, *Lesestücke*, 92, 17).

(69) Cf. Ar. Théodoridès. A propos de la loi dans l'Egypte pharaonique, „RIDA“ 1967, p. 118–120; *Les ouvriers-magistrats en Egypte*, „RIDA“, 1969, p. 147 sqq.

(70) *Op. cit.* стр. 248–250.

(71) Видети библиографију у „RIDA“, 1970, p. 125 sqq; 1972, p. 133 sqq.

IV (Сведоци) [24] Листа сведока у чијем је присуству састављен овај *imit-per* (следе три имена).

Овде смо дефинисали *imit-per* као акт располагања који се саставља увек када се жели избећи законски ред наслеђивања. Према правилу, које није садржано у неком законском акту, већ произлази из праксе, деца су наслеђивала родитеља на једнаке делове⁽⁷²⁾. Правило је имало сушлаторан карактер, јер је предност давана вољи декујуса. Поред тога, било је могуће располагати делом заоставштине, а остатак препустити законском реду наслеђивања⁽⁷³⁾.

Имајући у виду употребу термина *imit-per* — што је један генусни појам — то је реч која у различитом контексту има различито значење. Изјава воље коју садржи папирус Кахун VII, 1 може се сматрати за тестамент који још није ступио на снагу⁽⁷⁴⁾. Али то није случај са оним делом који садржи располагање, које одмах ступа на снагу („нека мој син одмах ступи на дужност”). То је поклон, и тај поклон је довољан мотив за састављање овог акта, јер се пренос функције обавља пре законског наслеђивања (које настаје тренутком смрти). То је функција која је праћена имовинским правима, као и у другим периодима египатске историје.

Поред овог разлога постоји још један: поклон је оптерећен обавезом („да ми буде штап у старости”). Тако оставилац уговара врсту доживотног издржавања на терет сина који наслеђује његов службени положај⁽⁷⁵⁾. Изјаве о прихватању од стране сина, која је морала постојати, нема у папирусу, али не заборавимо да он представља само скраћену врзију оригинала.

Оно на шта треба обратити пажњу то је чудна околност да нови *imit-per* не поништава аутоматски претходни, већ је потребна изричита изјава воље. То значи да су могла упоредо важити *imit-pera* уколико овакве изјаве није било. И заиста, један се односи на функцију, други на кућу и намештај, један је у корист најстаријег сина, други даје наслеђе супруги (што је још један разлог за састављање *imit-pera*, јер се по закону брачни другови узајамно не наслеђују). Затр постављамо питање: како то да ранији *imit-per*, састављен у корист мајке, бива поништен потоњим који је у корист сина? Можда је први на неки начин повољнији за сина, јер је њиме мајка добијала једино право доживотног плодоуживања на имовини, која је, њеном смрћу, прелазила на сина, који има положај супститута или фиденкомисарног наследника.

Син који наслеђује очев положај лишен је права према имовини тог истог оца. Отац, располажући имовином, додељује „поклон-деобу”⁽⁷⁶⁾. У суштини, он додељује кућу и намештај млађој деци, а најстарији син добија његову функцију.

(72) Cf. „RIDA”, 1967, p. 147; 1969, p. 140, prim. 138.

(73) „RIDA”, 1967, p. 147.

(74) Ar. Theodoridès, *La revocation d'un acte testamentaire dans le Pap. Kahoun VII, 1*, „RIDA”, 1972, p. 129—148.

(75) У погледу обавеза које деца имају према родитељима, нарочито када они остаре, вид.: Ar. Theodoridès, „RIDA”, 1966, p. 62—66.

(76) Или, прецизније, „уступање добара”, како сматра Г. Масперо, јер отац поклања функцију, задржавајући издржавање. Maspero, *Etudes de mythologie et d'archéologie égyptiennes*, IV („Bisl. égyptol.”. VIII 1900, p. 437); A. Moret — L. Boulard, *Donation et fondation en droit égyptien*, Rec. Trav. XXIX, 1907, p. 72.

Да ли постоји оваква деоба и када је реч о папирусу Берлин 9010, на који треба да се вратимо да бисмо дали закључак?

Није искључено, иако није ни изричито речено. У суштини и овде најстарији син, за кога претпостављамо да је из првог брака, као што је случај са сином из Папируса Kalthun VII, 1, добија од оца функцију и статус припадника виших сталежа, али нема података да добија и нешто од очеве заоставштине. Чак и својство плодоуживаоца може му бити ускраћено уколико је на снази тестамент који је његов отац саставио у корист лица ван породице (у тексту се нигде не каже да је Себекхотеп члан породице).

Лице које је на овај начин одређено за плодоуживаоца има за задатак да управља „свим добрима“ оца, уз обавезу да „задовољи“ децу. Овај глагол, као што је показао Сете⁽⁷⁷⁾, може значити не само управљање имовином, већ и туторство над децом. Може се претпоставити да је Себекхотеп имао обавезу и да их заступа у грађанскоправним пословима.

Приметимо још да, ако се текст буквално тумачи, Чау има само право да управља добрима, али не и туторство над децом⁽⁷⁸⁾.

Мишљења смо да придеви који стоје уз имена деце значе „најстарији“ и „млађи“ син, а не „одрасли“ и „малолетан“, како сматра Геденкова⁽⁷⁹⁾. Сетимо се да се ове речи употребљавају уз имена два брата у папирусу Орбини (d'Orbiney), а очигледно је да се ради о два одрасла човека. Формулације обавезе — да синовима треба давати према њиховим потребама — наводи на претпоставку да плодоуживање има привремен карактер и да се гаси са пунолетством деце. У сваком случају, овде се нигде не каже да је то плодоуживање трајно, као у напред наведеном случају, или доживотно, као нпр. у натпису на стели Сенимозе⁽⁸⁰⁾:

„Ја Сенимозе, уступај (?) сва моја добра овим imit-per својој жени Хуџар за њеног живота, без права да [2] располаже овим добрима...“

И после старости моје жене Хуџар (сва моја добра) биће подељена између мога сина и три кћери...“

У папирусу Берлин 9010 супруга није добила право плодоуживања на имовини мужа, али то не значи да она нема правну и пословну способност⁽⁸¹⁾. Она није стављена под туторство (туторство се односи само на децу). Ту није реч о њеној личној имовини⁽⁸²⁾ којом, по свој прилици, управља сама; поред тога, припашће јој један део прихода са имовине мужа. Није подробније одређено који део, али се може претпоставити да је изједначена са децом, јер се жени у наслеђе додељује исти део као и деци.

Можемо се питати шта ће бити када деца постану пунолетна. О томе документ не говори јер се односи једино на туторство које је, заједно са управљањем имовином, поверено Себекхотепу. Међутим, нема разлога

(77) K. Sethe, *Z. äg. Spr.*, LXI, стр. 74.

(78) У папирусу Берлин 9010 последња реченица гласи: „А ако он доведе три сведока пред којима је ова изјава дата, никаква имовина Узера неће бити предата на уживање Себекхотепу, имовина ће... остати код сина.“

(79) K. — B. Goedecken, *Eine Betrachtung...*, p. 247, 248, 250, 255.

(80) K. Sethe, *Urkunden*, IV, 1065—1070; Ar. Théodoridès, „RIDA“, 1970, p. 148—174; Cf. „RIDA“, 1960, p. 95 и прим. 200.

(81) Али, на другој страни, тешко је замислити да је у ондашњем египатском друштву син могао да добије једно повлашћено, правно загарантовано место, када се види како је лако одредбама тестамена он могао бити искључен из породичних послова.

(82) Нити о породичној имовини, већ само о имовини њеног мужа.

да не претпоставимо како је и удовица добила имовинско право: наследство, које су добила деца, оптерећено је доживотним издржавањем у корист мајке.

Може неко приметити да су то само претпоставке, али у основи свега овог постоје појмови и правна пракса која се заиста примењивала у Египту, а која се односи на својину и друга стварна права⁽⁸³⁾. О томе јасно говоре сачувани документи.

(Превео О. Станојевић)

SUMMARY

OWNERSHIP AND INTERESTS IN PROPERTY IN OLD EGYPTIAN LAW

The paper is a Serbo-croatian translation of the author's communication to the International congress of legal historians on the Law of Antiquity (Trieste 1977), published in RIDA, 1977. vol. XXIV.

The author, who is one of the leading experts in the field of the old Egyptian law, showed that some of our ideas about the old Egyptian law were wrong. Analysing certain documents (especially papyrus Kahoun I,1 and papyrus Berlin 9010) the author proved that the old Egyptian law was familiar with the notion of ownership („Pharaon said that every man i should dispose of his goods”), as well as that the ownership could be retracted either by legal provisions or a contract. A sort of mortmain existed in the old Egyptian law, the consequence of which was the institution of „ounemou-ensebinenef”, an easement in favour of a person with a religious charge. It was possible to make gifts by conditioned conveyances („may my son serve me as a stick in my old days”). Opposing certain interpretations (e.g. those of Karin-Berbara Goedicken), the author is of opinion that the separation of interests in property was possible, e.g. the separation of obligation and revenue, as the papyrus of Kahoun VII,1 shows, where the eldest son was obligated, while the house and furniture were granted to other sons.

RÉSUMÉ

LA PROPRIÉTÉ ET SES DÉMEMBREMENT EN DROIT PHARAONIQUE

L'article est la version serbo-croate de la communication faite au Congrès International des Historiens des Droits de l'Antiquité (Trieste, 1976) et publié dans RIDA, 1977, tome XXIV.

L'auteur, un des meilleurs experts en droit pharaonique, a montré que certaines idées preconçues sur le droit égyptien étaient éronées. En analysant les documents (surtout le Papyrus Kahoun I, 1 et Pap. Berlin 9010) il a

(83) Још увек нису пронађени докази да је старом Египту било акцесорних права попут хипотеке, залогe или антихрезе, по којој је повериоцу дозвољено да користи плодове на име интереса из дуга.

prouvé qu'en droit pharaonique existait la notion de la propriété privé („Pharaon a dit que chaque homme dispose de ses biens”), que la propriété pouvait être limité par des exigences legales et par la volonté des parties contractantes. Le droit a connu le régime de main-morte. Une des applications de ce principe était „ounemou- ensebinenef”, une espèce de l'usufruit au profit des personnes vivantes ou avec la charge de maintenir le culte des morts. Il était possible aussi de faire une donation avec une charge („afin que mon fils me serve de bâton de vieillesse”) Contrairement aux autres opinions (Karin-Barbara Goedicken) l'auteur pense qu'il était possible de séparer la fonction (la charge) avec les revenus afférents à cette fonction, comme le montre le Papyrus Kahoun VII, 1, où le fils aîné obtient la fonction, alors que la maison et les meubles sont destinés aux autres fils.

О ФИЛОЗОФИЈИ ПРАВА

Ако желимо да размишљамо и говоримо о филозофији права у садашњим околностима⁽¹⁾, онда нам се намеће низ питања о њеном стању у нашој земљи, пре свега, али исто тако и о њеном стању у свету. Обраћајући пажњу само на нека од тих питања, можемо донекле проблематизовати и тематизовати оно што је најактуелније, најважније и најприкладније у оба ова правца. Тако се могу добити извесна полазишта за сваку даљу и потпунију анализу. То условљава, наравно, и начин третирања и захваћене проблематике у целини, и појединих њених моментата. Могућно је наиме, само указивање на извесне карактеристичне појаве у савременим токовима *филозофскоправне* мисли, па евентуално и назначење неких аспеката тих појава, али мора изостати свака продубљенија анализа. Јер, тек на овако осветљеној основи могу уследити и даља и потпунија истраживања. На тај начин се може показати и проверити сам *карактер филозофије права* као веома слојевите и сложене научне дисциплине. У њеним површинским слојевима се огледају неке свакидашње чињенице друштвеног и културног живота, али зато се у дубљим и најдубљим слојевима могу разоткривати сва суштинска својства права као специфичног облика регулисања друштвеног живота, па и могућности сазнања у целокупном правном мишљењу. Самим тим, наравно, стварају се и одговарајуће представе о месту и значају филозофије права, о њеним специфичностима и везама са осталим научним дисциплинама, а пре свега са *теоријом права и социологијом права*.

І АКТУЕЛИЗАЦИЈА ФИЛОЗОФСКОПРАВНЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ

Филозофскоправна проблематика доживљава у неким околностима такве промене, које означавају њену мању или већу *конкретно-историјску актуелизацију*. То се дешава без обзира на то да ли је сама она издифенцирана у склопу целокупног знања о праву или, пак, постоји у неком дифузног облику. Тада и утолико се непосредније огледају и

(1) Преузимајући извођење наставе из новоуведеног предмета *Филозофија права* на Правном факултету у Београду школске 1971/1972. године, припремио сам један материјал намењен упознавању заинтересованих с најновијим разматрањима и струјањима на овом подручју. Међутим, због неких збивања на факултету — и шире — онемогућено је моје учешће у настави све до школске 1981/1982. године. Преузевши поново извођење наставе могао сам искористити поменути материјал за писање овог текста, јер проблематика није ништа изгубила од своје актуелности.

запажају трагања за њеним специфичним садржајем, тада су наглашене није истакнути разлози и поводи појачаног интересовања за њу, приметна су настојања да се утврди извесни оквир у којим се она налази и у којима се развија, а то се постиже покушајима да се одреди њен предмет и њен метод, па и одговарајућа тематска и проблемска подручја. На тај начин се истичу и њен општи значај и посебна улога. Међутим, тако се откривају и њене везе с осталим подручјима знања, појединим наукама и научним дисциплинама, па и општи културни контексти у којима се налази. Захваљујући свему томе, ова проблематика више но иначе задобија одређене *просторно-временске координате*, јер су и неке њене одлике у сваком погледу наглашеније и видљивије. Следствено томе, приликом оваквих актуелизација може се најлакше процењивати стање филозофскоправне проблематике у поједним земљама, у одређеним подручјима света, па и у светским оквирима. О свему томе постоје мање или више изразити *симптоми и показатељи*, који одговарају како дотичној проблематици тако и културно-историјској средини у којој се јављају.

1. Неки показатељи филозофије права код нас и у свету. Иако није лако уочити и издвојити упечатљиве и карактеристичне показатеље стања и кретања на подручју филозофскоправне мисли код нас и у свету, ипак се то може постићи већ указивањем на неке околности и чињенице, без дубљих претресања шта оне саме по себи значе и какве су њихове везе с мноштвом осталих релевантних чињеница. А пошто такве чињенице треба да покажу и поменућу актуелизацију филозофскоправне проблематике, наравно, неизбежно је одређење и *временског раздобља* у које се то дешава. У ствари, има се у виду последња деценија, тј. шездесете године и почетне седамдесете године, а не буквално садашњи тренутак. При томе, ово раздобље је само продужетак ранијих токова, а сигурно је да ће оно оставити своје трагове у будућности.

У нашој друштвеној и културној јавности мало се говори о *филозофији права*, тако да се ствара утисак као да је уопште и нема. Питања о овом подручју научне мисли и у вези с њим скоро се и не постављају, па чак ни онда кад се то могло очекивати. У сваком случају, када се зна да нека блиска подручја, а пре свега филозофија и правне науке, па и социологија и политикологија, на разне начине изазивају пажњу и интересовање јавности, падају у очи оваква изостављања. Разлози су различити али основни је чињеница да ово подручје мисли није ни издалека афирмисано онолико колико су афирмисана остала поменућа подручја. При томе, разуме се, не ради се само о номиналном истицању, помињању самог назива, већ о присутности оне садржине која би том називу довољно одговарала. Таква ситуација у јавности само потврђује првенствене пропусе самих правника и филозофа. Они, наиме, и поред заиста значајне и видне активности на својим пољима заиста недовољно и неадекватно третирају филозофскоправну проблематику. Они разматрају општефилозофске и правнонаучна питања, па у њиховом склопу као некакве импликације налазе се и разна филозофскоправна питања. Али, нема довољно оних експликација филозофскоправне проблематике којима би се она као таква посебно истицала, па самим тим и задобила оно место какво имају остала научна подручја у јавности.

Такав утисак у јавности у потпуности потврђује и ближе посматрање садашњег стања и резултата наше филозофије и правне науке. Може се рећи да су та подручја последњих деценија, једно више но друго у неким периодима, чак доживљавала полет и буран напредак не само у погледу свог присуства у јавности и друштвеног ангажмана, него пре свега својим остварењима и резултатима. У тој мери и на тај начин су на оба та подручја филозофскоправни проблеми добили свој израз и одговарајуће третирање. Наиме, захватајући крупна и кључна питања нашег друштвеног развоја, специфичности изградње социјализма, стварања нових облика и институција самоуправљања, преображаја који настају у нашој држави и у нашем праву, итд. и филозофи и правници, као и остали специјалисти друштвених наука, дају заиста значајне доприносе у разматрању друштвених токова. Управо захваљујући тим доприносима је, у многоме, постепено уобличаван југословенски вид аутентичног марксизма уопште и у третирању државе и права посебно. У тим разматрањима у средишту пажње дуго су била питања „одумирања државе“, а касније је тежиште пребачено на стварање развијеније теорије самоуправљања. Све је то означавало и развијање својеврсне *политичке филозофије*, па самим тим и *филозофије државе* и *филозофије права*. Међутим, и поред свега тога непрестано су третирања филозофскоправне проблематике остала у облицима поменутих импликација, без јасних и усредсређених експликација какве су се у таквом контексту могле очекивати. То је најбољи доказ да филозофскоправна проблематика може постојати у дифузног облику чак и онда када је иначе односна мисао и развијена и потврђена заиста значајним резултатима. Ипак, такав облик никако не одговара ни стварним потребама, ни могућностима да се она изрази у пунијем и адекватнијем облику, поготову када су њој блиска или слична подручја тако развијена.

Међутим, такви утисци о присутности филозофскоправне проблематике у широј јавности и ужим стручним круговима знатно се мењају када се она посматра у склопу једног научног подручја које, у ствари, представља не само неку врсту њеног „природног“ оквира, већ и њено *непосредно испољавање*, али под другим именом. То је већ толико учвршћено и на одговарајући начин развијено подручје *теорије државе и права*. Ово подручје обухвата не само једну научну дисциплину у оквиру правних наука, с таквим називом, већ и сва она знања о држави и праву која се јављају у општем и апстрактном облику, која превазилазе обичне дескрипције постојећих институција у држави и праву. Захваљујући не баш плодносног утицају својевремено снажно догматизованог „марксизма“, па и слично конципиране и развијане теорије државе и права, ово подручје је било преплављено схематизованим поставкама „дијалектике“ и „историјског материјализма“, па је тако настајао веома скучен простор стваралачког развоја и трагања, а особи то коришћења резултата и тековина тзв. традиционалне правне науке. Због створених извесних предрасуда и аверзија нарочито према „буржоаској“ филозофији уопште, а посебно њеној филозофији права, извесно време се сматрало да само постојање „марксистичке“ теорије државе и права искључује сваку потребу за развијањем и неких других научних дисциплина. Додуше, све је то код нас сразмерно брзо превазиђено паралелно с развојем стваралачке и на аутентичном марксиз-

му засноване теорије државе и права. Могло би се, чак, рећи да и у осталим социјалистичким земљама, нарочито последњих година, настају шири простори стваралаштва и на овом пољу, па се све више отварају трагалачки хоризонти, проширују раније сувише крути оквири и напуштају бесплодне схеме и празне формуле. Има већ јасних знакова да марксистички теоретичари државе и права почињу озбиљније да се баве, поред осталог, и питањима да ли има основе и могућности да се развије и *марксистичка* филозофија права⁽²⁾. То само по себи наговештава новије и савременије приступе, па ако ништа друго тако се једино и може расправити одавно постављено питање, ранијим догматизмом одбачено, да ли уопште има места за марксистички конципирану филозофију права, па и филозофију државе. Иако ту, несумњиво, има доста чисто термилолошких „проблема“, у основи не ради се само о њима него о карактеру и садржини одговарајућих знања која се могу диференцирати на одговарајуће научне дисциплине, при чему се може налазити међу њима и марксистичка филозофија права. Но, и независно од тога свакако да под називом теорије државе и права има много проблематике која, у ствари, превасходно припада филозофији права, мада у њеном оквиру нису могли да се потпуније разматрају неки „класични“ проблеми, као што су правда, природно право, правне вредности итд. Зато, када се предочава развој и указује на неке резултате наше правнотеоријске мисли, основано се увршћују и под називом филозофско-правних дела она за која се, иначе, тврди да припадају теорији државе и права⁽³⁾.

С обзиром на такву општу друштвено-политичку и културну ситуацију, када филозофскоправна проблематика остаје у наговештајима, онда свака појава *правих* филозофскоправних списа постаје више но *упечатљив показатељ* присуства и домета саме филозофије права. А када баш у таквој средини и таквом времену настане читав један *систем филозофије права*, онда је то својеврстан парадокс с тешко схватљивим и објашњивим значењем. А управо то се десило захваљујући завршавању монументалног дела академика *Томе Живановића* с општим насловом *Систем синтетичке правне филозофије*⁽⁴⁾. Посветивши му пуних пет деценија свог изузетно плодносног века, пошто се афирмисао као светски познат кривичар објављивањем свог оригиналног система кривичног права, овај наш великан дао је, можда, још значајнији и драгоценији допринос на подручју филозофије права. То огромно и по захвату свакако једно од највећих дела у читавој светској литератури, истовремено је и подједнако дубоко и оригинално не само у својој општој конструкцији, већ и разради мноштва класичних и новијих проблема филозофије права. Сама основна замисао *Томе Жива-*

(2) О томе најбоље сведочи одржавање значајног међународног симпозијума у Српској академији наука и уметности од 28. до 30. маја 1976. године. Реферати су објављени: на страним језицима и преведени на српскохрватски у зборнику „О филозофији права“, Београд, Српска академија наука и уметности, 1978, стр. 657.

(3) Вид. R. Loukitch, *La philosophie du droit dans le Yougoslavie socialiste*, „Archives de Philosophie du droit“ tome XV, Paris, Sirey, 1970, p. 345—354.

(4) *Томе Живановић*, (1884—1971), *Систем синтетичке правне филозофије*, књ. I, Београд, 1921, стр. 99; књ. II, изд. Српске академије наука и уметности, Београд, 1951, стр. 316; књ. III, изд. САНУ, Београд, 1959, стр. 939; Th. Givanovitsch, *Système de philosophie juridique synthétique*, I. Science de la Philosophie du droit, II, Philosophie synthétique du droit et des sciences juridiques, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, 1970, p. 516.

новића да конструише правну филозофију тако да у њој добију одговарајуће место и филозофија права, као и филозофија правних наука, упутила га је у свестрана и свеобухватна истраживања у којима није могло остати по страни ништа што је вредно и значајно, што представља извесни домет у развоју филозофскоправне мисли. То значи да је у захвату Томе Живановића подједнако дошло до изражаја: прво, реконструкција историјског развоја филозофскоправне мисли, друго, целокупни опсег проблематике која тој мисли припада, треће, разматрање свих кључних и изведених питања правне онтологије, правне гносеологије и правне аксиологије, четврто, понирање у најдубље и најтеже проблеме целокупне досадашње правне мисли. При томе, пак, Тома Живановић настоји и успева више но што је то ико и икад успео да изврши — да створи *грандиозну синтезу* у оквирима једног задивљујућег и величанственог система. У тој синтези он успева и да развије *сопствену концепцију* права и правне науке у којој измирује и премешћује постојеће јазове између јуснатуралазна, идеализма и позитивизма. Примењујући свој метод тзв. генерализирајући апстракције, он подвргава критичком преиспитивању садржину и институције издиференцираних правних дисциплина, с циљем да првенствено утврди међусобне везе и хијерархију основних и општих појмова који се у њима налазе. Следствено томе, он настоји да повеже општу филозофију и правну науку, да утврди њихово јединство, да нагласи њихову заједничку научну основу. Тако он сједињује, у ствари, филозофскоправну проблематику с теоријом права. Карактеристично је да се цео овај интелектуални подухват, беспримеран по својој доследности и кохерентности, изведен током пет деценија, одвијао као у нској „кули од слоноваче“ и без икакве непосредне друштвене и културне резонанце. Стицајем разних околности које много откривају особености средине и времена, овакво монументално дело — које би чинило част и представљало огромно достигнуће и у најразвијенијим културним срединама — остало је готово незапажено. Знано и дубоко цењено у најужим круговима стручњака, без благовремених и уобичајених анализа⁽⁵⁾, оно својом сложености и тежином истовремено и одбија сваког комотног читаоца, али и привлачи радознале аналитичаре. Нема сумње да ће с порастом интересовања за филозофију права управо ово дело представљати средиште таквих интересовања⁽⁶⁾.

Вероватно је да тако не би било да је у нашој земљи много раније и много више дато места филозофији права баш као *научно-наставној дисциплини* на факултетима и осталим високошколским и научним установама. Јер, први одскарашњи покушај да се и на тај начин створи подлога за систематскије и потпуније бављење филозофијом права и одговарајућих стручњака, али и да се она приближи бројним нараштајима студената права — има се утисак — нису ни благовремени, ни довољни, ни адекватни. Познато је да баш институционална основа понајвише

(5) Вид. Radomir Lukić, *Toma Živanović kao pravni filozof*, „Filosofija“ br. 2/1965, str. 219—233.

(6) Вид. чланке: Др Милијан Поповић, *О правној филозофији Томе Живановића*, зборник „О филозофији права“, Београд, САНУ, 1978, стр. 581—612; Др Стеван Врачар, *Оцена три главе филозофскоправне књиге Томе Живановића*, „Зборник за теорију права свеска II“, изд. Београд, САНУ, 1982, стр. 216—248; Dragan Babić, *Mjesto Tome Živanovića u razvoju građanske filozofije prava u Srba*, „Gledišta“, br. 7—8/1980 str. 101—112.

доприноси стварању одговарајућег места оним научним дисциплинама које, из било којих разлога, нису имале потребну традицију, па самим тим тако могу играти и неку друштвену улогу.

У том погледу налазимо се, на жалост, далеко иза оног стања које показује *филозофија права у свету*, просечно посматрано, а поготову иза оних културно-научних средина и земаља у којима је ово подручје знања традиционално, неговано током последња два века или деценијама и то као једно од најважнијих у систему правног образовања и развоја правне мисли. Постоји безброј значајних чињеница које све то потврђују, па између њих ваља¹ издвојити само неке, као општу илустрацију.

Остављајући по страни разноликост терминологије, можемо рећи да је баш *филозофија права* по традицији заузимала и да данас заузима средишње место у правној мисли најразвијенијих европских средина и земаља. Најзначајнија достигнућа те мисли, нарочито она која садрже најопштија и апстрактна знања, сачињавају филозофију права. Та мисао израста и развија се у својеврсном сусрету и преплитању филозофије и правне науке, при чему сам карактер и филозофије и усмереност правне науке дају печат уобличеној филозофији права. Наиме, пошто постоје разноврсне филозофске оријентације, али и могућности да се и сама правна наука постави на различите основе, стварају се и различите оријентације и токови саме филозофије права. Зато је у модерно доба и формирано много праваца и школа у филозофији права. Најутицајнији филозофски правци су неминовно снагу свога утицаја увек изражавали, поред осталог, и на правном пољу. Штавише, различите струје и варијанте тих праваца добијале су и свој израз у правној мисли. Самим тим је управо филозофскоправна мисао заокупљена оним најзначајнијим питањима која се постављају и на неки начин решавају са становишта одређене филозофије и сходно достигнутом степену развоја правне науке. Већ због тога филозофскоправна мисао поставља се у матичне токове створених правних знања. Она задобија веома велики значај и друштвену вредност. То се на сваки начин потврђује и истиче у културној јасности. У таквим приликама, разуме се, нема ни пренебрегавања ни запостављања филозофије права. То је ознака највећих домета и могућности правне науке. Оваква позиција филозофије права, мање или више, карактеристична је и за културну средину на осталим континентима, независно од тога да ли су се формирале под европским утицајима или независно од тога. Према томе, *светска филозофија права* је највиши и најзначајнији израз домета целокупне правне мисли.

Следствено томе, на правним факултетима и другим високошколским установама, у којима постоји очигледно висок ниво правне науке, окосницу сачињавају филозофско-правна знања. Она се оправдано сматрају међу најзначајнијим за формирање правника којима су неопходни најшири културни и научни видови, а не само познавање правне технике. На старијим годинама студија и на последипломским курсевима, увек се налази и филозофија права.

Може се рећи да су најзначајнија и заиста трајна достигнућа правне науке по свом карактеру филозофскоправна, поготову када су истовремено и теоријскоправна, смештена и на подручју опште теорије

права и у теоријским обрадама појединих делова права, позитивно-правним дисциплинама. Јер, такви резултати науке не „застаревају“ и не доживљавају судбину стално променљивих правних прописа.

О таквом значају и улози филозофије права нарочито упечатљиво сведочи дуга традиција неких најугледнијих часописа, а особито оних који су, тако рећи, специјализовани за подручје филозофије права⁽⁷⁾. Такве публикације су увек представљале средишта филозофскоправне продукције не само у дотичној средини већ и међународног окупљања правних филозофа и теоретичара. Ту њихову улогу, наравно, само на други начин и сходно све већим потребама нејасних комуникација стручњака имају међународни конгреси који се одржавају сваких пар година. То је један од видова активности Светског удружења правних филозофа. У таквој ситуацији веома је симптоматично и појава једне посебне свеске угледног годишњака „Архива за филозофију права“⁽⁸⁾, која је посвећена разматрању кључног питања: *шта је филозофија права?* На основу једног упитника⁽⁹⁾ спроведена је својеврсна анкета у којој су прикупљена мишљења низа правних филозофа⁽¹⁰⁾. Та занимљива анкета побудила је толико интересовања и пажње, да заслужује и овом приликом да буде предочена и анализована. То ће бити учињено у другом делу овог текста. Штавише, по материјалима ове свеске могућно је проценивати неке значајне аспекте филозофије права о којима је реч у следеће две тачке овог разматрања.

2. Друштвено-политички оквири и филозофска полазишта савремене филозофије права. Свакако да целокупно стање филозофије права као значајног дела идејне надградње непосредно и посредно зависи од степена друштвеног развика, економских услова живота датог друштва, друштвеног поретка и политичког система, што их има односна земља. Самим тим, ту се налазе и крајње основу одређених представа о филозофији права. Међутим, много је важније приликом истраживања тих представа откривање оних фактора и утицаја, који су сублимирани у политичкој ситуацији и културној средини дотичног друштва. Јер, и оне крајње основе ту се испољавају и одражавају. Захваљујући изванред-

(7) Један од најстаријих и најугледнијих таквих часописа који непрекидно излази од 1907. године: „Archiv für Rechts — und Sozialphilosophie“.

(8) Вид. Qu'est-ce que la philosophie du droit? „Archives de Philosophie du droit“, No 7, 1962, Paris, Sirey, p. 325.

(9) Пошто овај упитник сам по себи доста наговештава о садржини наведене свеске часописа треба га навести у целини: „Верујете ли у разлог постојања филозофије права или опште теорије права? Какава разлика, по Вашем мишљењу, постоји између ова два термина? Ако постоји филозофија права, какви су, по Вама, њен предмет, њена основа, њени основни одељци и метод? Како дефинисати односе те дисциплине с другим гранама филозофије — и наукама о праву? Какву улогу у њој треба да има практично правно искуство, опште познавање филозофија и историја доктрина? Да ли њен очигледни данашњи полет долази у праву час?“ (стр. 83).

(10) С обзиром на то да се цитирања у овом тексту односе искључиво на овај тематски број, овде наводимо целокупни садржај: N. Bobbio, *Nature et fonction de la philosophie du droit*, p. 1; P. Piovani, *La philosophie du droit dans le pluralisme des expériences juridiques*, p. 13; Ch. Perelman, *Ce qu'une réflexion sur le droit peut apporter au philosophe*, p. 35; M. Reale, *La philosophie du droit et les formes de la connaissance juridique*, p. 45; L. Husson, *La philosophie du droit et les sciences humaines*, p. 61; — *Questionnaire des „Archives de Philosophie du droit“*. Introduction, par M. Villey, p. 83; Réponses de MM. L. Bagolini, *Philosophie du droit et Théorie générale du droit*, p. 85; H. Batiffol, p. 91; G. Betancur, p. 94; J. Brethe de la Gressaye, p. 95; A. Brimo, p. 99; C. Cossio, p. 103; J. Dabin, p. 106; Jean Darbellay, p. 111; G. del Vecchio, p. 120; Georges Kalinowski, p. 127; H. Kelsen, p. 131; Luis Legaz y Lacambra, p. 131; Henri Lévy-Bruhl, p. 134; H. Maspétiol, p. 137; R. Orestano, p. 139; J. Parain-Vial, p. 143; Ch. Perelman, p. 146; Dr Recasens Siches, p. 147; Paul Roubier, *Philosophie du droit et Théorie générale du droit*; p. 149; Renato Treves, p. 154; Constantin Tsatsos, p. 157; Michel Villey, p. 160; Michel Virally p. 166—167.

но сложеним сплетовима дејстава најразноврснијих чинилаца, проистиче и одређени профил филозофије права. Дакле, она није никаква духовна творевина ван времена и простора. Она није производ самокретања неког независног духа или неке склоности људи за филозофско обухватање проблематике права.

Утицаји *политичке ситуације* огледају се, поред осталог, у томе што је свака епоха политичке нестабилности или политичких преврата, с једне стране, и свака епоха стабилности и мирних токова, с друге стране, праћена одговарајућим изгледом филозофије права. То важи и за читав свет и за поједине земље. То што показује цела историја нарочито је видљиво у савремености. Свет се налази у теснацу створеном под притиском противречних токова — изванредног техничког напретка и политичког конзервативизма, у присуству опречних политичких система у капитализму и социјализму, потребе за миром и агресивних намера јачих на слабије државе. Глобална политика криза реперкутује се у појединим земљама мање или више, а продубљује се и дејство економске кризе, па ма како и колико се покушавало то избећи.

Исто тако, *културна средина* и данас, као и раније, непосредно подстиче или спречава одређени развитак филозофије права. Јер, култура увек представља целину која већ као таква предодређује стање у појединим подручјима духовног стваралаштва. Одређени ниво развитка опште културе, традиција, створени оквири итд. омогућују даље кретање. Али, када све то недостаје сасвим се друкчије обликује филозофија права. Зато није случајно то што су жаришта савремене филозофије права још увек смештена у земљама где су и раније била (Западна Европа, Италија, САД). Но, сада она има јака жаришта у латинско-америчким земљама.

При томе, свакако да битан утицај има и чињеница да је *правно искуство* уопште, у целом свету и појединим земљама, добило раније неслућене размере. Право је постало тако снажан регулатор, да се и став истраживача морао прилагодити таквој стварности. Постојећи правни систем и правна активност непосредно утичу на изградњу целокупног погледа на право. Плуралитет правних искустава, условљен и историјом и савременошћу — како примећује проф. Пиовани (стр. 31) — повлачи за собом како преовлађивање реалистичко-емпиријског приступа праву тако и велики број различитих погледа на право. У вези с тим неизбежно је и мноштво филозофскоправних концепција које све то на неки начин изражавају.

Сходно свему томе, филозофија права се увек налази у неком *идејном контексту* који сачињавају сви научни и идеолошки погледи у свету уопште, нарочито они који преовлађују у датој земљи. Посебно су значајни и утицајни погледи који се формирају поводом политике, државе и правног регулисања. Прошла су у неповрат времена игнорисања тог толико значајног и очигледног факта, игнорисања које је провејавало кроз дела правних филозофа ранијих деценија. Сада многи правни филозофи снажно наглашавају присутност и дејство идеолошких момената, везе њихове, мотиве и утицаје и на простору филозофије права (стр. 9, 31, 49, 90, 104, 109, 133, 156). На тај начин, дата је и нова

и права димензија иначе признате и познате чињенице да су политичке доктрине и системи имали снажан утицај на филозофију права, а у савремености моћни политички покрети својом идеологијом преплављују и филозофију права. При томе, нарочито је карактеристично да савремени филозофи права, чак и немарксисте, признају изванредно велико дејство *марксизма*, пре свега оног изворног у Марковом учењу, а затим и осталих марксиста (стр. 14-16, 99, 101, 103, 104, 111, 116). Штавише, неки правни филозофи преузимају и плодотворно развијају извесне марксистичке поставке о идеологији (нпр. проф. К. Косио), па и друге.

Тако се долази до основне везе коју представља *веза филозофије и правне науке*, а која најнепосредније и најочигледније одређује уобличавање филозофије права. Већ сам назив ове науке или научне дисциплине сугерише идеју о непосредном значају и значењу опште филозофије и за проучавање права. Јер, ако је филозофија најопштије знање или најопштија наука или укључност врхунских исказа о свету (*mater scientiae*), итд. онда и право као део тог света не може остати изван њених захвата. Уосталом, као што се дошло до посебних филозофија — филозофије природе, филозофије историје, филозофије политике, филозофије државе, филозофије морала и сл. исто тако се дошло и до филозофије права. Велики филозофи су дали значајно место у оквиру свог општег система и разматрањима о праву. У том погледу су нарочито карактеристични захвати Канта и Хегела. Схватања да је филозофија права један *интегралан део* опште филозофије или, пак, да је она примењена или посебна филозофија, подржава и данас знатан број научника (нпр. Б. дел Векио, Р. Тревес, Г. Калиновски, П. Пиовани, К. Цацос, Ж. Дарбеле). Наравно, то се различито образлаже. Следствено томе, испада да иста онако као што сваки филозоф мање или више медитира и о праву исто тако се диференцира и гради одговарајућа филозофија права. Међутим — како добро примећује проф. Н. Бобио и проф. М. Реале (стр. 3-5, 47) — таква уска повезаност опште филозофије и правне науке морала је бити раскинута, јер се само у том раскиду стварала претпоставка *осамостаљења и конституисања филозофије права* у правом смислу, као засебне науке, научне дисциплине или знања. При томе, филозофија ипак може и мора битно утицати пре свега на тај начин што даје опште концептуалне оквири, полазне тачке, оријентацију, инспирацију, методолошку основу, садржинске елементе, па и одређени методски инструментаријум осамостаљеној филозофији права. Због свега тога и настаје корелација формираних филозофских праваца и струја, протагониста и следбеника *опште* филозофије и филозофије *права*: неокантизам, неохегелизам, позитивизам, неотомизам, феноменологизам, егзистенцијализам итд. Наравно, није лако препознати припадништво неким од тих струја, поготову ако се сами аутори у том погледу не изјашњавају и, нарочито, ако у својим концептима не успевају да спроведу довољно изразито одговарајући филозофски поглед. Такође, тешко је на сумаран, начин, без оних нијанси и извођења неопходних приликом конструисања оваквих концепција, проценити шта је од свега тога добро засновано и образложено, а шта је или неосновано или је плод једностраности у професионалној формацији аутора, па било да су по професији филозофи или, пак, правници

Уопште, у целом комплексу сложених веза између филозофије и правне науке, тешко да ико може разложно оспоравати неизбежност, корисност и значај филозофије за право. У томе нису чак ни битни аргументи које потежу било филозофи било правници када се изјашњавају о самој филозофији права. Право не може без филозофије, али филозофија може, бар наизглед, без права. Из самог карактера и и филозофије и правне науке проистичу облици њиховог повезивања. При томе, *филозофска полазишта се не могу уклонити ни из целокупне правне науке, а камоли из филозофије права*. Тако нешто било би апсурдно и потпуно супротно самом карактеру и филозофије и правне науке. Такође, тако нешто било би неспојиво са самим бићем права као дела објективног света, а пре свега оне друштвене реалности у којој се право налази.

3. Историјска генеза филозофије права и њен савремени полет. Ни овом приликом не може изостати какав-такав ретроспективан поглед на историјски развој филозофије права. Не постоји јединствено гледиште о самим почецима, коренима ове науке. Док неки писци истичу да ти корени досежу до самих мисаоних преокупација античке Грчке (нарочито у мисли Сократа, Платона и Аристотела) и Рима (нарочито Цицерона и осталих римских правника), други аутори сматрају да се филозофија права почела формирати као самостална наука касније, после епохе Ренесансе у средњем веку (при чему се признају доприноси и античких мислилаца и великих теолога као што су Тома Аквински, Августин и други). Сходно томе, ти аутори подсећају на доприносе следећих великих мислилаца: Монтескијеа и Русоа у Француској, Хобса и Лока у Енглеској. Макијавелија у Италији, Лајбница у Немачкој, Спинозе у Холандији, итд. Међутим, тек великани немачке класичне филозофије Кант (I. Kant, *Die Metaphysik der Sitten*, 1792) и Хегел (G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821) ударају праве темеље филозофије права. После тога није било тешко да се она снажно развије и уобличи током XIX века. Помиње се већ заборављено дело Лерминеа (Lerminer, *La philosophie du droit*, 1831), чувено и још увек утицано дело енглеског писца Остина (Austin, *The province of jurisprudence determined, A philosophy of positive law*, 1832), дело А. Розминија (Antonio Rosmini, *Filosofia del diritto*, vol I-II, 1841-1845). На таквој подлози уследио је ванредно буран и овестран развитак многих праваца филозофије права од средине прошлог века до данас.

Наравно, немогуће је и непотребно набрајати сва значајна и бројна дела која још увек представљају највиша достигнућа филозофије права уопште и у савремености посебно. Али, мора се нагласити да су сва та дела таква да обележавају постојање двеју основних тенденција: *прва тенденција* огледа се у постепеном раздвајању филозофије тзв. природног права од филозофије тзв. позитивног права, па самим тим и истицање њихове разлике; *друга тенденција* огледа се у унутрашњој диференцијацији филозофије позитивног права сходно владајућим филозофским правцима и општим методолошким и садржинским настојањима у развоју целокупне правне науке. Карактеристично је да се те тенденције међусобно преплићу, условљавају, потискују у једном занста динамичном смењивању периода раста и стагнације, традиције и иновације, снажног полета и релативних и стварних криза.

Разуме се, све је то повезано и с одговарајућим изгледом научне продукције у окриљу филозофије права. Ко се бар донекле отиснуо на „океан литературе” — како сликовито каже проф. М. Виле (стр. 162) — у овој области брзо долази до сазнања да се хиљаде и хиљаде расправе крећу како око неких фундаменталних тачака, тако и око низа изведених и самосталних проблема. Све то оставља утисак и о својероном схематизму и о несхватљивој збрци контроверзних схватања. Таква ситуација може донекле изазвати сумњу код свих оних који желе да усвоје или унапреде постојеће знање.

Последњих деценија филозофија права је коначно и више но икад раније постала подручје духовног и научног стваралаштва на којем се снажно укрштају, преплићу и стапају не само превасходно филозофскоправна истраживања него и филозофска, социолошка, политиколошка, теоријскоправна, позитивноправна, па и посебна учења о држави, социјалним системима, социјалним и политичким доктринама, итд. Тако је истовремено текао процес осамостаљења и процес интеграције филозофије права у сфери хуманистичких наука. С обзиром на то нико није могао ни раније, а не може ни данас одсечно да каже да ли је ова наука или научна дисциплина конституисана. У ствари, она представља типичан пример једног подручја које се конституише (*scientia constituens*), али и подручја које је конституисано (*scientia constituta*). Независно од тога, очигледно је да су њени резултати заиста огромни и поред тога што се често преплићу с резултатима осталих наука и научних дисциплина. Уосталом, сасвим је неизвесно да ли иједна наука може имати чврсте и несумњиве границе, а нарочито оваква.

Што се тиче процене садашњих кретања филозофије права, нарочито са становишта да ли и колико она доживљава својеврсни помет, наравно све зависи од тога шта се при томе првенствено има у виду. Општи утисак најбољих познавалаца историјата филозофије права и њеног садашњег стања склони су тврдњама да управо данас настаје, тако рећи, нова *ренесанса* филозофије права у светским размерама. При томе се подразумева првенствено њен приметан општи успон у разним правцима. Доиста, за њу је интересовање у разним деловима света веће но икад раније. Њени институционални облици су сада развијенији и адекватнији него што су раније били. Захваљујући огромном порасту броја оних који се њоме баве сразмерно је порасла и продукција филозофскоправних радова. Постоји мноштво различитих праваца који сваки на свој начин и сви заједно претресају и кључна питања и масу изведених питања. У методолошком погледу запажа се настојања да се провере ранији методи и пронађу нови и адекватнији. Све то заједно неминовно намеће утисак у великом наплетку и снажном расту филозофије права. Овај утисак се нарочито појачава када се има у виду настали застој изазван другим светским ратом и првим поратним годинама. Према томе, овакве процене су ваљано утемељене. Једино што би се у свим оваквим проценама морало узети у обзир јесте чињеница да при свему томе нема изузетних достигнућа, оних са епохалним значајем и значењем. Штавише, изгледа да су филозофскоправна достигнућа у првој половини овог века била и већа. Наравно, то је врло сложено културно-историјско питање, али се стиче утисак да садашњи полет треба да буде употпуњен заиста епохалним подухва-

тима и достигнућима да би *стварна и пуна ренесансе* била испољена и достигнута. При томе, наравно, ти процеси нису ни једносмерни ни свуда исти, па уз полет на једном месту има осеке на другом итд. Али, оно што је најважније јесу развојне могућности саме филозофије права. Она је задобила такве корене и показала такве разлоге свог постојања, да у редовима својих протагониста и носилаца, па и редовима осталих научника (социолога, политиколога итд.), нико и ни на који начин не може озбиљно доводити у сумњу основаност њеног постојања. Истовремено, међутим, није чудно ни то да она нема увек и свуда једнаку подршку, па чак ни то да се понегде јављају и нека неразумевања и отпори. Уосталом, таквих ставова према поједицим наукама је увек било и, ваљда, мора их бити.

II РАЗЛИЧИТА СХВАТАЊА О КАРАКТЕРУ ФИЛОЗОФИЈЕ ПРАВА

На основу изнетог, дакле, филозофија права спада у ред оних наука које су се одавно укључиле у циновску породицу наука, па и није у положају оних које тек треба да стекну неко признање и тиме извесно место и одговарајућу улогу. Међутим, ако у том погледу и нема неких недоумица, постоје *врло разноврсна схватања о карактеру* филозофије права, па нема јединственог, а ни приближно општеприхваћеног одговора на питање: шта је филозофија права? Штавише, њена два угледна представника примећују: „Сваки покушај дефинисања филозофије права је некорисно губљење времена” (проф. Н. Бобио, стр. 1), „она се уопште не може дефинисати” (проф. М. Виле, стр. 163). У овој панорами разних схватања, међутим, откривају се не само тешкоће у покушајима да се она дефинише него и њена сложеност. Зато је баш оваква анкета драгоцене и на свој начин индикативна. То је први подухват ове врсте у њеној дугој историји да се пружи *пресек* кроз почетне недоумице, али и *просек* њиховог разрешавања. Јер, међу тридесетак учесника анкете, од којих је неколико филозофа а сви остали правници, има и најистакнутијих светских имена, познатих по низу објављених дела, али и мање познатих аутора. Има их из разних земаља и делова света, али је штета што недостају аутори из Немачке, САД, Аустрије, Јапана итд. Има ту образложених гледишта у виду уобичајених чланака, али и очигледно импровизованих одговора. Но баш тиме је назначен својеврсни дијалог у коме представници разних праваца предочавају на један, рекло би се, чак и необавезан и донекле импровизиован начин ту изузетно сложену проблематику. Тако је она изгубила подоста од своје стварне или привидне езотеричности и сразмерно добила у езотеричности, па у круговима познавалаца ове проблематике, и шире, оправдано оставља снажан утисак и својим општим током и резултатом. Утолико је овај дијалог значајан и незаобилазан⁽¹⁾. Но, у том општем току могућне су разне класификације односних гледишта, поготову зато што приређивачи, очигледно, нису сами дали никакву класификацију.

1. О филозофским карактеру филозофије права. С обзиром на историјско порекло, везе с филозофијом, па и терминологију, оваква

(1) На резултате ове анкете осврнуо се и Т. Живановић у својој последњој књизи, с прилично оштрим опаскама. Вид. Th. Givanovitsch, *op. cit.* p. 80—87.

схватања се често јављају. Она се сматрају саморазумљивим, па се њихови заступници најмање упуштају у детаљнија објашњења. Остављајући по страни таутолошке моменте, вероватно је свима пред очима чињеница да сама филозофија може да буде схваћена на разне начине. Но, увек се овакво знање одређује у оквирима неке филозофије, а право је некако остављено у сенци. Зато настају и разлике у филозофији права.

У најуопштенијем виду ово тврди П. Пиовани: „То смо већ рекли и поновили: филозофија права није ништа друго до скуп филозофија права разних филозофа. Филозофије права јесу филозофија права. Стога није могућно *a priori* рећи који су основни одељци филозофије права: постоје разни одељци филозофије права у зависности од схватања филозофа који овом или оном одељку придају различит значај у складу са својом визијом света, а у складу с значењем које они приписују праву у свету”. (стр. 31).¹ А пошто у стварности право постоји у разним облицима, битно је сагледавање општег и појединачног. „Као и свака модерна филозофија, филозофија права треба да тражи универзално у индивидуалном, треба да призна универзалну вредност индивидуалног, треба да научи како се сагледава иманентна универзалност у индивидуализованом индивидуалитету: то је напоран пут и дуг рад. Ипак, чини нам се да се у том раду састоји права проблематика филозофије права” (стр. 34). Ово основно становиште истиче Р. Тревес. „Разлог постојања филозофије права је разлог постојања саме филозофије, услед чега, по мени, филозофија права није посебна филозофија ни посебно грана филозофије, већ је то сама филозофија, цела филозофија усмерена на проучавање једног посебног предмета, то јест на проучавање права” (стр. 154). Међутим, Жан-Луј Гарди сматра да сваки правник мора стати на неко мета-правно становиште чим је установио да право као такво постоји. „Такав је разлог постојања филозофије права. Према томе, филозофија права је дужна да се у пуној мери посвети том размишљању о природи правног феномена, које правник не може да избегне”. (стр. 119-120).

Чак ни Х. Келзен не пориче основаност постојања филозофије права. „Мислим да филозофија права и такође општа теорија права имају своје оправдање. Филозофија права настоји да одговори на питање која правила право *треба* да усвоји или да установи, другим речима, њен специфични предмет јесте проблем *правде*. Пошто је правда један морални постулат, филозофија права представља једну грану моралне или етичке филозофије. Њен метод јесте управо метод те дисциплине. Сасвим обрнуто, предмет опште теорије права јесте право, онаква какво је оно у ствари, фактички, то јест *позитивно* како национално тако и међународно право. Њен циљ се састоји у томе да анализира структуру позитивног права и да утврди основне појмове сазнања тог права”. (стр. 131). Упозоривши да „Не треба, дакле, поистовећивати питање постојања ове гране филозофије са чињеницом да ли јој је или не резервисана посебна катедра у универзитетским програмима.” (стр. 116), Б. дел Векио примећује да филозофија права третира проблеме правде, априорне претпоставке појма права, основе права и природно право, па и облике испољавања правних феномена. Сличну тврдњу износи и Ж. Дарбеле: „Филозофија права је сектор филозофског знања”.

(стр. 115) и указује на њен садржај: „Филозофија права настоји, пре свега да пружи обавештења о природи правде, о трансцендентном и иманентном начину постојања права, о вредностима које оно садржи, о његовом објективном карактеру и његовим изведеним значењима, о његовим односима са правдом, о ономе што је у њему израз природе и ономе што је производ конвенције. Она обавештава о структури знања, о моралу правне науке, о односима права и морала”. (стр. 114). Као неотомист Ж. Калиновски посебно истиче неке моменте. „Јер, филозофија која не би усмерила поглед на право, између осталог, била би лишена једног од својих интегралних делова”. (стр. 128). По њему најважније је: „... филозофија права настоји да пружи објашњење постојања и суштине људског права” (за разлику од божанског права?! — С. В.). — „Предмет филозофије права је људско право, објективно право, разуме се, које се назива закон, у моралном значењу речи...” — Филозофија права није ништа друго до трактат о закону моралне филозофије”. (стр. 129, 128, 130).

Неку врсту мешовитих гледишта представљају следећа два. Ж. Парен-Ваил утврђује најпре да је неизбежна филозофија која се своди на једно рефлексивно становиште о природи и формама сазнања, о њиховој вредности, као и циљевима и вредности разних људски активности. „Из овакве дефиниције произлази да треба да постоји филозофија права, као што постоји филозофија наука или морална филозофија, и чак да је важност такве филозофије утолико већа што право не представља само један облик сазнања, већ и правило људске активности, па према томе проблемима које поставља сазнање, оно придружује проблеме које поставља акција”. (стр. 143). Одмах додаје шта ово знање садржи. „Филозофија права садржи два велика дела: 1. методолошки део у којем се размишља а) о природи права, б) о његовим методима; он се ослања на разне правне системе који су постојали у времену и простору; према томе, он представља компаративно проучавање права разних земаља и историју права; 2. проучавање метафизичких проблема до којих право води, а) пре свега проблема саме основе права, б) свих проблема које постављају разни видови права: проблема суверенитета у вези са уставним правом, слободе и личности у вези са приватним правом.” (стр. 143—144). Занимљиво је и релативно прецизно изведено схватање К. Цацоса. „Филозофија која третира идеју државе и права и социјалног поретка зове се филозофија права и сачињава саставни део опште филозофије.” (стр. 157). Управо због тога „Теорија опште филозофије није потпуна ако не обухвата и целокупну материју филозофије права, државе, и друштвеног поретка”. (стр. 157). При томе, „... предмет филозофије права, као и сваке филозофије, јесте идеја. Идејом права такође је детерминисан појам права, схваћеног као скуп правила која би требало да воде идеју права и који се, према томе, позитивно или негативно ослања на идеју права.” (стр. 159). Следствено томе, „филозофско проучавање права разликује се од филозофског проучавања науке о праву. То проучавање представља посебну примену општих начела теорије сазнања, то јест методологију науке о праву. Методологија права нас пре свега учи на који начин да одредимо каква су правила на снази; према томе, с једне стране, она проучава изворе права или, друкчије речено, важење правних правила, а с друге стране, метод који треба да се

примени у циљу упознавања правних правила која су претходно чврђена; према томе, она се бави проблемом тумачења права. Када говоримо о филозофији права ми обично подразумевамо и методологију науке о праву, која представља засебну грану филозофије сазнања (*Erkenntnis-lehre, Gnoséologie*), док филозофија права у ужем смислу речи представља, као што смо раније рекли, само један део филозофије акције." (стр. 158—159).

Поређана овако у један низ, ова схватања показују неке заједничке моменте при чему као да степен укљопљености у филозофију оног знања које се обележава називом филозофија права — постепено опада. На тај начин као да се баш осамостаљењем из окриља филозофије и стварају битне претпоставке за обликовање филозофије права. А заједнички моменти проистичу отуда што само филозофија, а не и право, одређује карактер тог мање или више издвојеног знања. Но, то одређивање није само, тако рећи, квантитативно него је и квалитативно, што присталице ових схватања, изгледа, не узимају у обзир. Или, бар, не сви и подједнако. Јер, чак и ако се прихвати могућност и неизбежност стварања некакве *филозофије права* чим се изградила у довољној мери некаква *општа филозофија*, онда се мора имати у виду пре свега то које су одлике саме те филозофије. Не постоји једна и јединствена филозофија, него мноштво различитих праваца, међусобно мање или више удаљених. Према томе, ако се само полази од општих тврдњи о филозофском окриљу овог знања које се тиче права, не добија се готово никакво одређење филозофије права. Довољно је, рецимо, разликовати *идеалистичку* и *материјалистичку* филозофију, па да то битно утиче на обликовање дотичне филозофије права. Или, такође, из разлике између *спекулативне* филозофије и *реалне* (позитивне?) филозофије настају одговарајуће разлике филозофије права. Ово је нека врста дедуктивног извођења карактера филозофије права из карактера саме опште филозофије. Према томе, ту као да и нема неког предметног одређења филозофије права, то јест у којем одлучујуће место има предмет који се обухвата, а то је право. Предмет који се назива *правом* добија она својства која следе из општефилозофских претпоставки. Све је предодређено, дакле, општефилозофским становиштем или појединим кључним поставкама. Зато, чак и када се чине покушаји да се ближе назначи *шта* обухвата и *чиме* се бави филозофија права, јављају се само заједнички термини, али не и предмети. Тако рецимо, у овим схватањима се истиче проблем правде, затим природног права, правних вредности, итд. У разним филозофијама, односно филозофијама права, међутим, то су веома различите ствари. Према томе, све зависи од мисаоног окриља, а не од истоветних термина. Ако се о том не води рачуна настају неизбежни неспоразуми и неразумевања. У томе је значај оваквих схватања што сва она покушавају све да изведу из филозофије. Филозофија права је нека врста деривата опште филозофије. Самим тим, карактер филозофије права је превасходно *филозофски*. Али, да би се тако нешто и постигло мора се имати не само довољно развијена општа филозофија, него и њени делови који су посвећени појединим подручјима, а међу њима и онај део који је посвећен праву. А нису све филозофије такве. И нису све подједнако подесне за сва подручја, а међу њима и за право. То је предност за неке правце, али и ограничавајућа околност за друге правце. А затим, све зависи од фи-

лозофа, а готово ништа од правника. Или, филозофи морају да се претварају у правнике, а правници у филозофе. И у томе се налазе заједничка обележја, али и тешкоће код свих ових схватања.

2. О методолошком карактеру филозофије права. Поред претходних доста често се јављају и схватања која посебно наглашавају методолошки карактер филозофије права. При томе, наравно, полази се од претпоставки које преовлађују у вези са самом методологијом, а наиме да она представља саставни део филозофије али истовремено стоји у уској вези с правном науком. Тако се филозофија права поставља на просторе који нису стриктно филозофски, бар онолико колико методологија упућује на повезаност са правном науком. Та схватања, међутим, нису сва подједнако и доследно изведена, па ако ништа друго илустрuju и извесне контроверзе око саме методологије, њеног места, улоге, значаја и повезаности с одговарајућим наукама.

Једна група схватања покушава да нагласи методолошки значај одређивања самог предмета филозофије и правне науке, вероватно због наслуђивања дотичних аутора да од тога све зависи: како ће се третирати домаћа филозофије, какве су особености методологије, какав је положај правне науке. А све то, такође, условљено је и одређивањем самог права, својстава правног феномена. Тако, на пример, А. Батифол каже: „Одређивање предмета филозофије права подразумевало би, са становишта ваљаног метода, претходно одређивање предмета филозофије и предмета права. Али дати филозофији један предмет већ представља једну филозофију, и тачно одређивање предмета права вероватно представља једну од највиших функција филозофије права, с обзиром да се ова функција састоји у трагању за, у већој или мањој мери, имплицитним претпоставкама активности правника.” (стр. 92). При томе, примећује исти аутор, „... и филозофија настоји да у једној целини открије оно што је најбитније. За филозофију права ту целину представља правни феномен; филозофија права треба да се послужи свим достигнућима која јој омогућују да њима овлада.” (стр. 93). Таквим својим усмерењем, сматра исти писац, филозофија права открива само значење права. „Али управо филозофија права је дужна да открије то значење, да покаже како правни феномен имплицира реалност и специфичност социјалних проблема и кроз њих људских проблема.” (стр. 94). Слично настојање огледа се и у схватању Ж. Брет де ла Гресеа, али уз посебне нагласке значаја доктрина које се стварају у вези с правом. „Њен (мисли на филозофију права С.В.) први предмет проучавања јесте проучавање проблема права и разних доктрина које су о њима створене зато што они могу да буду решени само у функцији једне опште филозофије, једне теорије сазнања, једне метафизике и једног морала. Проблеми су основа, циљ и садржина права. Свака од великих доктрина — рационалистичка, волунтаристичка, социолошка — даје усаглашене одговоре на ова три проблема.” (стр. 97). На нешто прецизнији начин исто то третира, такође, Л. Исон када сагледава и место филозофије права међу осталим хуманистичким наукама и место права у скупу осталих облика уређивања друштвеног живота. Он најпре каже: „Три проблема су стално присутна у сваком објашњавању и сваком развијању права: 1. проблем његових извора, 2. проблем његових циљева, 3. и проблем путева и начина којима се право тим циљевима при-

ближава." (стр. 74). По мишљењу истог аутора, тиме је одређена и улога филозофије права. „По нашем мишљењу, задатак филозофије права се састоји у томе да ова три проблема постави у њиховом најопштијем виду и да њихово проучавање одведе даље од решења која су за њих отворено или прећутно дата у разним системима позитивног права, то јест да на једном другом нивоу настави рад на рационалном изграђивању који правна наука врши на нивоу свакога од њих." (стр. 74).

Мада то не каже ниједан од ових аутора, они као да наслућују значај предмета за спецификацију метода, односно изградњу адекватне методологије. При томе, сама методологија се раздваја на ону која се тиче самог *сазнања* правног феномена и ону која се односи на *решавање* практичних проблема. Утолико је методолошка проблематика подједнако ослоњена на филозофију и правну науку и баш као таква и даје обележје самој филозофији права. *Филозофија права фигурира као методологија правних наука*. Зато, настајући на терену где методолошки проблеми откривају свој значај и сама филозофија права задобија методолошко значење у оба поменута смера. При томе, пак, веома је значајно да одређена филозофија представља *методолошку основу* која се јавља у склопу метода којим се служи правна наука. То значи да методологија која испуњава, мање или више, филозофију права омогућује повезивање филозофије и правне науке. Тим повезивањем, пак, сама методологија је одређена и предметом филозофије и предметом правне науке. Она је знање о најпогоднијим методима или методу, што омогућује сазнање предмета који се зове право, али и о практичном коришћењу правних облика за постизање одређених циљева. На тај начин, преко филозофије права постављен је сам проблем места и улоге *правне методологије*. Тај проблем, међутим, схваћен у својој потпуности не може се сводити на саму филозофију права. Јер, он превазилази оквире саме филозофије права, па ма како ова била схваћена и постављена.

У другој групи схватања која запажају методолошки карактер филозофије права, још су присутне неке нејасности и неодређености што се тиче ње саме, али зато правна наука избија на површину оваквог разматрања. Наиме, све се више наглашава правна наука као подручје на којем се огледа функција филозофије права као методологије. Тако, рецимо, *Л. Баголини* каже: „Задатак филозофије права састоји се управо у томе да разјасни крајње циљеве, финалитете од којих зависе претпоставке техничке и интерпретативне сазнајне активности које врше правници." (стр. 88). А да би такве своје задатке што лакше и што потпуније извршила, филозофија права мора да се што више приближи правниковом терену. „Као истраживање усмерено на разјашњавање претпоставки правне науке и правне технике, филозофија права мора да се постави на подручје правне науке и правне технике..." (стр. 91). На нешто друкчији начин на то скреће пажњу и *К. Бетанкур* при чему не пропушта и да посебно нагласи обухватање проблематике правде као класичне и незаобилазне када се ради о филозофији права. Он каже: „Предмет филозофије права је сложен: њега чине онтолошке структуре у којима је право дато, формалистички концепти права и односи структуре и концепата са „праведним", то јест чистим правом. Да бисмо оценили значај ових односа и видели смисао ових структура, ових формалних концепата и ових њи-

хових узајамних веза, неопходна нам је дакле једна општа теорија праведног. Према томе, праведно представља најважнији предмет филозофије права." (стр. 94—95). И баш због тога примећује тај писац, „Према томе, филозофија права ће коначно осветлити посебне науке о праву." (стр. 95).

Филозофија права, дакле, свој методолошки карактер не извучи само из филозофије него и из правне науке. Она има одређене функције према правној науци, па управо због тога њена методолошка страна првенствено проистиче из повезаности са правном науком. Захваљујући томе, филозофија права није намењена само утемељењу правне методологије или изградњи њених важних поставки, него је исто толико повезана и са потребама саме правне науке, онакве каква је у својој рашчлањености, као и сходно специфичној улози коју имају правници у одговарајућим активностима. А по традиционалној разлици на *правну науку* и *правну технику*, то значи да и филозофија права подешава своју методолошку функцију овом разликовању. Док је за правну науку најважније да се постави одговарајућа методолошка основа, што и чини филозофија права непосредно и истовремено омогућује повезивање с одговарајућом општом филозофијом, за правну технику се морају подесити методолошка дејства у складу с подручјима, са задацима који се желе остварити. У правној техници најчешће и највише се обраћа пажња на тумачење постојећих прописа па то значи да у том смеру и долази до изражаја методолошка функција филозофије права. Штавише, онај класични проблем правде, наизглед апстрактан и удаљен од стварног живота, у таквом третирању открива и своја практична значења и могућности. Захваљујући тој категорији, као и осталим које се јављају у филозофији права, могућно је повезивање врло разубеног материјала представљеног у правним наукама. По свему томе, дакле, методолошки карактер филозофије права се још више потврђује и оправдава.

Трећу групу сачињавају схватања која изричито наглашавају методолошки карактер филозофије права, па чак покушавају да истакну неке варијанте решења у којима се филозофија права своди на правну методологију и обратно, било у потпуности било делимично. Тако, на пример, *М. Вириали* истиче „Само филозофија права може да објасни све видове права." (стр. 167). Таква њена могућност обезбеђује јој и одговарајућу улогу. „Филозофија права може да врши у односу на науку о праву исту функцију као и филозофија наука у односу на егзактне науке: та функција састоји се у подвргавању критици њених метода и поставки на којима они почивају, вредност сазнања до кога она долази, њене односе са предметом који проучава" (стр. 167). А затим "... она треба себи да поставља питања о својим основама, о својим функцијама у друштву, о својим односима са другим друштвеним наукама." (стр. 167). Међутим, још је прецизнији *Р. Тревес* када каже: „У филозофији права размишља се о раду који су обавиле посебне правне науке и општа теорија права да би се увидело значење тог рада, методи који су били примењивани и циљеви који су желели да се постигну и да би се одредила природа и граница резултата до којих се дошло." (стр. 155). И онда сасвим јасно наглашава: „Ја мислим да филозофија права као методологија мора да има међу својим одељцима не само одељке мето-

логије правних наука, већ и одељке методологије друштвених наука и политичких доктрина." (стр. 156). Сличне поставке развија и Ж. Еро који пише: „Али израз „филозофија права“ може се узети у врло широком смислу критичког размишљања о праву и о правној науци. Онда се оправдано може говорити о филозофији права као што се говори о филозофији наука. Ово значење израза филозофија права приближава се Кантовом схватању филозофије права. Напуштајући своје претензије за откривање бића, филозофија се своди на теорију сазнања. Она је епистемологија и методологија." (стр. 10). Но, критичка усмереност овог знања огледа се и на друге начине. „Критичко размишљање о праву може да буде, такође, социолошке или политичке природе. У том случају филозофија права одговара најопштијим разматрањима којима се заснива вреднујућа перспектива и описно-позитивна перспектива, о којима ће касније бити речи. (стр. 120—121). На тај начин ово знање добија одговарајућу улогу. „Епистемологија открива основе и вредност сваке науке, методологија описује и исправља интелектуални поступак којим дух захвата предмет, продире у њега и конструише га у концептуалним терминима. Тако схваћена, филозофија права описује сусретање духа са правним предметом и уређује механизме правног истраживања." (стр. 121). Из извесних разлога овде се може сврстати и гледиште М. Реалеа који је конструисао једну занимљиву варијанту тзв. тродимензионалног схватања права, наиме укључења у тај појам факта, вредности и норме. По њему, постоје две основне форме правног сазнања: с трансценденталне или филозофске тачке гледишта, као и с емпиријске научно-позитивне; на основу прве ствара се филозофија права, а на основу друге општа теорија права и специјалне науке о праву (нпр. правна политика и сл. — јер се општа теорија права грана на јавноправне и приватноправне науке). Он назива општи део филозофије права *правна онтогносеологија* јер изучава правно искуство феноменолошко-историјским методом у којем постоји дијалектичка веза објекта и субјекта, па и повезивање поменутих три елемента права. (стр. 54—55). По свему томе, дакле, филозофија права је првенствено методолошко знање о праву, уз остале моменте.

Ова група схватања већ сасвим јасно и изричито одређује методолошки карактер филозофије права. Међутим, то би се могло сматрати основаним само уз извесне ограде. Основно је да се не може буквално изједначавати филозофија права с правном методологијом, јер су то знања која се ипак разликују и предметно, по начину свог стварања и по улози која им припада. Затим, филозофија права поприма методолошки карактер зато што је нужно ослоњена на филозофију, из ње проистекла, с једне стране, али је истовремено најопштије знање на терену права, с друге стране. Као *опште знање* у односу на сва остала знања правне науке, она истра одговарајућу методолошку улогу. Она је, тако рећи, хијерархијски највиша и зато служи великим својим делом као методолошка основа за сва остала правна знања. У њој се налазе претпоставке и концепти за истраживање правне реалности. Исто тако, у њој се дају критички оквири и ослоњци за процењивање адекватности методског инструментаријума којим се служе остале правне науке. Међутим, правна методологија детаљно и систематски проучава тај инструментаријум, па се и не може поистоветити с филозофијом права. При томе, наравно, има се у виду неизбежност постојања различитих видова ин-

лозофије права, као и правне методологије. И нужност да се посматрају *сви одговарајући* видови, а не било који, на сасвим различитим основама постављени.

3. О комплексности филозофије права. Карактеристично је да у савременој филозофији права све више долазе до изражаја схватања у којима се с мање или више успеха разоткрива *комплексност* овога знања, а то значи да је оно по свом предмету веома сложено, затим да су његова методолошка својства компликована и, најзад, да је целокупна садржина тог знања веома рашчлањена, али истовремено и целовита. При томе, наравно, у пуној мери се јављају питања веза и разграничења с осталим наукама и дисциплинама. По свему судећи, баш оваква схватања успевају да пруже најприближнију слику о правом карактеру филозофије права. Додуше, и ту има извесних нејасности, лутања и старих контроверзи.

То се, донекле, огледа и у запажањима *Л. Легас и Лакамбре* који каже: „Ако филозоф права као филозоф мисли да се филозофија своди пре свега на питања која се тичу схватања света, он ће као филозоф права дати предност етичко-метафизичким питањима која осветљавају смисао света и живота. Ако, напротив, филозоф сцијентистички гледа на филозофију, филозофија права биће за њега само теорија правне науке, било као теорија правног сазнања у неокантовском духу, било као теорија логичке анализе према оријентацијама логичког неопозитивизма, било као стриктна правна онтологија.” (стр. 133). По њему, филозофија права је сложена али ипак увек преовлађује онтолошка проблематика. „По мом мишљењу, онтолошко питање представља основно питање филозофије права.” (стр. 133). При томе, укључење осталих питања само потврђује такво место онтолошких питања. „Филозофија права жели да проучава реалност права, бића права, вредности права — то јест, вредности правног бића, концепта права и система концептуалних категорија које изражавају основне структуре правне реалности.” (стр. 134). Оваква указивања, ваља рећи, сасвим су основана, јер заиста свако знање о праву мора бити утемељено на неком онтолошком становишту. Ако су неизбежна питања *шта је право, где је његово место у светској целини, које су његове специфичности* итд. онда се неизбежно долази на поље филозофије права. Истовремено то основно онтолошко питање означава и потребу одређења некаквог *појма права*, па се и то мора наћи у оквирима филозофије права. Следствено томе, дакле, могућно је разматрање онтолошких аспеката *правног феномена*, а то значи и свега што се као такво јавља у правном животу. На то се све остало надовезује.

Занимљиво је схватање *К. Косиоа* који сматра да филозофију права треба поставити на њено право подручје. Наиме, ако се пође од тога да општа теорија права третира само правно искуство, а затим ако се напусти традиционално схватање, оптерећено идеолошким наносима, да филозофија права превасходно третира природно право, онда следи закључак да је најоправданије стварање филозофије науке о праву. „Управо захваљујући овој чењеници у ову филозофију науке о праву могао би се увести аксиолошки проблем из којег извире читава јунатуралистичка спекулација, управо зато што га она захвата помоћу двоструке негације: она би негирала ту спекулацију као такву и она би такође

негирала и предзнање на основу кога се тврди да људско исткуство, посматрано као искуство, треба да буде неутрално када је у питању аксиолошки проблем... Основна поглавља те филозофије су *интрасистематска* и *перисистематска*. Интрасистематска поглавља обухватају: правну онтологију (интуитивна дескрипција предмета, формална правна логика, структура нормативне мисли, а то је мисао којом се правник користи), трансценденталну правну логику и чисту правну аксиологију (према томе како људско понашање као егзистенцијални пројект бива допуњено мишљу о себи самом, која тако представља једну нормативну мисао и емоционални избор самог себе у трајању). Перисистематска поглавља обухватају проучавања идеолошких примеса у теоријама правника и филозофа права. Ову теорију назвао сам „гносеологија грешке“. Реч „идеологија“ употребљена је овде у марксистичком смислу мистификаторства и лажне свести, то јест као одраз интереса владајуће друштвене класе. (стр. 104).

О разуђености и сложености знања о праву, па сходно томе и потреби постојања разних дисциплина веома сугестивно говори *Н. Бобио*. Утврдивши да се у склопу филозофије права налазе разна знања, он истиче да у први део улази анализа и дефиниција општих појмова за све правне поретке, који служе и за разграничење поља примене права од поља морала и обичаја (нпр. појмови правда, право, правни систем, норма, обавеза, санкција, важење, ефикасност, субјективно право, власт итд.) и то је материја *опште теорије права*; проучавање права као друштвеног феномена, његовог историјског развитка и поретка, функције права као средства социјалне контроле, о односу правног и друштвеног развитка, о везама права са друштвом итд. — даје *социологију права*; проучавање правне науке, делања правника и сл. независно од тога какав је правни систем, везе с другим наукама итд. — врши *правна методологија*. Зато изричито каже: „...истраживања која носе назив филозофије права имају различите предмете ... филозофија права коју ја гајим и којим посвећујем нарочиту пажњу у овојим универзитетским курсевима састоји се из три главна дела која на одговарајући начин обележавам а) теорија права, б) теорија правде, ц) теорија правне науке.“ (стр. 7—8). По њему, у првом делу треба да се излаже: појам права, правна норма, правни поредак, особености правног феномена. А све то даје у шест одељака: 1. појам и разне врсте норми, 2. теорија извора права, 3. важење и основ на норма, 4. попуњавање правних празнина, 5. антиномије и њихово уклањање, 6. однос између различитих правних поредака. У другом делу он расправља о правди и природном праву, о вредностима, о добрима, о основи права. У трећем делу разматра интелектуалне радње правника приликом попуњавања, тумачења и афирмације правних правила; то се узима као знање поред других друштвених наука; ту се приказују и главни правци у изучавању права — историзам, позитивизам, реализам итд. и најзад најновија настојања да се уведу симболичка и реторска логика. Међутим, *П. Рубје* не разграничава филозофију права и општу теорију права тако видљиво, па чак те термине поистовећује. Ипак, он сматра да се филозофија права бави, по традицији, проблематиком природног права, правдом, идеалима права итд. Такође, филозофији права припада разматрање основа права, принципи права уопште и у прак-

си. „Овде се опет сусрећемо са филозофијом права, која ће нам дати садржину категорије идеала. Може се рећи да идеја, схваћена у смислу који јој ми дајемо, представља једну априорну идеју.” (стр. 153).

Када ова двојица угледних теоретичара права истовремено настоје да нагласе повезаност ове дисциплине са филозофијом права, онда то најбоље илуструје потребу да се то чини, али и тешкоће које искрсавају. Ипак, изгледа да је то неопходно. Филозофија права захвата подручја која не може или не треба да третира општа теорија права, јер се ова последња претежно бави конструисањем општих појмова и поставки на тлу постојећег права а то значи и да уопштава грађу посебних правних дисциплина. Но, доиста у разграничењу ових дисциплина има највише тешкоћа.

Зато је занимљиво како тај проблем решава *Л. Рекасенс Сичес*. Он каже: „Општа теорија права представља први део правне филозофије, дакле онај део који се бави одређивањем основног појма и основних правних појмова, а који, поред тога, још проучава карактеристике правне реалности и основне функције које право врши (сигурност, разрешавање сукоба интереса, оправдавање, организовање и ограничавање политичке власти). Општа теорија права треба такође да проучава систем позитивног правног поретка, разне врсте правних норми, а особито општа правила и индивидуалне норме — норме судских пресуда и административних аката, и најзад, општа теорија права треба да се бави односима државе и права. Дакле, филозофија права обухвата, поред опште теорије права, и учење о правним вредностима или правну аксиологију. У вези са правном аксиологијом треба поставити следећа питања: а) оправдање аксиолошког истраживања, б) да ли основа и корен вредности могу бити емпиријски или пак они треба да буду априорни; осим тога каква је стварна улога емпиријских чинилаца у формирању вредносних судова; ц) да ли је априорност правних вредности психолошке природе, субјективне природе или је објективна, идеална; д) како помирити захтеве за идеалним вредностима са историјском разноликошћу и друштвеним променама, то јест како усагласити разум са историјом; е) анализа идеје правде и истраживање у вези са вредностима које треба да буду употребљене ради одређивања критеријума еквивалентности и пропорционалности и да би се утврдило шта треба да буде сматрано као специфично сваком од тих критеријума; ф) оправдати виши ранг индивидуалних вредности, које су увек изнад вредности остварених у друштвеним институцијама (политички и правни хуманизам).” (стр. 148). — Такође, истакнути теоретичар права *Ј. Дабен* сматра да обе дисциплине имају место и оправдање. „А који би могли бити „најважнији одељци” филозофије позитивног права? Ево језгровитог одговора: 1. Појам позитивног права (шта је право? шта је позитивитет?) 2. Циљ и функција позитивног права; 3. Основна обрада права, неопходне датости (или дато), руководећи принципи (проблем „природног права”); 4. Техничко уобличавање и концептуални инструментаријум.” (стр. 109).

Према томе, и овим решењима се назначују могућности разграничења филозофије права и опште теорије права, при чему прво нагње само квантитативној разлици, која има и садржинске консеквенце, а друго

сматра да на терену позитивног права филозофија права показује своје шире хоризонте него што их има општа теорија права. На тај начин се такође, избегава поклапање ових двеју дисциплина.

У свим контроверзама поводом филозофије права занимљив је покушај решења који нуди главни организатор ове анкете познати правни филозоф *М. Виле*. „Дошао сам до закључка да је предмет филозофије права до сада својен на принципе извучене из практичног искуства, који треба да сачињавају основу рационалних наука о праву; принципи које саме те науке никако немају задатак да конституишу, већ које оне несвесно узимају из филозофије.” (стр. 164). Следствено томе, наставља он: „Никада није постојао истински правни филозоф који не би признао непосредно правно искуство као *предмет* својих истраживања.” (стр. 163). Сем тога, сматра он, мора се уважавати традиционално настојање да се утврди чиме се бави ова дисциплина. „Довољно је само погледати садржину многобројних постојећих дела којима је дат назив филозофије права... довољно је запазити да је филозофија права такође садржина књига које су пре сто година назване *Расправе из филозофије права*. Према томе, по овој традицији, домен нас филозофа права би био: 1. *дефиниција* права. То би био предмет *правне онтологије*, или онога што ми тако можда педантно и свакако неприкладно означавамо тим термином. Једна дефиниција права нужно се налази у самој основи сваке науке о праву; она представља њене границе, њен предмет и саму материју. Према томе, све ће касније зависити од ове полазне тачке... 2. На другом месту, имамо обичај да проверавамо *правни метод*, а особито његове изворе... Друга серија проблема којим се бавимо биће пре свега у вези са избором премиса, а исто тако и са унутрашњом логиком правних резонувања (*Правна методологија*). 3. Пошто се признају недовољности правног позитивизма, односно методолошке недовољности, и пошто се постави да важење права зависи од вредности његове *садржине*, онда се налазимо пред једном огромном загонетком, пред неисцрпним пољем принципа правде. На пример, да ли чувени принцип поштовања људске личности заслужује тако велико место као што се то тврди у правној науци? Треба ли жртвовати традиционалне слободе *прогресу* и ропски се потчињавати кретању историје? Жртвовати људе човеку, идолу прогресиста? Од одговора који будемо дали на ове филозофске проблеме зависе многе конкретне одлуке на терену праксе у праву (*Правна аксиологија*).” (стр. 164).

По мом мишљењу, такође, немогуће је одређење карактера филозофије права без извлачења битних поука из њеног историјског развоја, али и без уважавања свих покушаја да се дође до заснованог решења. Просто игнорисање и једног и другог, а још мање пуко пренебрегавање и одбацивање, може бити не само знак негаторства у односу на саму филозофију права, већ и знак обичног дефицита опште културе и познавања сложених токова правног знања.

И најзад, потпуности ради, ваља навести и нека приметно широка, па и преширока схватања о филозофији права. Тако, рецимо, *Р. Маспетиол* каже: „Филозофија права не може елиминисати упућивање на појам правде, који представља несводљиви спиритуални елемент права. Она је тако доведена до тога да на првом месту буде једна онтологија, која на-

стоји, пошто претходно да дефиницију идеје правде, да дефинише појам права чији се основни принцип може наћи било у аутономној вољи, било у саобразности једном објективном поретку који се може сматрати било непроменљивим, било подложним преображајима и развиту.” (стр. 173). Али, по писцу, „филозофија права садржи једну логику која се јавља у два различита вида, као логика стварања и живота права, и као логика његовог тумачења и примене.” (стр. 138). Но, све поменуто се може сматрати уобичајеним у поређењу са оним што следи. „Општа социологија и логика показује се тако као примордијални делови сваке филозофије права, али филозофија права садржи и једну психологију чији значај не треба да буде потцењен. Има места такође за један правни морал и, што да не, за једну правну естететику.” (стр. 139). Друкчије проширење филозофије права предлаже А. Бримо: „Предмет филозофије права и државе треба тражити на оном нивоу на коме се сусрећу преокупације свих доктрина. Та геометријска тачка филозофије права је, по мом мишљењу, проблем основе права и државе.” (стр. 99). Поред тога „... када је реч о филозофији права... онда се подразумева извештај број принципа... да би се груписао или објаснио извештај број правних чињеница или идеја.” (стр. 102). Но, право проширење се назначује тек овим речима: „... филозофија права садржи, по нашем мишљењу, логичка, историјска, социолошка и деонтолошка знања.” (стр. 102).

Није потребно посебно образлагати напомене да овако широко одређење филозофије права једноставно води ка њеном претварању у некакву „омнибус-дисциплину” у којој се може наћи све оно што, из било којих разлога, није нашло места у другим дисциплинама. То, у ствари, означава потпуно губљење одређене физисомије коју она треба да има. Ту се ствара збрка због недовољног разликовања оног што је специфично за филозофију права и оног што се фрагментарно уноси у њене окви-ре, а припада другим дисциплинама. При томе, такође, идеја да филозофија права, обухвата и филозофију државе, можда тачно истиче везу права са државом, али ако је тако онда тако настаје *филозофија права и државе* (заједно узетих и повезаних). По мом мишљењу, таква јединствена дисциплина би и била најзаснованија и заиста модерна. Али, њу је и најтеже конструисати.

III ПОЉА СТВОРЕНА ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ФИЛОЗОФИЈЕ ПРАВА

На основу свега што је досад изложено, а нарочито овако разноврсних и контроверзних схватања, једино би се могло сасвим поуздано тврдити да су *створена основна поља за истраживање филозофије права*. То значи, пре свега, да ништа није коначно и неопозиво дато и утврђено. Ово је само један део целокупног знања о праву, који се *развија* и *убличава* и баш зато показује облике свих других научних знања. То знање се налази на простору који измиче свим другим уобличеним правним дисциплинама. Али, то је тако велик и широк простор да је веома значајно, ипак, бар оно најопштије одређење основних *поља* за истраживање филозофије права. При томе, баш оваква двосмисленост одговара створеном стању: наиме, на тим пољима се врше истраживања о основности саме филозофије права, али, исто тако, таква истраживања су сама

по себи најбоље проверавање плодотворности саме филозофије права. Наравно, овакви претходни захвата означавају својеврсно *самоконституисање филозофије права*, а у даљим разрадама обухваћене проблематике мноштво питања и проблема може показати своје филозофскоправне особености. Тек у таквим разрадама овакво знање показује своје могућности и домаћаје, што је — то треба нагласити — изван домаћаја осталих дисциплина.

1. Мерила за одређивање филозофије права. Без обзира на своје специфичности филозофија права се може и мора одређивати као и све друге науке и научне дисциплине, то јест узимањем у обзир неких мерила. При томе, није битно да ли се може удовољити захтеву да се одреди неки беспрекоран појам овог знања, да се утврди да ли је то наука или научна дисциплина или, насупрот томе, она представља нешто друго и различито, што спада у ред друкчијих облика друштвене свести. Битно је да се и овом приликом јављају три основна мерила: *предмет* или *објект* којим се бави и који изучава филозофија права, затим *метод* који долази до изражаја и, најзад, *садржина* која се уобличава. Свака релативно издиференцирана наука и научна дисциплина открива своје специфичности преко тих мерила. При томе, међутим, важно је да никада и ниједна наука и научна дисциплина не може бити тако „испрофиллисана“ да задобије апсолутно специфичан, изолован и само њој својствен низ од та три мерила. Такве механичке поделе нема и не може бити. Довољно је да неки од поменутих три момента има изразите карактеристике или да се у сва три јаве нека карактеристична обележја, па да се на тој основи и врши конституисање дотичне науке или научне дисциплине.

Ако се уопштено каже, уосталом као и код свих других правних наука и научних дисциплина, да је предмет филозофије права — *право*, онда је то наизглед једна бесадржајна констатација. Може се рећи да тиме није ништа речено али, исто тако, да је тиме све речено. Јер, све зависи од тога *шта* се подразумева под изразом „право“. Јер, ако се под тим подразумевају само „правни прописи“ или „правне норме“, онда је то нешто што се не може изједначавати, рецимо, с *правном реалношћу* (која је шира и обухвата као своје моменте „правне прописе“). Вероватно из тих разлога традиционална јуриспруденција и правна филозофија у свом настојању да пронађу *посебан* предмет усмеравају пажњу на *нешто што има везе с правом*, али није право као такво. То се назива „природним правом“ или „идеалним правом“ или „правдом“ итд. У свему томе, међутим, најчешће се стварају својеврсни постулати и конструише „надпозитивни правни свет“ који је веома удаљен од постојеће правне реалности. Кад се тако поступа, међутим, *конструира се предмет*, да не кажемо да је тај предмет обична измишљотина, да је то само нека врста мислене пројекције или, најпросто, идеологије. Додуше, тако се заиста ствара посебно поље за филозофију права, али тако се она најлакше и дисквалификује, па и самодисквалификује. Тако се она претвара у *нерелевантно правно резонавање* о разним стварима које су везане с правом крајње slabим нитима. И када се томе дода још и „празно филозофирање“, ето како се добија некакво *беспредметно знање*, у чију ваљаност и основаност се мора сумњати или га бар морамо третирати као мање вредно него што је оно знање које дају остале правне дисциплине.

Да свега тога не би било, довољно је стајати на тлу правне реалности, то јест *философски обухватати и промишљати само постојеће право*. Неопходно је предметно одређење и философије права као и свих осталих правних наука или дисциплина. При томе, наравно, одмах искрсава питања *шта и који део у правној реалности може постати предмет философије права?* Јер, та реалност је састављена од мноштва *правних феномена*. Је ли *целина* права или целокупна правна реалност оно што интересује философију права или су то *поједини* правни феномени? Одговор може да буде само потврдан и за једно и за друго. Али, философија права као *најуопштенije знање* тежи да пружи *најопштије квалитете* и *везе* које право показује налазећи се у свету бескрајно разноврсних и објективно постојећих појава. За философију права је баш карактеристично што показује везе права са светском целином или што се становишта неке философије настоји да разјасни место и положај права у светској целини. У томе је *предметна специфичност* философије права што једино она може разоткривати и објашњавати те везе и то на један *сразмерно најпотпунији и најадекватнији начин*. Самим тим њен предмет није истоветан с предметом осталих дисциплина које се такође баве правом.

Међутим, оваквим инсистирањем да се предмет философије права појављује као правна реалност у целини или у виду неких правних феномена не треба занемаривати или пренебрегавати оно што је за само право битно, а наиме да је *повезано с државом*, а то значи да истинска предметна одређеност може постојати тек када се и о том води рачуна. Али, тада сама философија права мора попримити вид философије права и државе, односно *философије државно-правног поретка*. Или, другачије речено, тако се намеће потреба предметног одређења *државно-правне философије*. По мом мишљењу, *једна савремена и научно заснована дисциплина која је философски оријентисана и која истовремено и подједнако третира државу и право била би управо једна таква дисциплина*. На жалост, таква предметна усмереност савремених философских истраживања о држави и праву далеко заостају за традиционалним издвојеним третирањем проблематике права, па чак и иза неких ранијих веома значајних и дубоких путоказа. Довољно је само поменути, рецимо, да је Хегел под називом „философија права” дао једнако и философију државе.

Философија права као и свака друга наука и научна дисциплина користи онај *метод* који је највише прилагођен утврђеном предмету. То значи да су приступ, општи поглед, истраживање појединих елемената, употреба свих одговарајућих облика и средстава сазнања итд. издиференцирани исто онолико колико су испољене разлике у погледу издвојеног или издиференцираних предмета. При томе, наравно, полазне претпоставке налазе се у философији која је заступљена, па према томе и прихвата се одговарајућа *методолошка основа* у склопу метода, а која и даје основни правац целокупном методу, а то значи и *методских поступака* и *методичких инструмената*. Метод философије има два смера: један се своди на *истраживање утврђеног предмета* и његових елемената; други, пак, јавља се као *одређено сређивање постигнутих резултата*, при чему је неопходно и повезивање ових с ранијим достигнућима, пре свега саме философије права, а затим и других наука. Због свега тога у исто-

ријском развоју филозофије права, па и целокупности њеног савременог испољавања, неизбежно долазе до изражаја различити методи или варијанте у основи истог метода. На широкој скали досад испољених метода и варијаната на два краја се налазе: чисто спекулативно-метафизичке рефлексије у којима преовлађују пукe логичке конструкције, апстрактне креације људског духа у којим се рабају и одговарајуће идеје и концепције; на другом крају, пак, налазе се разна позитивистичко-емпиристичка третирања правне стварности. Између тих крајности, може се рећи, налази се простор могућих испољавања апстрактно-теоријских генерализација које су мање или више усклађене с постојећом правном стварношћу, наравно како је већ схваћена. Ту се и испољавају одговарајуће специфичности целокупног метода који је својствен филозофији права уопште и како је уобличена у односној варијанти. У оној мери у којој одређена филозофија предоређује дати вид филозофије права, али и сходно самој правној науци, и ствара се *специфичан* филозофски метод. Као такав у неком чистом и општем виду филозофски метод и не постоји. Такође, може се само истаћи да филозофија права не може употребљавати уобичајне методе емпиријских истраживања, али може користити резултате таквих истраживања.

Што се тиче *садржине* филозофије права, она се увек јавља као некакво систематизовано знање о односном предмету, које је створено захваљујући прикладном методу. То знање се испољава, као и иначе, у одговарајућем низу појмова и поставки, па можда и неких теорема. Тако уобличено знање, наравно, показује и своје специфичности сразмерно томе колико је сама дотична филозофија права изграђена. Баш та садржина потврђује да ли и колико постоји одређеност и предмета и метода. Али, каква ће она бити од значаја су и разни други чиниоци, међу којима су и *објективне* чињенице чији се утицај не може избећи, а затим и *субјективне* особине самих стваралаца. Јер, филозофија права је, поред осталог, једна духовна творевина која зависи и од талента, дубине мисли, начина мишљења односних правних филозофа.

2. **Филозофија права и правна наука.** Када се већ уобличава на основу тих мерила, филозофија права неизбежно улази у круг *правних наука*, или, тачније, *правних дисциплина*. Може се рећи да је њено укључење у тај круг означавало не само прелазак из дотадашњег круга филозофских дисциплина, него и утврђивање њеног посебног места у скупу свих правних дисциплина. То није само питање класификације, сврставања једне специфичне дисциплине тамо где с највише разлога припада, него је повезано и са низом формалних, институционалних, истраживачких, педагошких и других момената. Па ипак, она на тај начин не губи све везе с филозофијом. Напротив, она управо и представља својеврсну *мост* између филозофије и правне науке. То је од изузетно велике важности за саму правну науку, а одатле и проистичу и њена основна својства и улога.

Према томе, филозофија права представља оно знање у којем се на специфичан начин повезују и преплићу одређени резултати филозофије и правне науке. По томе, она оставља утисак својеврсне *хибридне дисциплине* која и својим местом и улогом највише задовољава потребе по-

везивања ових двају научних подручја, јер филозофија заиста не може сасвим игнорисати ни право ни правну науку, а правна наука не може се плодносно развијати изван ма каквог утицаја филозофије. Из те неизбежности повезивања двају подручја и проистиче филозофија права. А пошто не може опстати негде „између“ ових двају подручја, она из разних разлога добија место у склопу правне науке. Тиме се огромно повећавају њене могућности. То јој ништа не смета да *ансорбује у потпуности сву релевантну филозофску проблематику*, с једне стране, али и да се *непосредно повеже и постави на тле правне материје*, с друге стране. То не може да постигне ни филозофија као таква у односу на правну науку или обратно. А када је већ тако, онда је готово излишно постављање некаквих дилема да ли она као таква показује довољну самосталност као једно од обележја уобличене научне дисциплине. Такође, на тај начин отпада и свако вештачко супротстављање филозофије и правне науке, а поготову оно које иде до њихове тобожње искључивости. Правна наука никако не може без филозофије, ако не жели остати на нивоу пуне дескриптивне и репродуктивне науке, сведене на излагање, препричавање и коментарисање постојећих правних прописа. Следствено томе, намећу се и потребе одговарајућег *повезивања и разграничавања* и осталим правним дисциплинама. Ту, наравно, не може бити одсечних и простих решења баш због поменутих преплитања филозофије и правне науке. Тешкоће нису ништа веће но што су тешкоће те врсте када се разграничавају и усклађују било које сродне научне дисциплине. Па ипак, ствара се својеврсни привид да су ту тешкоће и веће и сложеније баш због апстрактности саме филозофије, па и њене уске повезаности и чак прожимања с неким правним дисциплинама. А то значи да се и не може уопштено говорити о разграничавању правне филозофије и правне науке.

Стварно преплитање и прожимање настаје између филозофије права и *опште теорије права*. При томе, могућа су различита решења, али ниједно од њих само по себи не мора ићи на штету једне, а у корист друге дисциплине, наравно ако се ове дисциплинарне поделе схвате условно. Наиме, оно решење које сматра да и нема неке стварне разлике у садржини ових дисциплина већ да она постоји само у називу, ипак мора признати постојање разних могућности развијања саме садржине. Затим, решење које полази од тога да ове две дисциплине треба да буду раздвојене тежи да више „филозофску“ материју укључи у филозофију права, а ону која је више „правна“ да препусти општој теорији права — налази основу за постојање обе те дисциплине. Исто се постиже када се тврди да општа теорија права представља систем општих појмова који су неопходни посебним правним дисциплинама, а филозофија права обухвата сва остала општа знања која су уз то ослоњена на филозофију. Такође, тврдња да је филозофија права *шира*, а општа теорија права да је само један њен део поставља извесне критеријуме разграничења. Наравно, најдаље иду они који инсистирају на предметном, методском и садржинском разграничењу ових двеју дисциплина. При томе свему, међутим, не треба губити из вида да се ту још јављају дисциплине као што су: *социологија права, општа теорија државе, правна политика, историја правно-политичке мисли, итд.* Ове дисциплине се јављају на простору између филозофије права и многих посебних и појединачних дисциплина,

позитивноправних и историјскоправних (нпр. уставноправна наука, грађанскоправна наука, кривичноправна наука, историја државе и права итд.).

Пошто овом приликом није могуће разматрање ових питања, довољно је истаћи само следеће: *Филозофија права је највиши могући ниво изучавања права и то онаквог какво је у стварности. Она даје најдубља, најобухватнија и најапстрактнија знања о правној стварности. Та знања стварају се адекватним методом, а изражавају се у многим појмовим, поставкама и теоремама. Она садржи најпотпунија онтолошка, гносеолошка и аксиолошка знања о праву.* Међутим, када све то покаже ону стварносну повезаност права с државом, која се огледа у њиховом међусобном прожимању, онда се ствара *државно-правна филозофија*. У таквој ситуацији општа теорија права или *теорија државно-правног поретка* појављује се на нешто нижој равни, јер је непосредније везана за посебне правне дисциплине. Остале дисциплине су још „удаљеније”, јер још конкретније захватају поједине делове правне стварности и тако задобијају извесне одлике.

При свему томе најважније је следеће. Избор самог назива дисциплине ствар је конвенције и традицијом створених склоности. Зато није ништа чудно што под једним називом често сусрећемо садржину која би се очекивала под другачијим именом. То није велика невоља. Стварне невоље, ако се тако може рећи, настају само онда када нема потребних знања, кад су она скучена и сиромашна, погрешна, лажна, привидна, мистификаторска, догматска, фразерска и претворена у скуп баналности.

3. Значај и вредност филозофије права. Ова научна дисциплина има велики значај који се огледа у више праваца. Тамо где је она веома развијена и угледна то и није потребно посебно подвлачити. Али код нас, збег разних околности и створеног стања, оправдано је свако указивање на те моменте.

Она има, пре свега, велики *научни значај* за изучавање и сазнање права, па самим тим и државе. Мада може бити и израз бесплодних спекулација, несумњиво је да управо она може пружити најдубља и највреднија теоријска знања о праву. Таква знања она пружа чак и онда када се креће само у сфери обележеној постојећим правним прописима, дакле када је позитивистички оријентисана, а поготову када превазилази ту сферу, кад захвата бескрајну сложеност права и државе, кад истражује стварно биће права и државе. Јер, право није никаква изолована и формална структура чије биће почиње и завршава се у постојећим прописима. Оно је свакако најсложенија друштвена структура чије се све димензије, елементи и моменти могу сагледати и објаснити једино када се, непосредно с другим правним дисциплинама и друштвеним наукама, довољно користе могућности и предности филозофије права. Савремени токови ове научне дисциплине све више показују да се и она сама може изграђивати као заиста *поливалентно знање*, а то значи да превазилази не само ограничености и једностраности других наука и дисциплина, већ и своје сопствене раније недовољности. Баш у њој се могу синтетички и у систематском облику изразити и повезати наизглед хетерогена знања. На тај начин остале дисциплине добијају праву теоријску *подлогу и ме-*

годолошку оријентацију. Без филозофије права, односно максимално развијене теорије права, остале правне дисциплине добијају осиромашен изглед, а често се свде и на обичне дескрипције којима недостаје било каква дубља и шира перспектива посматрања и анализе.

Филозофија права има, затим, велики *практични значај*, јер проналази оне основе и облике оптималног коришћења права као неопходног регулатора друштвеног живота. Она може користити научницима, а ништа мање и практичарима, да сагледају *прави смисао права* и да баш тај смисао својом делатношћу оживотворују. Лишени њених резултата, практичари остају само практицисти и приучене занатлије који механички и лоше претварају правне прописе у технички инструмент владања појединих класа, слојева и група, и то како у глобалним друштвеним размерама тако и у непосредним животним ситуацијама људи. Јер, ако се право и схвати као скуп правних прописа онда све зависи од тога како се све то изражава у стварном животу, а не како изгледа на хартији. То су често сасвим различите ствари.

Исто тако, може се рећи да је стање филозофије права, а то значи и опште теорије права и теоријских елемената у посебним правним дисциплинама, својеврсни израз и потврда постојеће културне ситуације у датој средини и у датом времену. Уосталом, то је случај и са свим другим друштвеним наукама. И по њој се може препознавати опште друштвено стање, па и политичка ситуација у датој средини, а нарочито стање и тенденције развоја у области културе. Када нема оваквих знања или када нису адекватно обликована, то може да буде поуздан знак својеврсне заосталости у најважнијим областима друштвеног живота. Стога није случајно то да баш такав изглед има филозофија права у земљама и периодима времена када или постоје недемократски режими, где се испољавају изразити аутократски облици државе, или где се јављају облици маскирања стварног стања неким погодним формалнодемократским облицима. У таквим ситуацијама, у ствари, држава и право су експрописани од стране моћничких властодржачких група које силом одржавају своје позиције. Тада не може ни бити довољно и „природно“ изграђеног политичког система и државно-правног поретка, помоћу којих би се могле обезбеђивати и неке више друштвене вредности. Тада преовлађује ослањање на грубу силу, а држава и право се схватају само као еманација такве силе. Тада се помоћу државе и права не могу остваривати неке више друштвене вредности. У ствари, тада властодршци пројектују своју визију државе и права на ове творевине, па се следствено томе понашају не само они него и други, а нарочито они који им непосредно служе. Тада су државе и право супротстављени неким вишим друштвеним вредностима за која се, најчешће, залаже и филозофија права. Зато се може рећи да сваки стварни напредак оваквих знања непосредно одражава напоре и достигнућа у афирмисању виших, прогресивнијих облика друштвеног живота.

Следствено томе, и стварна изградња социјализма, са свим стварним атрибутима и садржином што их такав поредак треба да има, најбољи је предуслов и за прогрес на подручју филозофије права. И обрнуто, сваки вид застоја и криза у социјализму раба елементе отпора против овако прогресивно оријентисане филозофије права. Јер, не

треба игнорисати чињеницу да баш право може да буде у социјализму — један од најефикаснијих инструмената за заштиту основних друштвених и људских вредности. То значи да баш у таквом друштву право може да буде израз потреба и интереса народа, солидарности људи, сигурности свих, хуманизма у односима према људима, итд. И право може обезбеђивати друштво и људе од узурпаторских амбиција и савомоле моћничких група.

Зато би се могло рећи да свако изразитије постојање својеврсне аверзије према филозофији права, без обзира на то у којим срединама се јавља, представља и потврду увреженог самозадовољства у постојећем стању или је знак инертности, отупелости и незнања у масама оних од којих умногоме и зависи да ли ће се остваривати друштвено добро. У таквом друштвеном стању фактички и формално испољава се безусловна покорност властодржачким групама, чак и онда када те групе не уживају ни поштовање, ни поверење маса, па чак ни оних који су опхрвани слуганским духом. Зато и није чудно што се често може констатовати да постоји велико и укорењено подозрење према свакој манифестацији слободног духа, па чак и оног који је иманентан научном стваралаштву у области права. А на подручју права и у целокупној правној науци нема правога стваралаштва без *критичког односа према датој правној стварности* у целини или појединим правним институцијама. Самој филозофији права као стваралачком мишљењу је иманентна критичка позиција према правној датости, па и према свим постојећим достигнућима мисли. Зато је она одавно и упорно настојала да афирмише, и то у својим највреднијим токовима и достигнућима, *аксисм критичности* у разним видовима. Својеврсни одраз таквих настојања јесте и онај аксиом да право не треба схватати само онаквим какво је дато (*de lege lata*), већ и онаквим какво треба да буде (*de lege ferenda*). Дубоки и стваралачки смисао таквих аксиома најбоље се може оживотворити само на основу познавања позитивног права, али и виших вредности за које је друштво у датом моменту сазрело. При томе, наравно, неопходно је много моралне снаге и научне спремности да се указује на друге и боље могућности у структурисању и функционисању целокупног права и појединих његових институција.

Ако је синтагма „филозофија права” само терминолошка ознака *повезаности* филозофије с правом и с правном науком, ако се у овој дисциплини оваплоћује највиши израз филозофских и правних знања, онда то значи, да правници пре свега, али једнако и филозофи, морају улагати напоре у правцу што успешнијег и интензивнијег успона ове научне дисциплине. То утолико више што је управо код нас — као уосталом и другде само на други начин и у другој мери — постојао и постоји парадокс да су многи говорили и не знајући то, попут Журдена из једне Молијерове комедије — у *прози* филозофије права. Нису ли управо они дужни и позвани да учине колико могу да филозофија права буде — *поезија* правне науке?

SUMMARY

ON LEGAL PHILOSOPHY

Being of opinion that legal philosophy as a discipline can be discussed only on the grounds of examining its actual state, the author describes various standpoints towards this discipline in our country, as well as Prof. T. Živanović's most recent contributions. Those have a connection with remarkable treatises and the most recent development of legal philosophy in the world, so that the author concludes that the historical development of this discipline has in the actual social conditions contributed to its large and evident enthusiasm and led to remarkable results. After reviewing various standpoints on legal philosophy the author focuses the analysis to the greatest problems arising in defining legal philosophy, its subject and its main characteristics. The author concludes on that basis that the basic research fields are already constituted. Those are: the necessity of posing clear criteria of defining legal philosophy, the necessity of establishing a relation between legal philosophy and legal science, as well as taking measures to advance the legal philosophy because of its prestige and obvious values.

RÉSUMÉ

DE LA PHILOSOPHIE JURIDIQUE

Considérant qu'on ne peut traiter de la philosophie juridique que sur la base des renseignements relatifs à son état actuel, l'auteur expose quelles sont chez nous les attitudes concernant cette discipline, aussi bien qu'il fait noter l'importance des contributions les plus récentes du prof. T. Živanović. L'auteur établit le lien entre cette situation et les traités renommés se rapportant aux courants les plus récents de la philosophie juridique dans le monde et fait constater que le développement historique de cette discipline a contribué, dans les circonstances sociales actuelles, à son évident et grand essor de même qu'à ses remarquables résultats. Après avoir exposé les différentes conceptions relatives à la philosophie juridique, l'auteur indique les principaux problèmes apparaissant avec la définition de la philosophie juridique, de son objet et de ses traits caractéristiques les plus importants. En vertu de ces éléments l'auteur constate que les champs de base de recherches sont établis, à savoir: le nécessité de poser les claires critères pour la définition de la philosophie juridique, le besoin d'établir le rapport entre la philosophie juridique et la science juridique et, enfin, les différentes mesures à prendre en vue du progrès de la philosophie juridique, mesures dûes à sa considérable importance aussi bien qu'à son évident prestige.

О ПРИЗНАЊУ И ИЗВРШЕЊУ СТРАНИХ СУДСКИХ И АРБИТРАЖНИХ ОДЛУКА

*Према Закону о решавању сукоба закона са прописима других
земаља у одређеним односима*

І ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

У области признања и извршења страних судских и арбитражних одлука, Закон о решавању сукоба закона са прописима других земаља у одређеним односима („Сл. лист СФРЈ”, бр. 43/1982)⁽¹⁾ преузима добрим делом решења прописана Уводним законом за ЗПП од 1956. По овом закону који је ЗРС-ом аброгиран (чл. 108), признање је било предвиђено само за судске одлуке у статусним стварима⁽²⁾. У новом закону је такво разликовање, као неосновано, напуштено. Истина, ЗРС не каже које одлуке подлежу признању, а које извршењу, али се одговор на то питање намеће из карактера правне заштите коју одлука пружа: треба узети да је признање прописано за утврђујућу (декларативну) и преображајну (конститутивну) одлуку, како имовинскоправну, тако и сваку другу. Дозволу извршења (егзекватуру) југословенски суд даје за одлуку која осуђује на одређено чињење или нечињење (кондемпнаторна одлука). Да би странка постигла ту дозволу, потребно је да одлука испуњава све услове, да буде призната и да, као и домаћа одлука, буде извршна. Пошто, дакле, давање егзекватуре садржи у себи и признање, овлашћеном субјекту не може се, бар по правилу, допустити да прво тражи да одлука у посебном поступку буде призната, па да тек онда захтева извршење. Таква могућност значила би непотребно вођење два поступка уместо једног. Изузетно, субјект овлашћен осуђујућом одлуком, може своје тражење ограничити на признање, ако учини вероватним да се његов интерес не састоји у остварењу права на чинидбу која му је досуђена, на пример у случају у коме је то право постало у међувремену неостварљиво, а одлука има значај за друге односе⁽³⁾.

Предмет признања и извршења могу бити судске одлуке донесене у односима наведеним у одредби чл. 1. ст. 1. ЗРС-а. Та одредба није

(1) У даљем тексту „ЗРС” или „нови закон” или, просто, „Закон”.

(2) У том смислу и објашњења Савезног савета за правосудје, бр. 358/1 од 15. маја 1970. „Наша законитост”, бр. 9/1970.

(3) Вид.: Трива, *Грађанско парнично процесно право*, 1983, стр. 82.

најпрезицијна (... „односно друге материјалноправне односе“). У ЗПП-у се изрично помињу радни односи, а уз имовинске и други грађанскоправни односи (чл. 1). За признање и извршење способне су одлуке којима се решава о материјалноправним односима. Ту способност немају одлуке којима се управља у текућем поступку, другим речима, које дејствују само у том поступку и у крајњој линији служе доношењу коначне одлуке. У области парничног поступка питање се може поставити за међупресуду⁽⁴⁾ и за пресуду због изостанка. Прва се тиче спорног материјалноправног односа, што упућује на потврђан одговор⁽⁵⁾. Међутим, по владајућем становишту у страниој науци међупресудом суд не одлучује о тужбеном захтеву. Она представља одлуку којом се коначна одлука припрема. Управо зато она није способна за материјалну правноснажност и обавезна је за суд само у парници у којој је донесена⁽⁶⁾. Ако, дакле, не везује други суд у земљи у којој је изречена, још мање може да везује страни суд. Разлози за друго од два мишљења изгледају нам убедљивији. Што се тиче контумационе пресуде, ваља истаћи да њу Закон не искључује. Битно је да је странка, према којој је тако одлучено, могла учествовати у поступку (чл. 88. ЗРС). Ускраћивање признања због супротности уставним начелима не долази у обзир већ самим тим што пресуду због изостанка познаје и југословенско право. Сматрамо да није битно ни то, да ли је та пресуда изречена према тужиоцу или према туженом, као ни то да ли је она, у погледу услова под којима се доноси и у погледу могућности побијања, строжа од пресуде због изостанка по југословенском праву.⁽⁷⁾ У судске одлуке које могу бити предмет признања или извршења, спадају и одлуке донесене у ванпарничном, извршном и стечајном поступку, под условом да имају поменуто обележје. У извршном поступку то је, на пример, одлука о трошковима, о исплати вредности ствари или о накнади штете коју суд у том поступку досуђује.⁽⁸⁾ Одлука о привременој мери нема значај одлуке којом се коначно решава о неком односу. То је, само одлука којом се обезбеђује остварење једног потраживања ако до тог остварења дође. Из тог разлога мишљења смо да ова одлука не може бити предмет извршења⁽⁹⁾. Најзад, нема сумње да у поступку пред југословенским судом могу бити извршене и одлука о имовинскоправном

(4) Имамо у виду међупресуду о којој се изрично говори у чл. 330. ЗЕП.

(5) Тако Вуковић, *Појам стране судске одлуке у грађанскоправним стварима*, „Одјетник“, бр. 1—2/1981, стр. 11.

(6) Тако: за аустријско право Fasching, *Komentar zu den Zivilprozessgesetzen*, III Band, 1966, р. 593; за немачко право: Baumbach, Lauterbach, „Zivilprozessordnung“, 1966, стр. 627; Rosenbarg, Schwab, „Zivilprozessrecht“, 1969, стр. 268; за југословенско право: испит Познић, *Грађанско процесно право*, 1982, стр. 270; супротно Јухарт, *Цивилно процесно право ФНРЈ*, 1962, стр. 427. и Трива, *op. cit.*, стр. 470.

(7) Кратак упоредноправни приказ појединих ставова о питању признања и извршења пресуде због изостанка види код Вуковића, који на горње питање даје за југословенско право по Уводном закону за ЗПП од 1956 потврђан одговор. Вид. Вуковић, *ibid.*

(8) За исплату вредности ствари и накнаду штете у југословенском праву, вид., на пример, чл. 214, 217, одн. 260. и 265. ЗИП.

(9) Супротно Вуковић, који сматра да могућност извршења одлуке о привременој мери начелно није искључена. Ово мишљење изведено је из одредаба чл. 265. и 268. ЗИП-а. Наиме, поменути аутор узима да први од тих чланова предвиђа привремене мере за случај да се новчано потраживање које се обезбеђује има остварити у иностранству, а другим се прописује мера забране отуђења или оптерећења непокретности која се налази такође у иностраној земљи. По истом писцу, очигледно је да се ове привремене мере могу реализовати само у иностранству. То значи да се од стране државе очекује да призна и извршава домаће привремене мере, а из чега произлази, у складу са начелом узajамности, да ће се и стране привремене мере признавати и извршавати. Види Вуковић, *op. cit.*, „Одјетник“, бр. 3. и 4/1981, стр. 13.

захтеву садржана у кривичној пресуди (чл. 108. ЗКП), као и одлука о повраћају ствари или о накнади штете коју је изрекао суд пресудом у управном спору (чл. 42. ЗУС).

Пред судом се може поставити питање да ли је страна одлука по својој природи подобна да уопште буде предмет признања или извршења у СФР Југославији. Које је право меродавно за одговор на то питање — домаће или страног? Мислимо да се ова квалификација даје по југословенском праву⁽¹⁰⁾. Ако одлука уопште не може бити предмет признања или извршења, зато што је изречена о односу који није обухваћен ЗРС-ом (чл. 1), тешко је прихватити да би за југословенски суд ипак било меродавно страног право у којем се истом односу даје квалификација по којој би одлука о његовом решењу могла бити призна-та и извршена у СФР Југославији.

Признати страну одлуку значи прогласити да она дејствује у СФР Југославији. ЗРС говори о дејству такве одлуке (чл. 86. ст. 1) имајући, вероватно, у виду правноснажност⁽¹¹⁾. Међутим, правна снага стране судске одлуке није увек њено једино дејство. Она, као и домаћа одлука, може дејствовати и интервенцијски, преображајно или чињенично⁽¹²⁾. Страна одлука за коју је дата екватура, стиче тиме још једно дејство — извршност.

Начелном одредбом ЗРС-а прописано је да се призната одлука страног суда изједначује са одлуком југословенског (чл. 86. ст. 1). Смисао изједначења састоји се у томе да правноснажност одлуке има онај објективни обим и субјективне границе, које би имала да је одлуку донео југословенски суд. Одлука, дакле, не дајствује у већем обиму него што је прописано југословенским законом. Тако, на пример, решење претходног питања, садржано у страног одлуци, неће имати дејство правноснажне одлуке у СФР Југославији (чл. 12. ст. 2. ЗПП), иако се том решењу такво дејство придаје у земљи у којој је пресуда донесена⁽¹³⁾. Али, принцип изједначења примењује се и у обрнутој ситуацији: страна одлука развија у СФР Југославији дејства која не наступају у земљи из које одлука потиче, ако та дејства припадају, по југословенском праву истоврсној правноснажној одлуци. На пример, правило по којем пресуда одређене садржине дејствује и према трећој особи или субјективно неограничено, примењује се и на признату страну пресуду изречену по закону по којем она дејствује само међу странкама⁽¹⁴⁾.

(10) Друкчије Вуковић, који заступа схватање да је меродавно право државе чији суд је одлуку донео, јер је само та држава позвана да одлучује о карактеру одлуке органа кога је она установила — *op. cit.*, стр. 15.

(11) Јухарт говори само о правноснажности — *op. cit.*, стр. 600.

(12) У погледу последњег од тих дејстава, мишљења смо да ипак треба спроводити разлику. Да би страна одлука имала у СФР Југославији чињенично дејство, признање је неопходно ако то дејство наступа по закону. Супротно томе, за настанак дејства стране одлуке као чињеничне признање није потребно ако то дејство наступа вољом странака, као у примеру у коме су оне дејство једног правног посла учиниле зависним од исхода неког спора који тече пред судом између њих или у коме су једна или обе странке трећа лица. Друкчије Рааре, који сматра да за чињенично дејство у страног земљи признање није никад потребно — *Internationales Privatrecht*, 1961, стр. 145.

(13) Правноснажност пресуде обухвата и одлуку о претходном питању, на пример, по грчком Законик о грађанском судском поступку (стр. 347) — Baumgärtel-Rammos, *Das griechische Zivilprozessgesetzbuch mit Einführungsgesetz*, 1969, p. 112.

(14) Тако се у немачкој науци тумачи немачки Законик о грађанском судском поступку (*Zivilprozessordnung*), који не говори изрично о изједначењу стране одлуке са домаћом. Види: Rosenberg, Schwab, *op. cit.*, p. 820; Baumbach, Lauterbach, *op. cit.* p. 698.

Страна одлука може у СФР Југославији бити призната и кад је признање одбијено у земљи којој обе странке припадају, или кад је покушај да се признање постигне остао неуспешан у земљи чије је материјално право примењено.

Да би страна одлука била призната или извршена у СФР Југославији, потребно је да југословенски суд констатује својим решењем да су за то испуњени услови прописани у ЗРС-у. Према томе, одлука друге земље не може у СФР Југославији стећи дејство тако што би југословенски суд признао одлуку неке треће земље којом се одлука друге земље признаје⁽¹⁵⁾.

Страна одлука остаје и после признања страна. То значи да она у СФР Југославији има дејство само док дејствује у земљи у којој је донесена. Ако буде стављена ван снаге, југословенски суд ће, на захтев странке, донети решење о укидању решења којим је о признању правноснажно одлучено. Он ће то учинити пошто утврди да је правноснажном постала страна одлука којом је одлука, призната у СФР Југославији, стављена ван снаге. Није, дакле, потребно да одлука о укидању буде призната. (У противном могло би се догодити да јој буде ускраћено признање, те да у СФР Југославији и даље дејствује одлука која је у иностранству правноснажно укинута, а то је неприхватљиво). Али, ако је призната одлука отклоњена преиначујућом одлуком, југословенски суд ће решити о захтеву за признање нове стране одлуке којом је изречено преиначење.

Изваја странке да ће попусти по страниј одлуци за коју признање није тражено или је одбијено, дејствује материјалноправно. Ако дужник измири дуг на основу једне пресуде за коју је егзекватура у СФР Југославији одбијена, онда то не треба схватити као плаћање без основа, него као испуњење обавезе која постоји по страниј пресуди. Споразум странака, по којем страна судска одлука треба да у СФР Југославији дејствује и без признања, не производи то дејство. Такав споразум може имати смисао вансудског поравнања о предмету одлуке.

У СФР Југославији није допуштена тужба којом се од суда захтева осуда друге стране на испуњење обавезе на коју је она осуђена страном правноснажном пресудом (*actio iudicati*). Ако признање стране одлуке буде ускраћено, може се, под претпоставкама међународне и месне надлежности, поднети тужба југословенском суду. Страна одлука која у СФР Југославији није призната може у парници пред југословенским судом бити употребљена као доказно средство⁽¹⁶⁾.

Значајна промена унесена је у досадашње стање одредбама по којима се за страну судску одлуку сматрају и судско поравнање и одлука другог органа изједначена са судском одлуком или судским поравнањем у држави у којој је донесена⁽¹⁶⁾. Међутим, изгледа да по ЗРС-у одлука другог органа или поравнање којим је пред њим окончан поступак може, било по посебном захтеву, било инцидентно, добити

(15) Супротно за немачко право Baumbach, Lauterbach, *ibid*.

(15a) Baumbach, Lauterbach, *ibid*. p. 697.

(16) За судско поравнање супротан став био је заузет у решењу ВС Хрватске, Гж. бр. 2634/71 од 15. јула 1971. *Збирка судских одлука*, књ. 1972, св. 1, одл. бр. 77. Неке одлуке истог суда показивале су противречност о питању да ли признање и извршење може да се добије и на основу одлука других страних органа, као и на основу поравнања која су пред њима закључена. Потврдан одговор дало је решење Гж бр. 149/80 од 13. априла 1980, а одредна решена Гж бр. 561/80 од 6. маја 1980 — *Збирка судских одлука*, књ. 1980, св. 2, одл. бр. 149. и 150.

у СФР Југославији признање само пред судом⁽¹⁷⁾. На питање да ли је одлука другог органа изједначена са судском, одговор пружа право земље у којој је одлука донесена. У ЗРС-у је то изрично речено (чл. 86. ст. 3.)

Напомињемо да у одељку о признању и извршењу страних арбитражних одлука, није поменуто поравнање закључено пред арбитражом. Из тога се не би смео извести закључак да то поравнање по ЗРС-у не може бити предмет признања и извршења. Таква могућност ипак постоји, пошто је изрично прописана и поравнање закључено пред несудским органом, које је изједначено са судским.

II УЗАЈАМНОСТ

Поред осталог, у ЗРС-у је прихваћен и принцип да се страна судска одлука неће признати ако не постоји узајамност (чл. 92. ст. 1). Поводом тога, прикључујемо се оним правницима који вредност овог услова доводе у питање или га *de lege ferenda* чак одбацују. Тако, на пример, у свом систематском приказу међународног приватног права СР Немачке *Wolff* изражава сумњу да услов узајамности заслужује комплименте. То што једна држава са лошим правосуђем извршује добре пресуде друге државе, каже он, не може за ову другу бити побуда да извршује пресуде оне прве⁽¹⁸⁾. *Kegel* сматра да је одредба о узајамности у немачком праву правно политички промашена. Она у знатној мери спречава признање страних пресуда у имовинскоправним стварима⁽¹⁹⁾. *Riezler* истиче да се обавеза узајамности не може извести из неког опште признатог међународноправног принципа, него постоји у појединим земљама из политичких разлога чије оправдање је сумњиво⁽²⁰⁾. *Siiss* аргументовано износи да сврха узајамности не лежи у тежњи да се држављанин земље у којој је признање предложено заштити од друге странке. Треба имати у виду да признање може тражити не само страни држављанин него и домаћи и да, исто тако, странка према којој је признање предложено не мора увек бити домаћи субјект. (Примећујемо са своје стране, да на мишљење по којем је циљ узајамности заштита домаћег држављанина према странцу, битно утиче чињеница да у правном животу признање редовно тражи странац пред судом земље којој припада његов парнични противник). Прави смисао реципроцитета, по поменутом аутору, лежи у тежњи једне државе да одлукама својих судова прибави ауторитет у иностранству. Објашњење овог услова за признање треба, дакле, видети у настојању да се очува национални престиж, другим речима, у осећању да би на међународни углед земље неповољно утицало ако би она признавала пресуде друге државе која нема исти став према њеним пресудама. *Siiss*, који се одлучно изјашњава против реципроцитета, цитира неке мисли *L. v. Bar-a*: не може се тврдити да се извршењем страних пресуда без узајамности нешто губи у националном достојанству. Држава треба да показује правичност према приватноправним субјектима без обзира што друга држава због предрасуда ту правичност ускраћује⁽²¹⁾. *Raape* лепо каже да се одредбом о узајамности заповеда нека

(17) Види излагање доле, под VI.

(18) *Wolff, Das internationale Privatrecht Deutschlands*, 1954, p. 135.

(19) *Kegel, Internationales Privatrecht*, p. 488.

(20) *Riezler, Internationales Zivilprozessrecht*, 1949, p. 553.

(21) *Siiss, Die Anerkennung ausländischer Urteile, Beiträge zum Zivilprozessrecht Festgabe zum siebzigsten Geburtstag von L. Rosenberg*, 1949, p. 238, 240.

врста одмазде. Та одредба треба да буде оредство притиска на страну земљу⁽²²⁾ У југословенској науци Цигој такође види смисао узајамности у тежњи да се посредним притиском постигне признање домаће одлуке у страниој држави⁽²³⁾. Слично сматра и Сајко: узајамност је институт међународног права који служи државама за то да би се постигло узајамно поштовање⁽²⁴⁾. Против узајамности, као услова за признање стране пресуде, изјашњавају се *de lege ferenda* у југословенској науци изричито Бартош⁽²⁵⁾ и Грбин⁽²⁶⁾. Супротно то чини Алагић⁽²⁷⁾.

Batiffol, указујући на то да се за признање стране одлуке пред француским судом не тражи узајамност, упућује критику немачком систему у коме је узајамност један од услова признања. (Његова замерка, разуме се, важи и за друге националне системе у којима је тај услов прописан.) Неправично је, по мишљењу овог аутора, да остварење права појединца зависи од прописа који се показују као мера реторзије. Та мера треба да буде ограничена на политичке и јавноправне интересе. Материја међународног приватног права тиче се односа који — ако се изузеци оставе по страни — треба да буду регулисани без обзира да ли особа која тражи признање и извршење припада страниој земљи или оној где тај захтев истиче⁽²⁸⁾.

Одиста, ако једна држава, позивајући се само на непостојање узајамности, ускраћује признање пресуди донесеној у другој држави, зашто је појединац или правно лице које признање тражи дужно трпети такву последицу правне политике те друге државе у односу на ону прву⁽²⁹⁾? Изгледа само зато, што пресуда потиче из те друге државе, чији је, најчешће он припадник. (Ово је нарочито случај са уређењем признања по закону који је предмет овог приказа. О томе се говори у даљем излагању.) Не треба нарочито наглашавати да узајамност представља једну сметњу у судском остваривању права у односима са страним елементом. На ту негативну консеквенцу нарочито указују Nagel⁽³⁰⁾ и Beitzke⁽³¹⁾, а у југословенској науци Грбин⁽³²⁾. Последње деценије обележене су огромним порастом броја тих односа како у области међународне размене добара и услуга, тако и у области брака и породице. (У овој последњој области тај пораст је последица запошљавања стране радне снаге.) Према томе, разумљива је мисао која се као рационални императив намеће из оног што је горе речено — да узајамност није у складу са тенденцијама

(22) Raape, *op. cit.*, p. 137.

(23) Цигој, *Признање и извршење страних одлука*, „Правник“, бр. 5—8/1957.

(24) Сајко, *Нека питања у вези с признањем и извршењем страних судских одлука у СР Немачкој и Француској* — „Југословенска ревија за међународно право“, бр. 1/1970, стр. 116.

(25) Бартош, *Формални или фактички реципроцитет*, „Архив за правне и друштвене науке“, бр. 3/1930, стр. 211. и 212.

(26) Грбин, *Узајамност као претпоставка за признање одлука страних судова „Привреда и право“*, бр. 4/1974, стр. 26. и след. Види на истом месту податке о ауторима-противницима узајамности у страниој науци.

(27) Алагић, *Реципроцитет код изрицавања страних пресуда* — „Годишњак Правног факултета у Сарајеву“, IV, 1956, стр. 19. и 20.

(28) Batiffol, *Droit international privé*, 1967, p. 830.

(29) Тако и Грбин, додајући да ускраћивањем признања држава може да погоди спог сопственог држављанина који тражи признање, *op. cit.*, p. 26.

(30) Nagel, *Auf dem Weg zu einem europäischen Prozessrecht*, 1963 p. 17.

(31) ... „Претпоставка да је за признање иностраних пресуда потребно да је зајемични реципроцитет, доводи у пракси у врло много случајева до одбијања признања иностраних пресуда“ — Beitzke, *Признање и извршење страних судских одлука у СР Немачкој*, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 3—4/1965, стр. 396.

(32) Грбин, *op. cit.*, стр. 26.

све снажнијег развоја у поменутим односима. Осим тога, међународна пракса не потврђује очекивање да једна земља ускраћивањем признања због непостојања узајамности успева да код друге издејствује промену става у том погледу, другим речима, да је тиме посредно принуди на признавање њених одлука. Иако није равнодушна према питању да ли ће њена одлука дејствовати у иностранству, једна држава није, бар по правилу, на то питање толико осетљива да би непризнавање њених одлука од стране друге државе могло на њу одлучно утицати у смислу укидања претпоставке узајамности. Тако свака од две државе остаје при свом ставу очекујући да друга страна признањем њене одлуке прва унесе промену у постојеће стање. У случају у којем услов узајамности није испуњен, негативна последица састоји се томе, да долази до поновног спора, овог пута у земљи у којој је признање ускраћено или, што је горе, да је тужилац можда лишен правне заштите, ако за његово тражење није у тој земљи надлежан ниједан суд⁽³³⁾.

Изостављањем услова узајамности не би се изгубио погодан разлог коме би се могло прибећи ако би суд сматрао да би дејства стране пресуде у његовој земљи, штетила њеним интересима. У случају у којем против признања не говори неки други законом предвиђени разлог, као што је неки од оних о којима се говори у чл. 88—90. ЗРС, суд би своју одлуку о одбијању могао засновати на противности пресуде јавном поретку његове земље. У СФР Југославији радило би се о противности пресуде основима друштвеног уређења, који су утврђени Уставом (чл. 91).

Да се законско уређење признања страних судских одлука може замислити без услова узајамности, најбољи доказ је тај што постоје земље у којима такав услов није прописан. Као пример, нека буду наведени: Француска; Италија (чл. 797. Законика о грађанском судском поступку); неки швајцарски контони (Базел-Град, Берн, Нојшател, Нојенбург, Тесин); Грчка (чл. 339. Законика о грађанском судском поступку); Индија (чл. 13. и 14. Законика о грађанском судском поступку); Бразил (чл. 15. Уводног закона за Грађански законик); Аргентина (Законик престонице о поступцима)⁽³⁴⁾. У СР Немачкој се узајамност не тражи за признање пресуде у неимовинском спору за који, по немачком закону, није био надлежан ниједан немачки суд⁽³⁵⁾.

Међутим, даље одредбе ЗРС-а уносе у досадашње стање значајна одступања, тако да није неумесно питати се да ли је било оправдано унети одредбу којом се подвлачи начелни значај овог услова (чл. 92. ст. 1)⁽³⁶⁾. Пре свега, узајамност по ЗРС-у не мора постојати за признање неких категорија одлука. Овај услов не мора бити испуњен: а) за одлуку у брачном спору или у спору о очинству или материнству; б) за одлуку за коју признање или извршење тражи држављанини СФР Југославије (чл. 92. ст. 2); в) за одлуку о личном статусу држављанина земље у којој је одлука донесена (чл. 94. ст. 1).

Наведена одступања од услова узајамности захтевају неке напомене. Пре свега, однос између одлуке о којој се говори у тач. б) и оне о

(33) Тако Грбин, *op. cit.* стр. 27.

(34) Ближе податке види: за француско право Batiffol, *op. cit.*, p. 830; за права других земаља: Bülow-Arnold, *Internationaler Rechtsverkehr in Zivil- und Handelsachen usw.*, 1957, под 905, 913. и 935; Süß, *op. cit.*, p. 249; Cigoj *op. cit.*, стр. 279.

(35) § 328. ст. 2. ЗПО. види Rosenberg-Schwab, *op. cit.*, p. 823.

(36) Уводни закон за ЗПП од 1956. није прописивао неке изузетке — чл. 17. тач. 4

којој је реч под в) схватамо тако да је узајамност потребна и кад признање тражи југословенски држављанин, ако је предмет одлуке лично стање (статус) његов или другог југословенског држављанина (чл. 94. ст. 2). Друго, одлука о личном стању није у Закону ближе одређена, али из текста неких одредаба проистиче да одлука у спору који се тиче брака или родитељства није тим појмом обухваћена⁽³⁷⁾. За признање одлуке у овом спору, узајамност није услов без обзира на држављанство предлагача и лица на које се одлука односи⁽³⁸⁾. Супротно томе, исти услов мора бити испуњен ако се одлука тиче личног статуса држављанина СФР Југославије или неке треће земље. Може се дискутовати о томе, да ли је ова разлика оправдана. Зашто је, на пример, узајамност потребна за одлуку којом се југословенском држављанину даје дозвола за ступање у брак (чл. 70. ст. 1) или се његовом оцу враћа родитељско право (чл. 69), док се исти услов не тражи за одлуку којом се проглашава да је дете рођено ван брака или се утврђује да је тужени ванбрачни отац тужиоца (чл. 64. ст. 1)? Пошто је узајамност већ прихваћена као услов за признање стране судске одлуке о личном стању, чини нам се да би било боље да она има исти значај и за спор који се тиче брака или односа између родитеља и детета. Јер, у ширем смислу, и овај спор тиче се статуса личности.

У одредбама које се тичу признања одлуке о личном стању странца, пада у очи разлика између случаја у коме је странац припадник земље из које одлука потиче и случаја у коме је он држављанин неке треће земље. У првом случају непостојање узајамности није смећна за признање (чл. 94. ст. 1). Зашто? Чиме се, на пример, објашњава да ће у СФР Југославији, у којој је постојање узајамности прописано као принцип, моћи да буде призната одлука о усвојењу држављанина земље у којој је одлука донесена, и кад органи исте земље не признају одлуку југословенског органа о усвојењу југословенског држављанина (чл. 74)? Друкчије, ако се одлука односи на лично стање држављанина неке треће земље. Та одлука ће у СФР Југославији бити призната ако испуњава услове за признање, прописане у земљи којој странац припада (чл. 95). То значи да југословенски судија, поводом предлога за признање, треба да примени одредбе о условима под којима се у земљи тог странца признаје одлука из земље у којој је о његовом личном статусу одлучено. Из тога даље проистиче да би југословенски суд морао да проверава да ли у односу између те две земље постоји узајамност, ако је ова у земљи странца о чијем је статусу одлучено прописана као услов за признање. Но, одлука треба да стекне дејство у СФР Југославији, па би морала бити у складу и с њеним прописима. Доследно томе, мислимо да би југословенски суд морао применити чл. 88, 90. и 91. Закона. Што се тиче постојања узајамности у односу између СФР Југославије и државе која је такву одлуку донела, треба узети да и овај услов мора да буде испуњен. Такав одговор проистиче, прво из тога што се ради о одлуци стра-

(37) Види чл. 69, чл. 92. ст. 2. и чл. 93-95. ЗРС.

(38) Рааре сматра да из принципа држављанства (*lex patriae*) у међународном приватном праву проистиче за правноснажне конститутивне (преображајне) одлуке следеће основно правило: ако је по колизионој норми једне земље, којом је прописан поменути принцип, примењено као искључиво право друге земље у којој је одлука донесена, признању у првој земљи има места без испитивања да ли су за то испуњени услови. Правило важи пре свега за конститутивне акте у области ванпарничног правосуђа и за одлуке о разводу брака ако су супружници држављани земље у којој је брак престао. У свима таквим случајевима не ради се, дакле, само о ослобођењу од утврђивања да постоји узајамност — *op. cit.*, p. 143.

не државе која у СФР Југосливији треба да стекне дејство. Друго, што по изричној одредби ЗРС-а непостојање узајамности није сметња за признање одлуке којом страна држава решава о статусу свог грађанина. Према томе, реципроцитет остаје принцип ако се одлука тиче држављанина неке треће земље (чл. 94. ст. 1).

Одредба, да непостојање узајамности није сметња за признање које тражи југословенски држављанин (чл. 92. ст. 2), представља крупну новину у овој материји. Супротно томе, за признање које тражи странац услов узајамности треба да буде испуњен. Тиме је странац дискриминисан. Уређење по којем су услови за признање по предлогу странца тежи од услова за признање које тражи домаћи држављанин, ретко се среће у страним правима. Према ономе што је горе речено, за признање које тражи странац узајамност ипак није потребна, ако је одлука донесена у спору о брачном или родитељском статусу или ако је донесена у земљи чији је он држављанин, а има за предмет лични статус његов или неког другог држављанина исте земље.

Једна разлика према досадашњем стању састоји се и у томе што се у ЗРС-у говори о утврђивању узајамности. Одредбе о условима за признање, прописане Уводним законом за ЗПП од 1956, биле су у погледу узајамности ограничене на то да овај услов мора постојати (чл. 17. ст. 4). У науци и пракси те одредбе су протумачене тако да суд постојање реципроцитета утврђује по службеној дужности⁽³⁹⁾. Тиме, разуме се, није било искључено право предлагача да поднесе доказе којима се постојање узајамности потврђује, ни право друге стране да противдоказима настоји да осујети успех тог доказивања. Нови закон прописује, прво, да се постојање узајамности претпоставља док се супротно не докаже. Друго, у случају сумње о том питању, објашњење даје савезни орган управе надлежан за послове правосудја (чл. 92. ст. 3). Првом од две цитиране одредбе уводи се у југословенско право правило о претпостављеној узајамности. Правило је усвојено као целисходније од принципа официјелног проверавања, који чини да поступак дуже траје. Истовремено, претпоставка узајамности одговара тенденцији да се олакшају услови за признање у земљама у којима је узајамност прописана као један од тих услова⁽⁴⁰⁾. Али, поставља се питање како треба разумети

(39) Види Јухарт, *op. cit.*, стр. 604.

(40) Тако, на пример, у дискусији поводом реферата о поништају и извршењу арбитражних одлука, Благојевић се изјашњава за претпостављање могућег реципроцитета као најлибералнијег — „Спољнотрговинска арбитража III“, Реферати и дискусије са Савстовања одржаног 16. децембра 1966. године, стр. 135. Између провереног и претпостављеног реципроцитета у материји признања и извршења арбитражних одлука, Митровић даје предност претпостављеном, сматрајући да он олакшава рад судова, а у складу је са принципима међународног поверења и сарадње. Исти аутор је мишљења да било прихватањем претпостављеног реципроцитета ублажили уопште овај услов, што би допринело бржем и лакшем остваривању наших арбитражних одлука у иностранству — Митровић, *Реципроцитет код признања и извршења страних арбитражних одлука* — „Правни живот“, бр. 3/1970, стр. 4. Аргументе у прилог претпостављеном реципроцитету износи и Пак, *Узајамност као услов признања и извршења страних судских одлука* — „Правни живот“, бр. 5/1974, стр. 7—9. Види следећу напомену. За претпостављени реципроцитет у југословенском праву изјашњава се и Шарчевић, *О узајамности код признања и извршења југословенских пресуда у СР Немачкој и пресуда немачких судова у СФР Југославији*. „Наша законичност“, бр. 9/1976, стр. 60. Види следећу напомену. Грбини, који против узајамности износи убедљиве аргументе, сматра да претпостављена узајамност представља важан корак у тенденцији ублажавања услова за признање. Исти аутор узима као вероватно да је југословенска јудикатура у неким својим одлукама прихватила *contra legem* ово правило — *op. cit.*, стр. 25. и 26. Истина, наведена мишљења изнесена су за време важења Уводног закона за ЗПП од 1956, у којем је речено само то да ће са страна одлука признати ако постоји узајамност. Та мишљења, дакле, полазе од одредбе у којој се не говори о претпостављеној узајамности. Утолико пре се она могу да односе на одредбу данашњег права, која каже да се узајамност претпоставља.

одредбу по којој се постојање узајамности *претпоставља* док се супротно не докаже. Шта, уопште, у тој одредби значе речи „претпоставља се“? Могућа су два тумачења. По једном, ради се о оборивој законској претпоставци. Но, ако се о том појму ради, онда се одмах намеће даље питање што је основ (базис) претпоставке да узајамност постоји. У одредбама ЗРС-а није садржан одговор. Ако би се одиста радило о оборивој законској претпоставци, онда је необично што у закону којим је прописана, није речено на чему се она заснива. Да би применио одредбу о законској претпоставци, суд мора бити начисто са постојањем њеног основа, што значи да о овом мора имати сазнање. Изгледа да неки аутори основ ове претпоставке виде у чињеници да се услови за признање, прописани страним законом, не противе празнању и извршењу одлуке југословенског суда⁽⁴¹⁾. (Не би, дакле, било одлучујуће кад се ти услови на ту одлуку примењују.)

Тумачење да ЗРС прописује законску претпоставку о постојању реципроцитета, даје повода питању колико су суд и странке добили тиме што је, уместо официјелног проверавања да ли узајамност постоји, прописана дужност суда да утврди да постоји основ претпоставке. Ако се пође од тога да се одредбом о претпостављеној узајамности хтело постићи убрзање и упрошћење поступка признања и извршења, онда мислимо да се у том смислу није много добило. Као што смо рекли, за суд мора постојање основа претпоставке бити несумњиво. Он се, дакле, мора са одредбама страног права, које се тичу признања, а нису му познате, упознати управо онако као што то мора учинити кад постојање реципроцитета утврђује по службеној дужности.

Замерке које упућујемо горњем тумачењу наводе на мисао да суштину поменути одредбе не треба схватити као правило о законској претпоставци. Мисао да се о таквој претпоставци ради сугерирају речи „претпоставља се“, а оне се у законским текстовима не употребљавају само ради прописивања неке презумпције у правом смислу речи. Њихово значење може бити и то да суд, поводом предлога за признање, узима просто да узајамност постоји, осим кад то противник предлагача оспорава. Ако таквог оспоравања нема, суд сматра да је услов узајамности испуњен и кад му стварно стање у том погледу није познато. Разлика према првом тумачењу састоји се у томе што суд, ако узајамност није оспорена, не утврђује правни режим признања у страниој земљи да би одговорио на питање да ли је признање југословенске одлуке у тој земљи могуће. Самим тим, поступак признања се у таквом случају олакшава. У томе је несумњиво преимућство другог тумачења, којем дајемо предност. Према томе, дужност суда да утврђује реципроцитет зависи од држања предлагачевог противника. Ако овај истиче тврдњу да се у земљи из које одлука потиче не признају одлуке страних земаља уопште

(41) Тако, по мишљењу Шарчевића, да би се узело да узајамност постоји, довољно је *утврдити* да је и у страниој држави прописана одредба која омогућава признање и извршење иностраних одлука на бази узајамности и да нема доказа да се признање и извршење домаће пресуде у страниој држави одбија. Види Шарчевић, *op. cit.*, Пак сматра да се ова претпоставка заснива на анализи страног права. По овом аутору, суд је овлашћен да наложи странкама прибављање доказа о постојању реципроцитета, али на такве доказе он не мора да се ослони. Међутим, суд може и сам поставити претпоставку о постојању или непостојању реципроцитета, полазећи од свог сазнања стране праксе или страног законодавства. Незадовољна странка може да обара ову претпоставку суда, доказујући да су нетачни подаци на којима она, као позитивна или негативна, почива — Пак, *op. cit.*, стр. 9.

или да закон те земље прописује услове за признање који у ЗРС-у нису предвиђени, а битно су строжи од услова по овом закону, суд је дужан да тачност такве тврдње проверава. Исту дужност он има и кад се противник супротставља предлогу износећи да су у земљи у којој је одлука донесена прописани за признање услови који се по слову закона битно не разликују од оних који су садржани у ЗРС-у али да судови стране земље тумаче те услове тако да ускраћују признања одлукама југословенских судова.

Проверавање тачности противникове тврдње ипак неће бити потребно кад је стање у погледу узајамности суду познато. Али, он је дужан да сазнање до којег је дошао у вршењу функција у истоврсним предметима, употреби и кад постојање узајамности није спорно. Доследно томе, ако му је познато да се узајамност, иако неоспорна, не може узети као зајемчена, он треба предлог за признање да одбије. Неприхватљиво би, као формалистичко, било становиште да и у том случају постојање овог услова треба претпоставити самим тим што није оспорено. Ради се о примени страног права од стране страног суда на захтев за признање одлуке југословенског суда, дакле, о познавању страног права, те суд своје знање треба да употреби, било да га је стекао у службеном раду, било на други начин, али ван поступка. Речи „док се супротно не докаже“ не треба разумети тако да терет доказивања лежи на противнику предлагача, па би суд морао узети да узајамност постоји кад му стање у том погледу није познато, а противник предлагача није уопште поднео неки доказ или из доказа које је он поднео суд није могао извести јасан закључак. У таквом случају суд се ради објашњења треба да обрати савезном органу управе надлежном за послове правосудја. Могуће је замислити да се питање узајамности не може да разјасни ни путем службених објашњења, јер савезни орган не располаже одговарајућим подацима. (Разлог може бити тај да није регистрован случај у којем је суд земље из које потиче страна одлука, дошао у прилику да се изјасни о предлогу за признање одлуке југословенског суда.) Ако се стање у погледу узајамности није могло разјаснити, треба узети да она постоји, јер се тако „претпоставља“, а супротно није утврђено.

У науци је спорно у које време услов узајамности мора бити испуњен. По једном мишљењу узајамност мора постојати у време наступања правоснажности стране одлуке⁽⁴²⁾. По другом мишљењу, меродаван је тренутак одлучивања о признању или о извршењу⁽⁴³⁾. Ближи смо другом гледишту, полазећи од принципа да се судска одлука треба да заснива на стању које постоји у време њеног доношења.

Једну празнину у тексту ЗРС-а представља одсуство одредбе која би југословенском суду пружила извесну директиву за оцену да ли узајамност постоји. Таква одредба потребна је зато што се услови прописани за признање у СФР Југославији могу значајно разликовати од услова

(42) Тако Пак, *op. cit.*, стр. 19. Исто и Riezler, али само за случај да се не тражи извршење, него просто проширење правоснажности на земљу у којој се тражи признање. Ово нарочито ако је узајамност престала да постоји после преображајне пресуде — *op. cit.*, стр. 554.

(43) Тако за немачко право: Baumbach-Lauterbach, *op. cit.*, р. 701; Rosenberg-Schwab, *op. cit.*, р. 823. За југословенско право то становиште заступа Грбин, који умесно поставља питање каквог би смисла имало одбијање признања зато што узајамност није постојала пре доношења стране одлуке, али постоји у време кад се о захтеву за признање или извршење одлучује — *op. cit.*, стр. 22. Riezler је мишљења да је тренутак доношења одлуке меродаван ако је захтев управљен на извршење *op. cit.*

прописаних законом земље у којој је одлука донесена. Нарочито треба имати у виду да је могуће да у страниој земљи има места мериторном преиспитивању одлуке (тзв. *révision au fond*), док се у СФР Југославији пази само на то да ли је одлука у супротности са основима друштвеног уређења, који су утврђени Уставом СФРЈ (чл. 91)(⁴⁴). У науци је готово опште прихваћено мишљење да за постојање узајамности није неопходно да се страно право потпуно поклапа са југословенским. Небитне разлике у условима не представљају сметњу за признање. Неоправдана је примена формалног и ситничарског мерила(⁴⁵). Узајамност постоји ако у погледу претпоставки за признање положај југословенског грађанина у земљи из које одлука потиче, није битно тежи од положаја грађанина те земље у СФР Југославији. За оцену узајамности одлучујући треба да буде став органа стране државе према предлогу за признање пресуда у одређеној врсти односа. Тако, на пример, не треба узети да узајамност не постоји уопште, ако органи стране државе ускраћују признање одлука југословенских судова само у брачним, а не и у другим споровима. Разлика између државе у којој се признање тражи и државе у којој је одлука донесена може бити таква да неки услови у првој представљају отежање признања, док су неки услови лакши него у другој држави. За такав случај се у једном делу науке указује на могућност да се отежање изравна са олакшањем, те да се узајамност узме као постојећа(⁴⁶). У науци је изражена и мисао да узајамност није зајемчена ако страна држава у нарочито много случајева себи присваја искључиву надлежност или ако испитује стварну надлежност суда који је одлуку изрекао(⁴⁷). Законско гарантовање реципроцитета, само по себи, није довољно. Потребно је да се узајамност стварно примењује(⁴⁸). То не значи да је неопходно да закон гарантује узајамност. Уопште, битно је становиште праксе, а не законски текстови или, можда, мишљења изражена у науци.

У Закону се не може наћи ослонац за одговор на питање да ли разлике које између две државе постоје у погледу поступка по захтеву за признање треба узети у обзир приликом оцене да ли између њих постоји узајамност. Тако, на пример, поступак у једној држави може бити сложенији, дужи или скупљи него у другој. Даље, могуће је да се у држави у којој се признање или извршење тражи поступак покреће тужбом(⁴⁹). По једном мишљењу, такве разлике чине да узајамност треба сматрати као непостојећу(⁵⁰). По другом мишљењу, ако су претпоставке

(44) „На основу пресуде због изостанка, коју је аустријски суд донео у спору ради утврђивања очинства и плаћања алиментације, извршење за алиментацију против југословенског држављанина не може се дозволити, пошто би се признавањем диспозитива пресуде о алиментацији признао и статус очинства, што би било у супротности са југословенским јавним поретком” — ВС Слов., Реш Пж бр. 806/77 од 29. септембра 1977, „Збирка судских одлука”, књига 1978, св. 2. одл. бр. 164.

(45) Baumbach-Lauterbach, *op. cit.*

(46) Позивајући се на судске одлуке, тако за немачко право узимају Rosenberg-Schwab, *op. cit.*, р. 823. За југословенско право у истом смислу Грбин, који сматра да се признање може дозволити и кад држава у којој је одлука донесена предвиђа неку претпоставку за признање коју право државе у којој се признање захтева не познаје — *op. cit.*, р. 19.

(47) Beitzke, *op. cit.*, р. 396.

(48) За признање стране одлуке не тражи се формални реципроцитет, већ је довољно постојање фактичког реципроцитета” — ВС Хрв., Рјеш. Гж бр. 3948/76 од 3. новембра 1976, „Збирка судских одлука”, књ. 1977, св. 4, одл. бр. 521.

(49) Тако, на пример, поступак за дозволу извршења у СР Немачкој покреће се тужбом за извршење (§ 722 ЗПО) — Rosenberg, *Lehrbuch des Zivilprozessrechts*, 1954, р. 388.

(50) У том смислу Пак, *op. cit.*, стр. 13. и 17.

једнаке, разлика у поступку нема битан значај. Међутим, сложеност, трајање и скупоћа поступка признања у држави из које одлука потиче, могу бити толики да знатно прелазе меру која се може сматрати разумном, с обзиром на околности које у том поступку треба утврдити. Укратко, поступак признања може бити такав да заинтересовану странку одвраћа од тога да га покреће. Као пример, наводи се случај да је за странку једноставније и јефтиније да у држави у којој би требало да одлука буде призната покрене нову парницу као да у иностранству није вођен и окончан поступак у истој правној ствари. Ако је разлика тако велика, могло би се сматрати да узајамност не постоји⁽⁵¹⁾.

III НАДЛЕЖНОСТ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СУДА ЗА ПРАВНУ СТВАР О КОЈОЈ ЈЕ ДОНЕСЕНА СТРАНА ОДЛУКА

Правила о условима за признање претрпела су доношењем ЗРС-а промену и у погледу надлежности југословенског суда за правну ствар о којој је донесена страна одлука. Уводни закон за ЗПП од 1956. садржао је одредбу да ће одлука страног суда бити призната „ако је по прописима о надлежности који важе у нашој држави суд могао поступати у тој ствари“ (чл. 17. ст. 1). Овако формулисани услов је у теорији био различито протумачен. Новим законом је прописано да се страна одлука „неће признати ако у односној ствари постоји искључива надлежност суда или другог органа Социјалистичке Федеративне Републике Југославије“ (чл. 89. ст. 1). Овом одредбом усвојено је једно од мишљења о смислу одговарајуће одредбе Уводног закона за ЗПП од 1956. Тиме је отклоњена сумња у погледу услова који се тиче надлежности југословенског суда за правну ствар о којој је изречена страна одлука⁽⁵²⁾. По ЗРС-у надлежност југословенског суда се у начелу не тражи. Тачније, треба издвојити случај у коме пресуђена правна ствар спада под искључиво југословенско правосуђе. Ненадлежност страног суда по југословенском закону представља сметњу за признање странс одлуке само у том случају (чл. 89. ст. 1. ЗРС). Иначе, ако су судови стране државе у којој је пресуда донесена ненадлежни просто зато што по југословенском праву не постоји ниједан основ по којем би ма који од њих био позван да пресуди, онда њихова надлежност није сметања за признање пресуде у СФР Југославији. За случај да је за тужбу против југословенског физичког или правног лица суд надлежан по једном основу који је југословенском праву непознат, Закон прописује могућност реторзије: парница против припадника те стране државе може у СФР Југославији да буде покренута пред судом који је надлежан по истом осно-

(51) Тако Грбин, *op. cit.*, стр. 21.

(52) По неким ауторима, овај услов је био испуњен ако је у пресуђеној правној ствари, као надлежан по југословенском закону, могао поступати било суд који је одлуку донео, било неки други суд земље у којој је она била изречена (тзв. апстрактна надлежност). У том смислу: Јухарт, *op. cit.*, стр. 603; Познић, *Грађанско процесно право*, 1980, стр. 405. По другом мишљењу, за признање стране одлуке било је потребно „да је судно надлежан суд према прописима о надлежности нашег законодавства“ — Јездић, *Међународно приватно право II*, 1973, стр. 196. Ово мишљење разумемо тако да је као услов за признање била прописана надлежност суда који је одлуку донео (конкретна надлежност). Најзад, неки аутори су наведени део законског текста протумачили тако, да је за признање стране одлуке било довољно да југословенски суд није био искључиво надлежан. Тако: Zuglija, *Грађански парнични поступак ФНРЈ, 1957*, стр. 52; Cigoj, *op. cit.*, стр. 275; ипш, *Међународно zasebno право*, I, 1966, стр. 93.

ву (тзв. узајамна надлежност за тужбе против страних држављана — чл. 66. ЗПП, чл. 48. ЗРС)⁽³³⁾. Нисмо уверени да је изложено законско решење срећно изабрано.

Искључива међународна надлежност југословенског суда не представља неотклониву сметњу за признање стране одлуке у брачном спору. Овде Закон ипак оставља на вољу туженом да сметњу отклони, пошто је поменута надлежност прописана у његовом интересу (чл. 61. ст. 2). Он то може да учини предлогом за признање или тиме што се не противи предлогу који је поднео тужилац (чл. 89. ст. 2). Југословенски суд је искључиво надлежан у стварима старатељства према југословенском држављанину, али он у таквој ствари неће донети одлуку, ако утврди да је одлуком страног суда, или другог органа надлежног по праву стране државе, обезбеђена заштита југословенског држављанина и његових права и интереса (чл. 75. и 76). Овде се не ради о признању, које је један формални акт, него о оцени да целисходност одлуке страног органа чини непотребном домаћу одлуку у истој ствари.

IV СТВАРНА ЛЕГИТИМАЦИЈА

О стварној легитимацији за тражање признања ЗРС садржи одредбу која се односи само на одлуку страног суда о личном статусу: признање је овлашћен да тражи свако ко за то има правни интерес (чл. 101. ст. 6). Није јасно зашто се Закон овде ограничава на статусну одлуку. Треба узети да предлагач мора имати правни интерес и за признање одлуке донесене у некој другој области. Истовремено, овај став значи да је постојање правног интереса довољан основ за стварну легитимацију. Другим речима, признање стране одлуке може предложити сваки субјект за кога је одлука од непосредног или посредног правног значаја, дакле не само странка и умешач, него и онај трећи који није учествовао у поступку, а испуњава овај услов.

Могуће је да правни интерес за признање има више особа. Свака од њих може, независно од других, да поднесе одговарајући предлог. (Право појединих да постигну признање не може зависити од воље других који признање не траже⁽³⁴⁾).

V РЕШАВАЊЕ О ЗАХТЕВУ ЗА ПРИЗНАЊЕ ИЛИ ИЗВРШЕЊЕ

О признању суд решава у две различите процесне ситуације. Прво, могуће је да он о томе одлучује поводом захтева који је управљен само на признање (чл. 101. ст. 1-4). Такав захтев је онда предмет посебног поступка у којем се суд својом одлуком ограничава на то да страну одлуку призна или да јој признање ускрати (делибациони поступак). Решење којим се у том поступку захтев за признање коначно усваја

(33) Вид.: Познић, *Један осврт на неке процесноправне одредбе Закона о решавању сукоба закона* итд., „Правни живот“, бр. 6—7/1983, стр. 720.

(34) О значају који решење донесено о предлогу само неког од овлашћених има за друге, види даље излагање под V.

или одбија, снабдевано је материјалном правном снагом и обавезно је за други суд или други орган, у поступку у којем страна одлука треба да дејствује.

Дискусију заслужује питање о карактеру решења којим се захтев за признање усваја. По једном схватању, то решење има декларативну природу. Оно не ствара неку промену у погледу дејстава стране одлуке. Та дејства су и за југословенске судове и друге органе наступила даном од којег је у страниој држави одлука постала правноснажном. Од тога дана почела је, на пример, да тече застарелост потраживања које је тужени дужан по одлуци да измири. Решењем суд само констатује да одлука испуњава услове за признање. По другом мишљењу, усвајање захтева има конститутивни карактер: страна одлука стиче у СФР Југославији дејства тим решењем, и у томе треба видети промену. Оба схватања се могу бранити. Ближи смо ономе које поменутом решењу придаје декларативно својство⁽⁵⁵⁾. Али, било да се прихвати прво, било друго схватање, то решење дејствује субјективно неограничено (*erga omnes*). Јер, страна судска одлука, као акт суверенитета стране државе, мора пред свим југословенским судовима и другим органима да има исту вредност: или да ужива признање пред сваким од њих, или да не дејствује ни пред једним⁽⁵⁶⁾. Из оваког става проистиче даља консеквенца у случају у којем интерес за признање одлуке имају два субјекта, од којих је захтев за признање поднео само један. Ако тај захтев буде одбијен, решење не дејствује према оном субјекту који признање није тражио. Тиме што није поднео заједнички захтев са другим овлашћеником, он себе није лишио права да признање тражи накнадно. Ако он то учини, па његов захтев буде усвојен, онда се на дејства стране одлуке може позвати и онај чији је захтев пре тога био правноснажно одбијен. Јер одлука је стекла признање, а ово не може бити ограничено на предлагача који га је издејствовао⁽⁵⁷⁾.

Решавање о признању стране одлуке у текућем поступку „као о претходном питању“ представља другу процесну ситуацију у којој суд испитује постојање услова прописаних да би одлука дејствовала у СФР Југославији (чл. 101. ст. 5). То је ситуација у којој странка подноси страну одлуку уз приговор да је о предмету спора правноснажно пресуђено или уз тврдњу да постоји или не постоји правни однос или право од прејудичиелног значаја за исход текућег спора. У таквим слу-

(55) Као декларативно, узима то решење Трива, *op. cit.*, стр. 82. Јухарт износи два поменута мишљења, не опредељујући се ни за једно — *op. cit.*, стр. 600. Као што је горе речено, у праву СР Немачке извршењу претходи посебан парични поступак по тужби за проглашење да је извршење на основу стране судске одлуке допуштено (*Vollstreckungsklage*). У науци се пресуда којом се захтев такве тужбе усваја сматра конститутивном. Међутим, она тужба прекида застарелост (§ 209. ст. 1. BGB), што упућује на закључак да страна одлука дејствује од дана кад стекне правоснажност у земљи у којој је донесена. Вид.: Rosenberg, *Lehrbuch des Zivilprozessrechts*, 1954, p. 838—839; Riezler, *op. cit.*, p. 566. У француској науци се узима да страна одлука добија ауторитет пресуђене ствари од тренутка правоснажности одлуке која јој даје *exequatur*, јер је ова одлука конститутивне природе. Она, по истом мишљењу, има дејство само за будућност — Batiffol, *op. cit.*, p. 761.

(56) За субјективно неограничено важење решења донесеног у поступку за признање изјашњава се и Cigoj, *Priznanje in izvršitev tujih odločb*, „Pravnik“, бр. 5—8/1957, стр. 275. Ако смо тачно разумели, овај аутор не спроводи разлику између решења којим се захтев за признање усваја и решења којим се тај захтев одбија.

(57) Друкчије ВС Хрватске у одлуци објављеној под следећом сентенцом: „У поступку за признање одлуке страног суда учествују као странке сва лица која су била странке у поступку пред страним судом, јер се њима свима мора омогућити да у поступку за признање стране одлуке штите своја права. Зато свим тим лицима треба доставити и решење о признању одлуке страног суда“ — Реш. Гж бр. 3957/78 од 12. децембра 1978, „Збирка судских одлука“, књ. 1978, св. 4, одл. бр. 497.

чајевима странка не мора да стави формални предлог (захтев) да суд страну одлуку призна пре него што у поступку који пред њим тече одлучи у складу с њеним дејством. Само подношење те одлуке пропраћено је прећутном тврдњом да она испуњава услове за признање и предлогом да је суд призна. Пошто у тим случајевима питање признања има природу претходног питања, суд то питање не решава посебном одлуком. Уместо тога, он решење којим признање даје или одбија уноси у образложење одлуке о захтеву или предлогу којим је поступак покренут. То решење не постаје правноснажно, и његово дејство ограничава се на поступак у којем је донесено (чл. 101. ст. 5. ЗРС, чл. 12. ст. 2. ЗПП).

Треба приметити да ЗРС оставља овлашћеном субјекту на вољу да бира да ли ће покренути посебан поступак за признање, или ће страну одлуку којом се решава о питању од прејудицијелног значаја поднети у текућем поступку. Могуће је, дакле, да овлашћени субјект има у рукама страну одлуку у време кад се у текућем поступку поставља питање на које она даје одговор, али да је он у том поступку не подноси, него ставља посебан захтев да суд о признању правноснажно одлучи. Требало би да суд застане са парницом која пред њим тече, ако је страна одлука донесена у парници која је раније покренута. Ово мишљење представља доследно спровођење принципа усвојеног у ЗРС-у, а састоји се у следећем: ако у истој правној ствари тече парница пред домаћим и пред страним судом, предност треба да има одлука у оној од тих парница која је раније почела да тече. Доследно томе, југословенски суд, на предлог тужиоца, прекида парницу која је пред њим у току, ако је парница у истој ствари раније почела тећи пред страним судом (чл. 80). Исто тако, југословенски суд застаје са поступком признања ако је у СФР Југославији у току парница у истој ствари, која је раније почела да тече (чл. 90. ст. 2)⁽⁵⁸⁾. Према томе, кад је за време парнице у СФР Југославији покренут посебан поступак за признање стране одлуке донесене у парници која је раније почела да тече, онда би југословенски суд морао поштовати ту одлуку ако она испуњава услове за признање, што значи да би требало да застане са парницом док поступак по захтеву за признање не буде окончан. О признању стране одлуке не може се решавати као о претходном питању, ако је захтев за њено признање пре тога у посебном поступку правноснажно усвојен. Исто важи и ако је такав захтев правноснажно одбијен у посебном поступку у истој ствари између истих странака⁽⁵⁹⁾. У обрнутој хипотези захтев ограничен на признање није искључен, јер решење којим је у протеклом поступку негативно одлучено о признању као о претходном питању не стиче правну снагу. Међутим, за захтев који би у посебном поступку после тога могао довести до правноснажног признања странака би морала имати други интерес, а не онај који се тиче права или правног односа о којем је, као о предмету спора, у протеклом поступку правноснажно одлучено. Накнадни захтев није, дакле, допуштен ако га странка подноси само зато да би отворила пут понављању окончаног поступка тиме што би постигла правноснажно решење којим се страна одлука признаје.

(58) Вид.: Познић, *op. cit.*, стр. 733.

(59) У том смислу ВС Хрв., Пр Гж бр. 3566/78 од 21. новембра 1978, „Збирка судских одлука“, књ. 1978, св. 4, одл. бр. 498.

Кад Закон говори о решавању у текућем поступку, он помиње само суд (...„сваки суд може“... чл. 101. ст. 5). Из законског текста дакле, проистиче да решавање о признању стране одлуке, као претходном питању, није допуштено у поступку пред управним органом. То значи да таква одлука може у том поступку дејствовати тек пошто суд у посебном поступку донесе решење о њеном признању.

Док се о признању стране одлуке може решавати као о претходном питању, ако о захтеву за признање није донесено посебно решење, дотле се проверавање да ли се на основу стране одлуке може одредити и спровести извршење обавља у извршном поступку (чл. 12. ЗИП). Да би се постигла егзекватура, потребно је да буду испуњени услови прописани за признање и да извршност стране одлуке буде потврђена по праву државе у којој је она донесена (чл. 96. ЗРС). Ако суд нађе да су ти услови испуњени, он доноси решење о извршењу као и да је предлог стављен на основу домаће извршне исправе, што значи да у том решењу треба да буду означени предмет и средство извршења.

VI НАДЛЕЖНОСТ ЗА ОДЛУЧИВАЊЕ О ЗАХТЕВУ ЗА ПРИЗНАЊЕ. САСТАВ СУДА. УСМЕНОСТ И ПИСМЕНОСТ ПОСТУПКА. ТРАЖЕЊЕ ОБЈАШЊЕЊА

Одредба о месној надлежности за захтев којим се покреће посебан поступак за признање није јасна, јер тиме што је речено да је надлежан суд на чијем подручју треба спровести поступак, тај суд није одређен. Месна надлежност за извршење на основу стране одлуке у овом закону није морала бити ни поменута, јер је регулисана Законом о извршном поступку. ЗРС не садржи одредбу о саставу суда. Ништа се изрично не каже ни о усмености или писмености поступка. У овим празнинама видимо један недостатак. Јер, поступак по посебном тражењу да страна одлука буде призната спада у законодавну компетенцију федерације (чл. 281. тач. 12. Устава СФРЈ), другим речима, он треба да буде уређен подједнако за целу земљу. Решење би лежало у сходној примени одредаба парничног или ванпарничног поступка, већ према томе која се правна природа поступку за признање придаје. У прилог схватању о парничном карактеру тог поступка може се, кад се ради о захтеву за признање пресуде у спору, навести постојање супротности интереса између подносиоца захтева (предлагача) и његовог противника. За ванпарничну природу истог поступка говори то што се у њему не испитује законитост једног људског понашања или правног акта⁽⁶⁰⁾. Ако се поступак о којем говоримо схвати као ванпарнични, онда је тешкоћа у томе што не постоји савезни закон који би садржао начела ванпарничног поступка. Изгледа да не остаје ништа друго него да се примене начела садржана у републичком или покрајинском закону којим је тај поступак регулисан. Ова могућност проистиче из чл. 268. Устава СФРЈ, по којем социјалистичке републике и социјалистичке аутономне покрајине могу доносити своје законе у областима које се

(60) Трипа сматра да је поступак за признање специфичан огранак ванпарничног процесног права — *op. cit.*, стр. 80.

уређују савезним законима, ако те законе Федерација није донела, а постоји интерес да односи у тим областима буду уређени⁽¹⁾. Истина, остаје питање да ли се у посебном поступку по захтеву за признање примењује све оно што је прописано начелним одредбама закона о ванпарничном поступку.

Ако то сматра потребним, суд може, од страног суда који је пресуду донео, или од странака, тражити објашњења која се тичу околности од значаја за признање (чл. 101. ст. 2)⁽²⁾. Под тражењем обавештења разумемо извиђање радње, што би указивало на то да се по захтеву за признање не одржава усмена расправа. Није јасно зашто се објашњења могу да траже само од страног суда и од странака, а не помињу се домаћи органи и лица на која одлука не гласи. За тражење које се упућује страном суду важе правила о међународној правној помоћи.

VII ПРИЗНАЊЕ И ИЗВРШЕЊЕ СТРАНЕ АРБИТРАЖНЕ ОДЛУКЕ

Поводом одредаба о условима за признање и извршење стране арбитражне одлуке, ваља указати прво на то да Закон прописује два мерила којима се одређује да ли одлуку треба сматрати за страну. Први критеријум је територијални: одлука се сматра страном ако није донесена у СФР Југославији (чл. 97. ст. 1). Други критеријум је процесни: својство стране одлуке има и она која је донесена у СФР Југославији, а „при чијем је доношењу примењено право стране државе у погледу поступка, ако то није у супротности са принудним прописима Социјалистичке Федеративне Републике Југославије” (чл. 97. ст. 3). Ово друго мерило је од значаја за арбитражни суд *ad hoc*, пошто институционална арбитража има своја правила поступка. Као што је речено, да би се по другом од наведених мерила одлука сматрала страном, потребно је да је страно право било примењено при њеном доношењу. Какав смисао има овде израз „доношење одлуке”? Несумњиво је да наведене речи значе то да примена страних материјалноправних норми не чини арбитражну одлуку, донесену у СФР Југославији, страном. Постављено питање односи се на процесноправни смисао наведених речи. Наиме, да ли се озде ради о термину који је у ЗПП-у употребљен за радње којима се спор мериторно решава (чл. 129-132, чл. 335. и след., чл. 480) или се мисли на арбитражни поступак у најширем смислу (надлежност, састав и образовање арбитраже, расправљање и доказивање, већање и гласање, правни лекови итд.), дакле, у смислу у којем је реч „поступак” употребљена у наслову главе XXXI ЗПП-а? Недовољна прецизност законског текста ни овде не допушта да се заузме чврст став. Ако се нагласак стави на употребу речи „Страном арбитражном одлуком... при чијем је доношењу...” итд., онда се даје предност граматичком тумачењу, по којем би било довољно да само радње одлучивања буду изведене по праву стране државе, да би одлука била сматрана за страну. Иако такво тумачење има своју вредност, ипак прихватљивије из-

(61) Вид.: М. Јанковић, Закон о ванпарничном поступку, са уводним напоменама итд., 1982, Уводне напомене, стр. IX.

(62) У Уводном закону за ЗПП од 1956. говори се изрично само о тражењу објашњења од страног суда — чл. 19. ст. 3.

гледа супротно тумачење по којем одлуку донесену у СФР Југославији треба узети као страну ако је на цео поступак њеног доношења примењено право стране државе. Не видимо одлучујући разлог због којег би одлуку требало сматрати страном ако је, по споразуму странака или арбитра, већање и гласање изведено по страном праву, док је у свему осталом примењен југословенски закон. Из овог проистиче да примена само једне одредбе тог закона чини одлуку домаћом. Мање прихватљивим чини се и треће тумачење, по којем би под поступком требало разумети само поступак у ужем смислу (чл. 478. ЗПП), дакле, не и материју која обухвата надлежност, састав и образовање арбитражног суда, арбитра и њихово изузеће. (И ЗРС спроводи на једном месту разлику између састава и поступака арбитражног суда — чл. 99. тач. 8).

Необично је што је услов примене страног права ограничен на право друге државе. Као страну, Закон не узима одлуку донесену у поступку спроведеном у СФР Југославији, а на који су примењена правила неке стране институционалне арбитраже. Такође, не би се по тексту наведене одредбе сматрала страном ни одлука донесена у СФР Југославији ако су при томе примењена правила међународне организације, на пример правила УНЦИТРАЛ-а, јер то нису правила стране државе. Закон не каже непосредно шта је санкција ако буде примењено страно право које је супротно принудноправним прописима СФР Југославије. Мислимо да последицу треба видети у томе што ће захтев за признање или извршење одлуке бити одбијен. Међутим, примећујемо да повреда когентних одредаба југословенског процесног права није ни у једној од једанаест тачака чл. 99 предвиђена уопштено као разлог због којег се признање или извршење ускраћује. Одредба о којој је реч редитована је тако да се тумачењем *a contrario* може доћи до закључка по коме би се одлука, при чијем је доношењу учињена повреда принудноправних одредаба југословенског процесног права, сматрала као домаћа одлука, па би се тужбом могао захтевати њен поништај уколико је таква повреда обухваћена неким од разлога који образују основ те тужбе (чл. 486. ЗПП). Мислимо да овај закључак није прихватљив јер је изведен из неправилно редигованог законског текста.

Закон не одређује право по којем ће суд ценити пуноважност арбитражног уговора, ако странке нису својим споразумом то право утврдиле (чл. 99. тач. 6). Није јасно зашто редактори нису прихватили одговор који је на то питање садржан у Њујоршкој конвенцији од 1958. и у Европској конвенцији од 1961. И по једној и по другој, у недостатку споразума странака, за важење арбитражног уговора меродаван је закон земље у којој је арбитражна одлука донесена (чл. V под (а), одн. чл. IX тач. 1. под а)⁽⁶³⁾). Један основ за одбијање признања и извршења одлуке представља и несклад између састава арбитражног суда или арбитражног поступка и онога што су странке о томе уговориле (чл. 99. тач. 8). Не каже се који ће закон бити меродаван ако арбитражни уговор не садржи одредбе о саставу и поступку арбитражног суда. Ни овде није прихваћено решење које даје Њујоршка конвенција: меродаван је закон земље у којој је или на основу чијег закона је одлука донесена (чл. V под (д)).

(63) Исто становиште има Бесаровић за југословенско право пре приступања Њујоршкој конвенцији — *Признање и извршење иностраних арбитражних одлука*, 1959, стр. 141

У овом чланку је већ указано на то да о признању стране судске или арбитражне одлуке, као о претходном питању, може решавати само редовни суд. Закон то овлашћење не даје арбитражи.

VIII ПРАВНИ ЛЕКОВИ

У погледу побијања решења о захтеву за признање стране судске или арбитражне одлуке треба разликовати случај у којем је тим захтевом покренут посебан (делибациони) поступак, од случаја у којем је захтев истакнут инцидентно, па је о признавању решавано као о претходном питању.

Закон каже да се решење о признању односно извршењу може напасти жалбом у року од 15 дана од достављања решења (чл. 101. ст. 3). Под решењем о признању или о извршењу разумемо како оно којим се захтев (предлог) усваја, тако и оно којим се захтев одбија. Ово наглашавамо због тога што по ЗИП-у термин „решење о извршењу” има смисао решења којим се предлог за извршење усваја (чл. 38. и 39). Наведеном одредбом ЗРС-а прописана су нека одступања од одредаба о правном леку у извршном поступку. Наиме, против решења којим се предлог за извршење на основу домаће извршне исправе усваја, дужник има право приговора, а против решења којим се тај предлог одбија поверилац има право жалбе. За оба правна лека предвиђен је рок од осам дана (чл. 8. ст. 1. и чл. 48. ЗИП). Против решења којим се одлучује о захтеву за извршење на основу стране одлуке и једна и друга страна има право жалбе. Рок не износи 8, него 15 дана.

Ако је о захтеву за признање решено као о претходном питању, нетачност одговора на то питање може бити истакнута жалбом против одлуке којом је поступак окончан.

Закон не садржи одредбе о ревизији. У случају у којем је питање признања имало значај претходног питања, могућност да странка ревизијом укаже на неправилност решења тог питања зависи од допуштености ревизије у поступку у којем је странка поднела страну одлуку. Доследно томе, погрешно признање или ускраћивање признања може се у парничном поступку изнети ревизијом под прописаним условима (чл. 382. и след. ЗПП). Право странке да ревизијом побија решење којим је суд инцидентно одлучио о признању у ванпарничном поступку зависи од тога да ли је по републичким и покрајинским законима овај правни лек допуштен против другостепене одлуке о предмету поступка⁽⁶⁴⁾.

Теже је одговорити на питање да ли се ревизијом може побијати другостепено решење донесено у поступку који је покренут захтевом за признање стране одлуке. Тешкоћа је не само у томе што ЗРС ванредне правне лекове уопште не помиње, него и у томе што тим законом, као што је речено, основна природа овог посебног поступка није одређена. Ако му се придаје ванпарнични карактер, као један одговор на горње питање могло би се прихватити мишљење које је горе, под

(64) Види чл. 27. Закона о ванпарничном поступку СР Србије, „Службени гласник”, бр. 25/1982 и чл. 33. ст. 2. Закона о ванпарничном поступку СР Македоније, „Службен весник”, бр. 19/1979.

VI изложено о неким другим питањима која ЗРС изрично не регулише. То значи да би у погледу ревизије против другостепеног решења опет важило оно што је речено у републичким и покрајинским законима о ванпарничном поступку. Међутим, кад се ради о ревизији, овом тумачењу може се приметити да је сасвим необично да су редактори унели у текст ЗРС-а одредбе о жалби, док у погледу ревизије то нису учинили сматрајући да ће се на основу чл. 268. Устава СФРЈ примењивати одредбе које су о том правном леку садржане у поменутим законима. Због тога смо ипак ближи тумачењу по којем „ћутање законодавца“ о ревизији ваља разумети тако да она у поступку по захтеву за признање није допуштена.

Пошто ни ЗРС ни ЗИП не садрже посебну одредбу о могућности да странка добије другостепено решење којим се одлучује о предлогу за извршење на основу стране извршне исправе, то значи да се на то питање примењује одредба о недопуштености ревизије у извршном поступку (чл. 9. ЗИП).

Ако се горња тумачења о жалби и ревизији прихватају, онда могућност да републички или покрајински врховни суд испитује тачност решења којим се признање даје или ускраћује, зависи прво од тога да ли је решење донесено инцидентно или као одлука којом се окончава поступак. У првом случају врховни суд долази у прилику да своју оцену да, ако је он по републичким или покрајинским одредбама о надлежности другостепени суд, односно уколико је ревизија допуштена у поступку у којем је о признању одлучено као о претходном питању. Ако је решење донесено по посебном захтеву за признање, ситуација у којој врховни суд, на тражење странке, даје своју оцену настаје само кад је он по поменутим прописима позван да одлучи о жалби. Исто важи и за решење о предлогу за извршење на основу стране исправе⁽⁶⁵⁾.

(65) Републички и покрајински закони о редовним судовима не регулишу ово питање појединачно. У СР БИХ, СР Македонији и САП Косову надлежни су за признање и извршење страних судских одлука окружни судови. У СР Словенији овај посао спада у надлежност вишег суда. У СР Хрватској и СР ЦГ надлежност за признање и извршење страних судских одлука је подељена. Окружни привредни судови су надлежни ако се ради о одлуци трговачког суда или арбитраже а окружни судови ако се ради о другим одлукама. У одредбама којима се у законима о редовним судовима СР Србије и САП Војводине уређује стварна надлежност не помиње се признање за извршење страних судских одлука. Изгледа да је по тим законима овај поступак обухваћен појмом ванпарничног поступка и спада у надлежност општинског суда.

Вид. : за СР БИХ чл. 41. тач. 10 („Сл. л.“ бр. 14/1980); за СР ЦГ чл. 39. тач. 5. и чл. 40. тач. 4 („Сл. л.“ бр. 41/82); а СР Хрв. чл. 35. тач. 5. и чл. 36. тач. 3 („Народне нов.“, бр. 5/1977); за САП Косово чл. 29. тач. 4 („Сл. л.“ бр. 21/78); за СР Макед. чл. 41. под Б. тач. 2 („Сл. весник“ бр. 17/79); за СР Слов. чл. 33 („Ур. лист“ бр. 10/77); за СР Срб. чл. 22. ст. 4 („Сл. гл.“ бр. 46/77); за САП Војв. чл. 18. тач. 2 („Сл. л.“ бр. 3/79).

SUMMARY

ON RECOGNITION AND ENFORCEMENT OF FOREIGN JUDICIAL AND ARBITRAL DECISIONS

The conditions demanded for a decision of a foreign court of law or another organ to be recognized or enforced in SFR Yugoslavia are discussed in the paper. Those conditions are provided by the Law on conflict of laws with foreign countries in certain relations (Off. Gaz. of SFRY no. 43/1982.). The author is of opinion that when express legal provisions lack, it should be considered that the enforcement can take place when it is based on a decision posing obligation consisting in an act or omission, while the recognition is achieved for all other decisions. The author is critical towards the provision that reciprocity is one of the conditions demanded for recognition. He sticks with the authors who regard reciprocity as a retorsive measure. If reciprocity is not guaranteed that measure unjustly offends a person wishing to perform in SFR Yugoslavia a right based on a foreign decision. The author states that reciprocity, although being a legal principle, has many considerable exceptions. One of those consists in the provision that reciprocity is not required in case when a Yugoslav citizen demands a recognition or enforcement of a foreign decision. The author discusses the meaning of the provision that the existence of reciprocity is presumed unless the opposite is proved. As for the capacity to demand recognition the author is of opinion that any person having a certain legal interest is entitled to demand it. In the conclusion the author is critical towards the authors of the legal text, who should have consecrated more provisions to the procedure of recognition of a foreign decision.

RÉSUMÉ

DE LA RECONNAISSANCE ET DE L'EXÉCUTION DES DÉCISIONS JUDICIAIRES ET D'ARBITRAGE ÉTRANGÈRES

Dans l'article on traite des conditions sous lesquels une décision d'une cour de justice ou d'un autre organe étranger peut être reconnue ou exécuté en RSF de Yougoslavie. Ces conditions sont prévues par la Loi sur le conflit des lois avec les prescriptions d'autres pays étrangers dans certains rapports juridiques (Gaz. Off. de RSFY No 43/1982.). Selon l'auteur il faut considérer, en absence des dispositions expresses, que l'exécution peut avoir lieu en vertu d'une décision obligeant à un acte ou une omission, tandis que la reconnaissance est obtenue pour toutes les autres décisions. L'auteur prend une attitude critique envers la disposition prévoyant la réciprocité parmi les conditions de la reconnaissance. Il se rattache à celles des opinions doctrinales qui considèrent la réciprocité comme une mesure rétorsive. Si la réciprocité n'est pas garantie, cette mesure arrive à atteindre injustement la personne voulant réaliser un droit en RSF de Yougoslavie en se fondant sur une décision étrangère. L'auteur constate, cependant, que la réciprocité, bien qu'elle soit proclamée être un principe de la loi, connaît des exceptions considérables. Une des exceptions consiste dans le fait que la réciprocité n'est pas exigée lorsqu'un citoyen Yougoslave demande la reconnaissance ou l'exécution. L'auteur discute particulièrement le sens de la disposition suivant laquelle la réciprocité est présumée, sauf preuve contraire. En ce qui concerne la capacité de demander la reconnaissance, l'auteur est d'avis que toute personne ayant un intérêt légal est autorisée de la demander. En concluant l'auteur adresse aux rédacteurs du texte légal l'objection qu'il fallait consacrer à la demande de la reconnaissance d'une décision étrangère un plus grand nombre de dispositions.

др. Иван Ромштајн,
доцент Правног факултета у Осијеку

UDK — 35.81 + 17

О НЕКИМ ЕТИЧКИМ (МОРАЛНИМ) ПОНАШАЊИМА ВОЗАЧА И ПЈЕШАКА У ЦЕСТОВНОМ ПРОМЕТУ

1. Увод

Саобраћај постоји од када постоји и човјек, а можемо га укратко дефинирати као дјелатност која се бави пријевозом ствари (робе), људи и пријеносом мисли и писаних ријечи, а развија се успоређо с производним снагама⁽¹⁾. Саобраћај међу различитим гранама привредних дјелатности, заузима једно од посебно значајних мјеста, па је фактично немислииво било какова активност, ако она не би била повезана између произвођача и потрошача материјалних добара. Тисућљећима, све до пре 150 година људи су при путовању или код пријевоза роба (ствари), користили као пријевозно средство товарну стоку⁽²⁾. Кретање ондашњих судионика у промету није представљало велику опасност за повреду њиховог тјелесног интегритета, као што је то данас случај, посебно у цестовном промету. Данас живимо у тзв. добу „цивилизације возила“⁽³⁾. Возило као савремено достигнуће технике утјече не само на развој саме технологије, на временско смањење удаљености у пријевозу робе и путника, него оно својим пријевозним карактеристикама и могућностима знатно утјече и на саму психу човјека, на његов интелект, обичаје, понашање итд. На жалост, морамо констатирати да сва та „цивилизација возила“, њихова множина, брзина кретања и фреквенција у промету, уз лоше грађене цесте, те још лошије одржавање цеста, сигнализације на њима и слично, имају за посљедицу бројне прометне незгоде⁽⁴⁾.

Иако је у последње двије године нешто смањен пораст броја прометних незгода код нас у цестовном промету, а то значи да је и број погинулих особа нешто мањи ипак, „црна биланца“ је и даље забрињавајућа. Тако је примјерице у 1982. години на цестама Југославије било више од 46.000 прометних незгода у којима је погинуло пак око 4.868 особа. Око 62.400 особа је озлијеђено. Материјална штета се процјењује на износ око 2,4 милијарне динара, а када се касније у судским поступцима још утврди и нематеријална штета (накнада за претрпљене болове, стрх, унакажење и сл.) штете ће бити још знатно веће.

(1) Б. Надворник, *Основе саобраћајног права*, Осијек, 1978, стр. 5.

(2) И. Ромштајн, *Одговорност пријевозника за накнаду штете при пријевозу путника и пртљага цестама — компаративно с другим гранама транспорта*, Осијек, 1981., стр. 1 (докторска теза).

(3) М. Ђурковић, *Накнада штете из прометне несреће с возилом иностранне регистрације*, Загреб, 1982, стр. 1.

(4) Појам „прометне незгоде“, вид. чл. 10. ст. 1. точ. 53. Закона о основима сигурности промета на цестама (ЗОСП), „Сл. лист“ СФРЈ, бр. 63/80.

Имамо још једну интересантну појаву када је у питању сигурност цестовног промета. Наиме, број возила и возача код нас непрестано је у порасту. Тако до сада имамо око 4,2 милијуна возача и 3,4 милијуна возила. Сходно томе и прометна милиција имала је пуне руке посла у регулирању и надзирању цестовног промета. Прометна је милиција у 1982. години открила више од три милијуна прекршилаца у цестовном промету. Одмах на лицу мјеста је кажњено око два милијуна возача. У 480.000 случајева поднесене су пријаве за разне прекршаје. Такође су прометни милиционари „пронашли“ око 100.000 возача који нису имали возачке дозволе за управљање возилима, а ипак су „управљали“ те тако угрожавали себе и остале судионике у промету.

Све те бројке, на жалост, илустрирају велики ступањ недисциплине, неодговорности, те свако помањкање етике великог броја возача и других судионика у промету. Циљ овог написа и јесте да укажемо на актуелну проблематику везану за сигурност судионика у промету, као што је, етика, те њен утјецај на понашање возача и пјешака, као судионика у промету⁽⁵⁾.

2. Човјек као жртва јавног промета

Сувремени човјек код нас и у свијету изложен је у великом ступњу ризику свакодневног страдавања у цестовном промету, па и у другим гранама транспорта. Наша пажња ће бити усмјерена човјековом страдавању у цестовном промету.

Неспорно је да постоји велики потенцијал човјекова страдања, готово без адекватног примјера у повијести и прошлости људског друштва. На жалост, ми данас немамо адекватне акције у спречавању и санирању свакодневних страдања опћенито, а посебно у вртлогу јавног промета, када је у питању човјек и његова сигурност. Нема примјерне (крајње дјелотворне) друштвене заштите. Можемо мирне душе рећи да је држава у свијету и код нас „монополизирала кажњавање“, а човјек као „несретна жртва“ је хабитуално занемарена⁽⁶⁾. Држава је у правилу једино заинтересирана привести злочинца (штетника) казни. Превенција као друштвени постулат је не само анемична, недјелотворна, него се у њу и материјално, слабо улаже, новчано и кадровски. Ради тога сувремено човјечанство осјећа насушну потребу оснивања једне нове дисциплине (прво у области криминологије), а сада већ и као самосталне знаности: *Виктимологија* (латински *victima*—жртва). Виктимологија би изучавала особеност жртве, механизме страдања људи, било као последица разних кривичних дјела, прометних незгода, несретних случајева итд. Основа се јој налази, првенствено, у врло актуелној човјековој потреби за сигурност, за непредвидивост његова тјелесна интегритета. У људској прошлости, човјечанство се борило против природе а за сопствено одржавање. Садашње човјечанство има да ријеши проблем: како се одржати у борби са властитом природом, техником, како да суремено човјечанство и човјек као појединац, избјегне бројне опасне ситуације, да не би постао жртва цивилизације и њених техничких достигнућа.

(5) Појам „судионик у промету“, вид. чл. 10. ст. 1. точ. 42. ЗОСП, цит. у пош (4).
(6) Вид. детаљније, излагање: З. Шепаровић, *Ризик жртве*, објављено у „Студентском листу“, Загреб, од 10. 10. 1981.

Посебно неке особе „лакше“ постају жртве промета као што су то: дјеца, старе и немоћне особе, инвалиди, душевно болесне особе итд. Мишљења смо да Виктимологија, помало, долази са закашњењем, али ипак на вријеме, са циљем да помогне људима, да смањи људска страдања и жртве, да упозори људе и све судионике у јавном промету, да се понашају у складу с правним правилима и правилима морала. Од сваког судионика у промету тражи се да буде дјелотворан човјек.

Наша пажња у овом раду бит ће усмјерена на проблематику људског страдања у цестовном промету, везано за понашања најбројнијих судионика у промету као што су: возачи и пјешаци. Расправљати ћемо о проблематици етичких (моралних) понашања наведених судионика у корелацији са важећим правилима цестовне сигурности, која се односи на понашања возача и пјешака, јер баш они највише и страдају у јавном промету и то свакодневно.

3. Опћенито о појму етике

Ријеч етика је грчког поријекла. Потиче од два првобитно врло сродна термина: *éthos* и *êthos*. Та два термина су имала већ у вријеме Аристотела различита значења⁽⁷⁾. Тако *êthos* означава у правилу, првенствено навику, означава навикнуте и научене вањске уобичајене људске радње, док се појам *éthos*, више односно на унутрашња људска вољна, душевна својства и људске одлике.

Неспорно је да је етика, иако је једна од најстаријих дисциплина, ипак није могла доћи до неког коначног и трајног, опћесугласног рјешења, а то је врло горуће питање: што је највише добро и највиши циљ људског живота⁽⁸⁾. Баш та добра која користе човјечанству, служе и служила су човјеку као етички усмјеривачи његова живота. Тако се кроз повијест човјечанства узајамно допуњавају човјек појединац и друштво. Сходно томе је друштвени морал одређивао свијест појединца, а генијални појединци су први долазили до, у оно вријеме, јесних схватања о новим потребама хуманизације друштва. Тако су онда настајала и у људском друштву егзистирала нова хуманистичка схватања. Летице ћемо споменути само нека од тих схватања везано, за етичке постулате: што је највише добро и највиши циљ људског живота.

Већ је софист Протагора (481—411) са пуно жара расправљао о човјеку, његову животу те створио чувену изреку: „Човјек је мјера свих ствари; оних које јесу да јесу, а оних које нису да нису“. Ми бисмо још додали, да човјек је био и остаје мјера свијета.

Сократ (496—399) сматра да тко је мудар, тко зна што је добро, тај дјелује добро, па постиже срећу и блаженство.

Аристотел заступа мишљење да сваки човјек тежи према срећи. Етичко у човјеку је врлина воље, а постиже се ако се ум усмјерује по начелу „златне средине“, тј. треба избјегавати неумне крајности.

(7) В. Павичевић, *Основи етике*, Београд, 1967, стр. 9.

(8) В. Павичевић, *ibid.* нота 7), стр. 10. Вид. „Опћа енциклопедија“, 2 1977, Загреб, стр. 619.

Кршћански филозофи (нпр. Аурелије Аугустин) који је живио од 354—430 заступају мишљење да се људи морају понашати ненасилно, да међу људима треба да превладава: љубав, праштање и милосрђе.

Имањел Кант (1724—1804) истиче да је добра воља оно једино на свијету што може бити добро. Воља није добро по чину, оно је добро по себи, по хтијењу, у себи носи она своју сврху, а то је испуњење дужности. Дужност је по Канту, нужност дјеловања из поштовања према закону. „Ради према дужности из дужности“⁽⁹⁾.

Карл Маркс (1818—1883) је творац новог материјалистичког схваћања човјека и свијета. По Марксу човјек је биће праксе. То значи да је човјек дјелатно, самодјелатно биће. Пракса је бит човјека, његов начин егзистенције као човјека. Ради тога неки називају Марксову филозофију, филозофијом праксе. Маркс види човјекову повијест као повијест човјекова отуђења. Човјеку је у капиталистичком друштве као произвођачу био отуђен рад. Рад му је био тежак и мучан. Разотуђење човјека као произвођача увјетовано је укидањем приватног власништва над средствима за производњу. То ће бити остварењем комунизма. Тада ће човјек доиста бити биће заједнице, бит ће највише биће⁽¹⁰⁾.

Сматрамо да је потребно још споменути и мишљење Жан-Пола Сартра (1905—1980), као типичног представника филозофије егзистенцијализма. Он истиче да је човјек оно што још није, и није више што јесте. Човјек је одређен временито, из будућности, он је пукотина у масивном битку. Човјек се одлучује на чин али је он немоћан. Све је случајно... „савршена је безразложност“. Живот је сталан неуспјех и бесмислена мука. Човјек је одговоран за све оно што јест.

Из овог кратког прегледа етичких вриједности и мишљења, слиједи да су главне људске вриједности: доброта, поштење, дужност, истина, хуманост, повјерење, милосрђе итд. Ријеч етика се данас ријеђе употребљава, а замењујд је ријеч „морал“⁽¹¹⁾.

4. Појам морала

Ријеч морал има неколико значења. Некада се ријеч морал употребљава у вриједносно-неутралном смислу. То ће бити онда, када том ријечју желимо да означимо особни начин понашања неког појединца, неке групе људи или неке повијесне епохе. То опет без обзира да ли је ријеч о позитивном или негативном, добром или лошем, уздигнутом или неуздигнутом понашању. Често пута ми у конкретном разговору расправљамо о моралном лику неког возача или пјешака који је проузрочио прометну незгоду⁽¹²⁾. Сада се посебно расправља о „моралу“ у неким ногометним и другим спортским организацијама, о „моралу“ особа које се баве уносним пословима „агробизниса“ и сличних „бизниса“. Умјесто ријечи морал често се употребљава ријеч моралитет или „позитиван морал“, све у смислу важећег, постојећег моралитета.

(9) Б. Калин, *Повијест филозофије*, Загреб, 1982.

(10) Б. Калин, *ibid*.

(11) Ријеч „морал“ потјече од латинске ријечи: *mos-moris*, а значи обичај и нарав

(12) У „Вечерњем листу“ бр. 7097 из 1982. на стр. 17 пише: „Радници прометне милиције из Загреба, Илица 45 молс да им се јаве грађани који знају о прометној незгоди која се десила око 19 сати. ... непознати возач „фићом“ је претицао возило. ... палетео на ... М. К. ... и побјегао.

Друго значење ријечи морал је вриједносно одређено, а не неутрално. Сходно томе се ријеч морал употребљава са значењем које се одређује у супротности са неморалом.

Надаље, желимо још напоменути да се неки поступак или неки однос може оцијенити као моралан, добар или лош, морамо поћи од неких мјерила, критерија. Ти критерији се презентирају у облику норми или правила. Та правила у ствари значе моделе (облике) начина људског понашања, којих се онда треба у животу и придржавати. Морал и морална правила морају у нама бити „дјелотворни“ а не скривени у нашој унутрашњости.

5. Право и његове корелације с правилима етике (морала)

У јуриспруденцији и јурисдикцији је неоспорно да су право и морал фактично двије различите појаве, али су у међусобној тијесној вези. Право и морал се разликују и по садржају и по облику и по друштвеној функцији⁽¹³⁾. Право регулира односе између владајуће класе и потлачене класе у којима долази до оштре класне борбе (економике и политичке), а само узгред право регулира и неке друге (небитне) односе. Право намеће судионицима у правним односима (као и судионицима у цестовном промету) точно одребене, мјерљиве обвезе понашања, које се у случају да их субјект прекрши, могу изнудити државном принудом. Тако право у ствари прецизно штити одребене интересе. С друге стране морал (етика) пак регулира битне људске односе, без којих нема друштва. То нас наводи на закључак да право постоји само у класном друштву, а морал и у бескласном друштву. Морал „тежи“ да човјек сам и слободно испуњава своје „моралне обвезе“, чак да им сам одређује и мјеру. Правила морала нису у стварности тако „прецизна“ и „мјерљива“ као што су то правна правила. Правила морала и њихово поштивање не могу се изнудити принудом, као што важи за правна правила. Може се рећи, ако се правила морала не испуне „добровољно“ (аутономно), него под принудом, онда оне и нису моралне обавезе, гледано са стране оне особе која је принуђена, Кант то лијепо повезује ријечима: „радим према дужности из дужности“. Преведено на наше савремене друштвене односе, радимо све према дужности (сходно правним прописима и самоуправним споразумима), а из дужности (сходно правилима нашег самоуправног социјалистичког морала). Морална правила траже од нас да поштујемо и поступамо и по правним правилима. Из повијести људског друштва сазнајемо да се морал заснива на обичајима и на опћенито усвојеним мјерилима вредновања поступања сваког човјека. То опет са стајалишта појма „добра“ и „зла“. Морал (етика) се стварно обликује у непосредној вези с увјетима животне заједнице, културе, традиције, па и религије⁽¹⁴⁾.

Из изнесеног слиједи да је право хетерономна норма, а морал може бити једино аутономна норма, иако с гледишта друштва може бити и хетерономан. Морал означава важан фактор друштвене кохезије, а карактеризира га и становита релативност. Та релативност се пак огледа у различитости моралних начела унутар класа и слојева истог друштва.

(13) Р. Лукић, *Право и морал*, „Архив за правне и друштвене науке“, Етика и право, 2, Београд, 1978, стр. 191. Вид., „Опћа енциклопедија ЈЛЗ“, Загреб, 5/1979, стр. 37 и 38.

(14) Р. Лукић, *ibid.* (нота 13), стр. 191—192.

Једна од важних разлика између права и морала је и питање санкција. Морал (етика) као аутономна норма има у првом реду: унутрашњу аутономну санкцију самог моралног субјекта, тј. „грижњу савјести” Грижња савјести зна често бити ефикаснија од сваке, вањске, најстроже санкције. Осим тога морал има понекад и вањску, друштвену санкцију, особне врсте, у којој понекад има и елемената одређене принуде, некада чак и физичке. С друге стране, право, као средство договорног наметања воље владајуће класе, има одговарајућу принуду, принудну санкцију. То је санкција државног монопола физичке принуде.

Из наведених разлика права и морала не треба журити са закључком, да између права и морала нема никакве везе. Напротив, постоји константна веза у облику међусобног утјецаја права и морала. Постоје евидентне тежње да се право готово „морализира”, док други опет теже да се право потпуно одвоји од морала. На тај егзистентан проблем већ је упозорио Аристотел својом генијалном сентенцијом: „Важна је златна средина, треба избјежавати неумне крајности”. У осталом у нашем унутрашњем правном саставу можемо наћи пуно примјера гдје се норме морала и права поклапају⁽¹⁵⁾.

У оваквој животној збиљи поставља нам се питање: откудa долази до ове подударности права и морала? Већ смо раније навели да морал настаје прије права, па се даде закључити да одговарајућа норма прво настаје као морална, па се каоније по законодавцу укључује у пропис. Но то не мора увијек бити тачно. Наиме, право може само да створи норму, која онда може да уђе у морал, иако је морал настао раније. Но право може и само себи да створи исту норму коју морал већ има у себи, па је отуда и могућ међусобан утјецај између права и морала⁽¹⁶⁾.

6. Морал и социјализам

Раније описана животна збиља, тј. појава све већег поистовјећивања још постојећег права с моралом у социјализму, чини се, да се у социјализму још више тежи, да се право што прије поистовећује с правилима морала. Некада се у тој тежњи (можда) и претјерује. Онда се долази до „прераног” поистовјећивања. То опет може по нашем мишљењу имати више штетних него корисних посљедица. Неспорно је да је пуно лакше рећи да нешто треба да буде морално са гледишта социјалистичког морала, али је зато врло тешко, баш у конкретном случају (експесу), у конкретној пракси и рећи како гласи тај морал. Социјалистички морал је готово тешко прецизно формулирати. Он још увијек није „изграђен”,

(15) Тако нпр. у Закону о обвезним односима (ЗОО) објављен у „Сл. л. СФРЈ” бр. 29/78) у чл. 12. стоји: „У заснивању обвезних односа . . . судионици су дужни придржавати се начела савјесности и поштења”. У чл. 16 ЗОО се наводи типично правило нормативне етике, те тај члан гласи: „Сватко је дужан сүздржати се од поступака којима се може другом узроковати штета”.

Када су пак у питању правила цестовне сигурности, исто можемо пронаћи низ примјера гдје се правила морала и правила цестовне сигурности преклапају. Тако у Закону о основама сигурности промета на цестама (ЗОСП), види ноту 4), у чл. 3. стоји: „Судионици у промету дужни су бринути се о заштити животне средине и развијати хуманије односе међу људима ради заштите здравља и живота других особа, а особито дјеце, инвалидних, старих и немоћних особа. Судионици у промету не смеју оштећивати цесту или објекте на цести и ометати промет”. Члан 147. ЗОСП гласи: „Особа која се затекне на мјесту прометне незгоде . . . дужна је пружити помоћ особама озлијеђенима у прометној незгоди”.

(16) Р. Лукић, *op. cit.*, нота (13), стр. 194.

није постојан. Он је у току изградње и стално се мијења. Често тврдимо да социјалистичко право не смије бити противно социјалистичком моралу. Иако нам још увијек сви прописи нису усклађени са стварношћу, морамо се помирити и са животном збиљом и праксом, па хтјели то или не хтјели, бит ће случајева да ће и право бити у супротности са социјалистичким моралом, као и одлуке које се доносе на „таковом праву”. Са тог становишта се оправдано питамо: да ли камата (а посебно садашњи режим камата код наших банака, везано за добивање стамбених и других кредита), која достиже и преко 20%, одговара социјалистичком моралу. Што рећи о „корисним малверзацијама у привреди”, агробизнису, систему натјечаја везаних за пријем у редни однос итд. Недавно је и Сабор Хрватске расправљао о равноправности жена и мушкараца, када је у питању дужина радног стажа, везано за одлазак у мировину. Говоримо о равноправности мушкараца и жене у нашем социјалистичком друштву, али та равноправност није и проведена у СР Хрватској, гледе одиласка у мировину жена и мушкараца. Да не набрајамо и друге „бисере” и еклатантне случајеве.

7. Опћенито о појму морала (етике) у саобраћајном праву

Неспорно је да се код нас о проблематици моралних понашања судионика у промету, више прича а мање пише. Такође је неспорно, да је мало возача и пјешака код нас који не само да су чули за појам етичности, моралности, а још их је мање који би тај појам знали правилно објаснити и дјелотворно га примјенити. Сигурно је да када би се возачи и пјешаци као судионици придржавали и одређених принципа моралности у јавном промету, онда би порасла и сигурност у промету. Било би и знатно мање људских и других материјалних жртава у промету. Животна збиља је неумољива, па се из ње даде утврдити да нам баш у посљедњих десет година, нагло расте број људских жртава у цестовном промету. Тако је у времену од 1970. — 1982. године на цестама Југославије погинуло око 57.000 особа⁽¹⁾. У цијелом свијету годишње гине на цестама око 300.000 особа. Није потребно уз те стравичне податке наводити још и број озлијеђених особа, те материјалне и нематеријалне штете у новчаним износима итд.

Да је питање морала важно у цестовном промету, а то важи и за друге гране транспорта, видљиво је из низа одредби цитираног Закона о сигурности промета на цестама (ЗОСП). Тако се у чл. 5. ЗОСП наводи: „Организације удруженог рада..... који школују или обучавају кандидате за возаче моторних возила дужни су обуку изводити на начин који ће осигурати да кандидати науче и усвоје правила промета, етику у промету...” Законодавац није у наведеном тексту подробније објаснио што се подразумева под појмом „етика промета”. Већ из до сада изложеног, а гледано кроз повијест људског рода, даде се утврдити да је појам етике (морала) био и остаје и данас врло сложен. Ни ми у нашој савременој пракси још увијек немамо на једном мјесту сакупљена нити

(17) В. Васиљевић, *Безбедност саобраћаја, остварења и могућности*, Београд, 1980, стр. 14—17.

систематизирана правила морала, посебно када је у питању цестовни промет. У наставку рада говорит ћемо о неким правилима морала, везаних за врло актуелна понашања возача и пјешака у цестовном промету, јер поштивањем истих се знатно доприноси сигурности судионика у промету.

8. Опћенито о возачима и пјешацима као судионицима у промету

Неоспорно је да сам појам „судионик у промету“ (корисник пута) по свом садржају, обухваћа све особе које судјелују у саобраћају на путу, па чак и шире. Тако нпр. у чл. 10, ст. 1, точ. 42. Закона о основама сигурности промета на цестама (ЗОСП) се наводи: „Судионик у промету је особа која у промету, на цести управља возилом или се налази у возилу, која тјера, води или јаше животињу која се креће по цести, а и пјешак или особа која своје радне послове и задатке обавља на цести“. Затим појам „судионик у промету“ садржи и одредба чл. 5, 7, 8. и др. Конвенција о промету на цестама (донесена у Бечу 1968)⁽¹⁸⁾. Сви се ти наведени судионици могу сврстати у четири основне категорије: возачи, друге особе у возилу, пјешаци и особе које у неком другом својству раде на путу⁽¹⁹⁾. Нас у овом раду интересују морална понашања возача и пјешака, као најбројније групе судионика у промету, јер баш они и постају у највећем броју жртве промета. Проблематику моралних понашања возача и пјешака као судионика у промету проматрат ћемо и у корелацији са важећим правилима цестовне сигурности, јер се они међусобно допуњују.

Већ смо раније навели да ако судионик у промету прекрши неко морално правило, санкција би била, његова грижња савјести, више као унутрашња (аутономна) санкција. Вањска санкција, била би осуда са стране друштва, нека врст јавног пријекора и сл. У моралном смислу, мишљења смо да сваког судионика у промету, а што посебно важи за возаче и пјешаке, исте треба похвалити када поступају према моралним правилима крећући се у јавном и другом промету. Но ако би они поступали супротно правилима морала, тј. ако би се они понашали неморално, поред њихове прижње савјести, тада вањска санкција у смислу морала треба бити погрда, осуда са стране осталих чланова друштвене заједнице. Погрда иде у правцу оног човјека који чини нешто што не треба, нешто што је у супротности са појмом „добро“, а улази у појам „зла“. Тако често питамо возача или пјешака, а након што се деси неко конкретно прометно зло: „Зашто си то учинио“? Тада чујемо уобичајене исприке „Мислио сам да ћу моћи претећи друго возило, да ћу прећи на време цесту“... и сл. Логично је да ћемо у таквим случајевима обично рећи: „Требало је да о свему томе боље мислиш“. Ето тако долазимо до појма „дужности мишљења“. Треба мислити, то је дужност сваког човјека, способног за мисаону дјелатност. „Треба мислити“ важи и за возача и пјешака, као и за остале судионике у цестовном промету. Мислити и мишљење је почетни и крајњи облик сваког људског дјелања и активности. У најбољим случајевима имамо у правилу два „процеса мишљења“⁽²⁰⁾.

(18) Конвенција о промету на цестама, „Сл. л.“ бр. 6/78, Међународни уговори.

(19) Б. Надворник, *op. cit.*, нота (1), стр. 33 и даље.

(20) John D. Mabott, *Увод у етику*, Београд 1981, стр. 65—66.

Тако примјерице један интелигентни возач или пјешак, не мисли претходно да би потом радио. Његова интелигенција се не изражава неким претходним процесом мишљења, већ се очитује начином на који се неки чин у току вожње, пјешачењем и сл. обавља — интелигентно. Чак и када су претходним размишљањима постављени, текуће планове и задатке с којима се наведени судионици у промету од случаја до случаја сусрећу у јавном промету, ваља увијек, крајње интелигентно и опрезно извести. Онај судионик у промету који погреша (пропусти) да неку своју дужност (моралну) добро изврши (испуни), па дође до прометног инцидента, до прометне незгоде и сл., онда починитељу треба рећи (у моралном смислу) да је он- површан, несмотрен, некултуран, неинтелигентан, шлампава, неспретан итд. Све су то ријечи моралне погрде, јер их је он својим неинтелигентним понашањем проузроковао.

Наилазимо и на другу потешкоћу, када треба анализирати и даљњи термин „дужност да се мисли“. Неки сматрају да прије сваке људске дјелатности, прије сваког чина, сваки човјек (који је урачунљив дужан је у моралном смислу, што цијеловитије размислити да ли ће његова, конкретна акција, понашање бити истовремено и прикладно у датом случају⁽²¹⁾). Но некада не ваља и јако „дуго“ размишљати. Тако примјерице, главна Хамлетова невоља је била у „превише чистом и јасном размишљању о догађајима“⁽²²⁾.

Неспорно је да сваки човјек и сваки судионик у промету, а то важи и за возаче и пјешаке, дужан је да размишља што цјеловитије, сходно својим умним способностима. Посебно је дужан да цјеловито и благовремено размишља прије него доноси конкретне одлуке о својим акцијама док се укључује у цестовни промет, док у њему учествује и када се искључује из њега.

С друге стране, животна је збиља да и возач и пјешак не реагирају одмах и благовремено, истог тренутка када опазе конкретну опасност. Тако је примјерице сваком возачу потребно становито вријеме да „схватити опасност“, да донесе одлуку, како ће је избјећи. Тек иза тога почиње возач и „проводити одлуку“ на дјелотворан начин, тј. он почиње кочити. У времену „реагирања“ возач схваћа опасност, душевно ју прерађује. Он размишља у пуном смислу ријечи. Само он нема времена да пуно размишља, па чак и не смије дуго размишљати „попут Хамлета“. Дobar возач са добро изоштреним рефлексима, у правилу је дужан та своја „размишљања“ извршити за свега 1/3 секунде (вријеме реагирања), јер у међувремену возило не „размишља“, оно се и даље креће, па свако „споро“ размишљање и реагирање возача возила, да се кочи, може имати у слиједиој секунди катастрофалне посљедице, када је у питању сигурност других судионика у промету.

Из изнесеног се даде лако закључити да постоје разне и врло сложене потешкоће, практичне и техничке природе, када је у питању дужност возача и пјешака да „мисле“ као судионици у обављању промета. Ако судионик у промету пропусти ту „животну дужност“, тј. да увијек и на свакоме мјесту у јавном промету, размишља, он таквим, лошим, понашањима поступа супротно не само правилима морала, него истовре-

(21) и (22) J. D. Mabott, *ibid.*, нота (20), стр. 83—84. Вид. и код: Н. Prichard, *Moral Obligation and Duty and Interest*, London, 1968, p. 27.

мено крши и правила сигурности, којима су нормирана понашања возача и пјешака у цестовном промету. Дакле, постоји неодвојива корелација доброг понашања судионика у промету, када су у питању правила морала и прописа цестовне сигурности. Аргументата имамо јако пуно у важећим правилима цестовне сигурности. Баш Закон о основама сигурности промета на цестама (ЗОСП), готово у сваком свом члану барата термином као што су „дужност“, „треба“, „дужан је“, „смије“ „не смије“ итд. (усп. чл. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 27, 29, 31, 30. и даље ЗОСП)⁽²³⁾.

За судионике у промету, за возаче и пјешаке увијек важи и морална и законска миксима, да су они дужни исправно мислити, а та се дужност темељи на објективним разлозима. О томе ћемо више расправљати у наставку рада.

9. О неким понашањима возача у цестовном промету

ЗОСП у чл. 10. ст. 1. точ. 43. даје ову дефиницију возача: „Возач је особа која на цести управља возилом“. Сходно томе каквим возилом управљају, возачи могу бити: возачи возила на моторни погон, возачи моторних возила, возачи трамваја, бицикла, запрежних возила, возачи возила која се крећу снагом особе која њима управља (разна ручна колица, инвалидска колица итд.). Возачем би требало сматрати и особу која управља товарним или јахаћим животињама, те особу која на путу води животиње појединачно или у стадима⁽²⁴⁾.

У циљу што сигурнијег и бржег кретања, возачи као судионици у промету, дужни су се понашати тако да избегавају ометање других судионика у промету, те да не изазивају опасност за промет. Посебно је важно да возачи и остали судионици у промету, стално развијају све хуманије односе међу људима ради заштите здравља и живота других особа, а особито дјеце, инвалида, старих и немоћних особа. То су истовремено и моралне и законске дужности судионика у промету (усп. чл. 3. ЗОСП). Мишљења смо да су начела утврђена у чл. 3. ЗОСП типичан примјер нормативне етике, тј. не смијемо никога угрозити у промету, не смијемо наносити штету тјелесном интегритету судионика у промету. Приликом управљања возилом возач мора уложити дужан опрез, мора размишљати, мора поступати у сваком моменту тако, да узмогне избећи сваку негзоду коју под датим увјетима може предвидјети (усп. чл. 45. ЗОСП). Мишљења смо да возач, опћенито испуњава своје дужности у јавном промету, када дјелотворно мисли и размишља о свим својим и туђим акцијама у вожњи. То је дужан чинити у складу са „својим увјерењем“ о датој (конкретној) ситуацији у промету, када возач вјерује да је његово понашање адекватно посљедицама његова поступка, када је он у увјерењу да поступа у складу с моралном, па и правилима цестовне сигурности, поштујући и своју мотивираност да чини добро, када чини оно што сматра да је у конкретном случају, подузео да чини (а не што је стварно учинио). То све опет треба цијенити у корелацијама, колико је возач имао времена да нешто учини, те да ли је конкретни допринос

(23) Сличне одредбе садржи КСП, нота 18) те Закон о сигурности промета на цестама СРХ, Нн. бр. 34/76.

(24) Б. Надворник, *op. cit.*, нота (1), стр. 33—34.

возача и „довољан“, да би се то његово понашање, у његовом субјективном смислу схваћања конкретних дужности могло оцијенити исправним.

Возило, као техничко достигнуће савременог „дивилезирапог тренутка“, сматра се врло опасним средством у јавном промету. Возило је опасна ствар. Стога возач не само да мора владати возилом, него се он психички и физички мора потпуно ангажирати. Тако примјерице возач не смије испуштати управљач из руку, те увијек поступати у вођњи тако да води рачуна, да му је возило увијек стабилно у вођњи. Прије него се укључује возилом у промет на путу, он је дужан провјерити да ли су испуњени увјети за кретање возилом на путу. Возач мора подузети потребну радњу да се на сигуран начин укључи у промет, а да тиме не угрози друге судионике. Дobar возач увијек ће возити „дефанзивно“, опрезно и промишљено, јер свака неприлагођена брзина је потенцијална опасност за судионике у промету. Дobar и савјестан возач (не само у моралном смислу), треба знати и увијек мислити на чињеницу, да брзина зависи од карактеристика возила, терета на возилу и пута по којем се креће. Дobar возач је увијек дужан да брзину кретања возила прилагоди наведеним увјетима, тако да возило може и зауставити пред сваком препреком коју у даним увјетима може предвидјети. Мишљења смо да ту морамо бити толерантни у односу на возача, па од њега не можемо тражити, да он мора предвидјети унапријед неко неправилно, непрописно и неразумно понашање других судионика у промету. Када би се то тражило од возача у свакој ситуацији, то би готово парализирало јавни промет. Но, од возача се оправдано захтијева да уз дане околности и уз нормално расуђивање, предвиди да дијете које трчи уз цесту, може изненада истрчати и на саму цесту, па ће возити лагано и опрезно (то је његова и морална и законска дужност предвиђања опасности). Ако возач на цести обилази пјешака, бициклисту и друге судионике на путу, или ако их обилази, мимоилази, возач мора рачунати на могућност ненаданих „понашања“ тих судионика. Поготову ако возач уочи да пјешак „тегура“ цестом, дјеца се играју уз цесту или је претрчавају, онда ће он као разуман возач, као добар возач, возач који мисли у таквим изузетним ситуацијама на цести возити тзв. прилагођеном брзином. Тада ће он моћи благовремено зауставити возило. Дobar возач ће увијек водити рачуна да има довољно размака иза возила за којим се креће, а пази ће код мимоилажења са другим возилом, или за случај претицања возила, има ли довољно размака између тих возила. Дobar возач ће водити рачуна и о дужини зауставног пута возила којим се креће, како би у свакој датој ситуацији био господар возила, те да се на вријеме и правилно заустави с возилом.

Своје право првенства у промету никада неће остваривати на силу, из пркоса, него ће увијек поступати као добар возач, поступат ће разумно и хумано. Дobar (моралан) возач мора бити и хуман и пажљив.

Једно од најважнијих и најпресуднијих понашања возача када је у питању сигурност промета, јесте понашање возача и других судионика у моменту кретања на раскршћу. То су баш мјеста гдје има највише прометних незгода. Морална и законска дужност возача, када се приближава раскршћу, јесте да вози с повећаном опрезношћу. Ту

је возач дужан, да мисли, што цјеловитије то допуштају конкретне околности, а у фази док се приближава раскршћу, улази у њега, пролази кроз њега итд.

Добар возач ће у промету пазити на колоне пјешака, дјеце и других, неће возилом преоцијецати те колоне. Затим добар возач који управља камионом, чија највећа допуштена тежина прелази 3.500 кг, или ако управља аутобусом, пазит ће строго да таквим возилима не управља више од 8 сати. Након 5 сати вожње на таквим возилима учинит ће прекид у вожњи од пола сата, те ће се активно одморити. Возач када управља аутобусом, теретним моторним возилом или скупом возила чија највећа допуштена тежина прелази 20 тона, а у току 24 сата прелази више од 500 км, престат ће са вожњом, а вожњу ће наставити други одморни возач. Он је дужан тако поступати, чак ако би био изложен дисциплинском поступку својих претпостављених, ради тзв. псеудоекономичности⁽²⁵⁾, јер вријеме укупног ефективног управљања возилом у току 24 сата не смије прећи 8 сати.

10. Возач и дјечје игре

Међу особе које „врло лако“ постају жртве у промету долазе дјеца. Психолози су доказали да дијете до 7 година старости, често није кадро, јасно уочити да ли возило стоји или се креће, односно, посебно нису у стању одредити брзину кретања возила. Добар и савјестан возач ће водити о томе рачуна, када наилази на дијете као појединца или на групу која се крећу цестом, посебно ако се играју на цести. Неспорно је да је нормална и законска дужност одраслих, а посебно родитеља, да предшколску дјецу која се крећу колником или пјешачком стазом, одрасле особе воде за руку. Но то се на жалост увијек не чини. Опћа је позната чињеница да на колнику на којем се одвија промет, играње дјеце (као што је: лоптом, вожња на котураљкама, ромобилом, дјечјим бициклом, клизање, санкање итд.) је забрањено (усп. чл. 42. ЗСПХ)⁽²⁶⁾. На пјешачким је стазама играње дјеце допуштено само кад се тиме не омета кретање пјешака (чл. 90. ЗСП БиХ, чл. 50. ЗСПК)⁽²⁷⁾.

Изнимно у насељеним мјестима може се играње дјеце допустити у одређеним улицама, или у дијеловима улица, али само када о томе одлуче прописом опћинске скупштине. У томе случају се мора одговарајућим саобраћајним знаком забранити кретање возила, а у вријеме када су дјечје игре допуштене.

Стога ће сваки добар возач водити о томе строго рачуна, посебно када су у питању дјечје игре. Добар возач, када се приближава дјецу која су у игри, дужан је возити с повећаним опрезом, и таквом брзином, да за случај потребе увијек може возило зауставити на вријеме.

(25) Б. Надворник, *op. cit.*, нота (1), стр. 84.

(26) ЗСПХ — Закон о сигурности промета на цестама, Нн бр. 34/76.

(27) ЗСП БиХ — Закон о сигурности промета на цестама Босне и Херцеговине, „Сл. л. СР БиХ“, бр. 17/75, ЗСПК — Закон о сигурности промета САР Косово, „Сл. л. САРК“ бр. 8/75.

Ако наиђе на улицу гдје је одлуком опћинске скупштине допуштено, да се градска дјеца, жељна игре и дјечјих настапшлука, смију играти на цести, онда том цестом возач се неће нити кретати возилом. Добар возач мора увијек бити и добар човјек.

11. О неким понашањима пјешака

У цестовном промету осим возача с возилима, суделују и пјешаци. Између пјешака је за сигурност промета посебно важно баш понашање дјеце и њихово понашање на путу. Важни су и односи између возача и пјешака.

Добар пјешак, особа која мисли, мора знати да се она као пјешак не смије кретати и задржавати на колнику. Ако се ипак креће колником, јер то диктира конкретна ситуација у промету, онда се пјешак мора кретати што ближе рубу колника. Мора се у такој ситуацији кретати веома пажљиво и на начин којим не омета или не спречава промет возила. Ријетки су такви дисциплинирани пјешаци. У моралном (етичком) смислу, што се тиче пјешака, када се крећу у јавном промету, морају имати истински развијен осјећај дужности, разумјевања за друга судионице, осјећај повјерења и савјесности. Свака њихова активност у промету мора бити у складу с правилима морала и са правилима сигурности у цестовном промету.

Пјешаци се смију кретати колником када гурају бицикл с мотором, обичан бицикл, особе које се крећу с помоћу покретних столаца за немоћне особе. Пјешаци се смију кретати колником и као организирана пјешачка колона, али су тада дужни кретати се десном страном цесте, више према десном рубу колника у смјеру кретања.

Ако се пјешак креће изван насеља цестом, онда је дужан као добар и савјестан пјешак да се креће уз лијеви руб колника у смјеру кретања. Изнимно се пјешак може кретати уз десни руб колника само када се ради о непрегледном завоју, провалији, усјеку, одрону и сл.

Пјешак је дужан преко колника прелазити пажљиво и најкраћим путем. Прије ступања на колник, а за случај прелаза преко истог, пјешак је дужан увјерити се, да то може учинити на сигуран начин. Баш ту пјешаци чине кобне грешке и то свакодневно. Свака журба пјешака, несмотреност, површноост, несконцентрираност крајње су опасни за сигурност пјешака и осталих судионица у промету. На цести гдје има обиљежени пјешачки пријелаз, или постоји изграђен пјешачки пријелаз, пјешак је дужан код пријелаза преко цесте ићи тим пријелазима⁽²⁸⁾.

Важно је још истаћи да и возачи када наилазе на раскршћима или када виде да се пјешаци крећу колником, или да прелазе колник, дужни су обратити пажњу на кретање пјешака, а посебно дјеце и инвалидних особа, све у циљу да их се не угрози.

Возач не смије ометати пролаз пјешака који су већ ступили на пјешачки пријелаз.

(28) Б. Надворник, *op. cit.*, нота (1), стр. 71.

Умјесто закључка

Неоспорно је да морал израста као вредновање, довођење у извјесну везу датих вриједности или читавог система вриједности и људских поступака и понашања, као властитих тако и туђих. Морал је уједно и истовремено и „особно својство“, један од најважнијих облика самосвијести и свијести, увјета и претпоставки друштвеног понашања и чињења. Морал израста на корелацијама и супротностима појмова добра и зла. Садрже мјерила која носе неку врсту печата таквог оцјењивања датих људских поступака.

Неспорно је да ми данас живимо у друштву просјечних људи, срећемо се у јавном промету са судионицима промета, просјечних људских квалитета. Код нас се у свакодневним збивањима ствара просјечни социјалистички морал. Морал је био, а посебно то важи за социјалистички морал, да он остаје ствар човјека и за човјека. Лако је рећи што је, морално, гледано са становишта социјалистичког морала, али је зато тешко рећи како гласи тај социјалистички морал.

Морал не може остати „скривен“ у човјеку, у судионику промета, посебно када су у питању возачи и пјешаци. Морал возача и пјешака мора бити дјелотворан у чињењу добра. Морал је човјекова неotuђива вриједност и препознатљивост. Морал се ником, па нити возачима нити пјешацима не може „одузети“ нити „додијелити“. Морал је унутрашња, људска препознатљива квалитета понашања у свакодневној животној збиљи, а стиче се континуираним стрпљивим и правилним одгојем, те свакодневним поштеним и савјесним радом. Манифестира се чинима „добра“, а избегава се нанашање „зла“.

О. Егић, Ј. Хасанбеговић, Д. Поповић, З. Томић,
асистенти Правног факултета у Београду

ПРВИ СВЕТСКИ КОНГРЕС МЕЂУНАРОДНОГ УДРУЖЕЊА ЗА УСТАВНО ПРАВО

Први светски конгрес за уставно право одржан је у Београду од 29. августа до 2. септембра 1983. године у организацији Међународног удружења за уставно право. У раду Конгреса учествовало је 197 научних радника из области уставног права и сродних научних дисциплина као и стручњака из одговарајуће праксе (од тога 127 страних и 70 домаћих учесника) из 46 земаља света.

Пре него што се изложи рад учесника Конгреса и значај првог скупа конституционалиста из безмало целог света неопходно је осврнути се са пар напомена на настанак ове младе међународне асоцијације.

Међународно удружење за уставно право основано је, на иницијативу Латинскоамеричког удружења за уставно право, у Београду крајем септембра 1981. године. На тада одржаној Оснивачкој скупштини усвојен је статут Удружења и изабран први Извршни комитет. За првог председника Удружења том приликом је изабран академик Јован Ђорђевић, а за генералног секретара професор Павле Николић, обојица професори Правног факултета Универзитета у Београду. Договорено је да седиште Удружења буде у Београду. Удружење је основано као самостална научна и професионална организација, која врши своју активност у складу са циљевима УНЕСКО-а. Основни правци деловања Међународног удружења за уставно право су унапређивање и развијање науке уставног права и повезивање националних и регионалних удружења уставног права у циљу развоја њихове сарадње и тиме омогућавања размене искустава и достигнућа теорије и праксе из ове области. Удружење својом делатношћу треба да допринесе остварењу циљева Повеље Уједињених нација и Опште декларације о правима човека и да у том циљу обједињује напоре свих заинтересованих у свету.

Општа тема Првог светског конгреса за уставно право — *модерни устав*, обрађена је у пет секција од којих се свака бавила разматрањем по једног кључног питања. Теме тих секција су биле: различита схватања модерног устава, уставотворна власт, проблеми примене савремених устава, проблеми тумачења савремених устава и контрола уставности закона.

Рад I секције Конгреса (тема: Различита схватања модерног устава)

Радам I секције руководио је професор Франсоа Лишер, професор Универзитета Париз I — Пантеон-Сорбона и члан Уставног савета Француске. Потпредседник је био академик Иштван Ковач, професор Универзитета у Сегедину и директор Института за правне и политичке науке Мађарске академије наука. Главни известиоци су били професор Рудолф Бернхард, директор *Max Planck* института за страну и међународно јавно право у Хајделбергу и професор Правног факултета Сеншу Универзитета у Токију, Наоки Кобајаши. Оба професора су у својим излагањима, Бернхард у усменој речи а Кобајаши у исцрпном писаном реферату, посебну пажњу посветила појмовним проблемима устава и, у оквиру тога, различитим значењима речи устав, тешкоћама самог дефинисања устава и, с тим у вези, напорима и достигнућима најзначајнијих представника класичне и савремене теорије конституционализма. Велики значај дат је од стране оба известиоца и питању форме и садржине устава. Као пи-

тање за дискусију постављено је формално и материјално значење устава, а ту, пре свега, питање ширине уставне материје, обима уставних појмова које треба да регулише највиши правни акт једне земље, односно, која је то минимална и тиме обавезна садржина сваког устава чијим утврђивањем се омогућава разграничење уставног права као правне гране, с једне, и политике, с друге стране. Професор Кобајаши се посебно задржао на друштвеном циљу и функцији модерног устава и значају и домету целокупног модерног конституционализма. Тако, разматрајући динамику развоја модерног устава констатује да „насупротив либералној „негативној држави“ којој одговара филозофија „laissez-faire“, у XX веку појава друштвених криза и међународних напетости ставља пред уставе нове захтеве да своје друштво воде према назначеним основним програмима, те се може рећи да се циљ устава променио у складу са идејом о „позитивној држави“. Потреба за уставом као актом ограничења власти ширењем политичке власти, јача и захтева од савременог устава амбивалентну мисију коју овај може да оствари само позитивним гаранцијама основних људских права.

Последње питање које су главни известиоци сматрали незаобилазним за расправу у секцији је проблем „живог устава“, или проблем потребе и могућности мењања и развијања устава у складу са променама друштвених околности. При томе се мора имати у виду да судбину демократског устава не опредељују само услови земље у којој је донет и у којој се примењује већ и међународна ситуација. Стога се, истакао је професор Кобајаши, у даљој перспективи, нови конституционализам мора кретати према мирољубивом и демократском светском систему, превазилазећи пароксијску затвореност система националних држава. Са овим закључком главног известиоца сложила се велика већина каснијих учесника у дискусији.

Након главних известилаца бројни учесници Конгреса изложили су своје националне реферате, а сам крај рада секције протекао је у дискусији о покренутим питањима.

Професор Правног факултета Универзитета у Београду др Радомир Лукић, напоменувши да је одређење појма устава, као и свих других појмова термилошки проблем, те да се, може користити у различитим значењима, при чему је битна доследна употреба изабраног значења, навео је као најчешћа и најзначајнија следећа значења: правно-формално, материјално-правно, логичко, политичко и реално-друштвено. Према првом од наведених значења устав је закон највеће правне снаге, што се односи и на неписане уставе, пример је Велика Британија, где је начин стварања и промене уставних обичајних правила такође сложенији од промене обичајног права уставног карактера. У материјалном смислу устав чине норме које регулишу оно што је најважније у једној држави, тј., државну организацију, нарочито највише органе, затим права човека, економски систем. Како се овде јавља проблем логичког минимума уставне садржине, професор Лукић је мишљења да се он може разрешити одређењем логичког појма устава, у ком смислу устав садржи оно што је логички неопходно за постојање једног правног поретка, а то је одређење субјекта који је надлежан да донесе устав. Исти аутор наглашава као веома интересантно да ова одредба која показује ко је уставотворац, односно суверен, не мора постојати и врло често и не постоји у уставу у формалном смислу. У политичком смислу уставом се уређују политички односи, тј., органи највише политичке власти и начин вршења власти, док несклад између устава, било писаних или обичајних, формалних или материјалних, и реалног понашања људи отвара могућност одређења реалног, друштвеног појма устава.

Лиција Баста, сарадник Института за упоредно право у Београду, изнела је став да се појам устава не може одредити без појма легитимитета државне власти и у свом реферату одредила устав као акт позитивације принципа легитимитета, подразумевајући под тим да је устав акт помоћу којег се процедурални предуслови за постизање консензуса у процесу доношења одлука нормативно одређују и даје им се правна

снага. Надаље, уставом се постојећи тип легитимне власти изражава и институционализује и правно оснажује у одређени облик организације, њиме се правно изражавају политичке границе носилаца политичке власти и обезбеђује датом политичком поретку нормативни идентитет. Истакавши, на крају, да се југословенски устав социјалистичке самоуправне демократије може схватити као акт самоодређења народа, који нормативно изражава нормативну садржину самоуправног легитимитета, Лидија Баста закључује да је овај Устав „акт позитивизације принципа самолегитимизације народа“.

За разлику од наведених учесника расправе у I секцији који су се у својим рефератима бавили теоријским питањима могућих схватања савременог устава и уз које треба поменути још и професора Силвестера Завачког, са Правног факултета Универзитета у Варшави и професора Миодрага Јовичића са Правног факултета Универзитета у Новом Саду, остали национални референти, као и учесници у дискусији, определили су се за приказ и расправу овог питања у оквирима уставне теорије и праксе своје земље. Тако је академик Иштван Ковач, професор Правног факултета Универзитета у Сегедину и директор Института за правне и политичке науке Мађарске академије наука, говорио о најважнијим обележјима уставног развоја у Народној Републици Мађарској. Питер Квинт, професор Правног факултета Универзитета Мериленда у Балтимору, о уставу САД-а као уставу ограничења и дискреционих овлашћења, затим учесници Конгреса из Канаде Дона Грешнер, Ерик Колвин, професори Универзитета Саскчевана из Саскатона и Џозеф Елиот Мегнет, професор Правног факултета Универзитета у Отави, о уставним конвенцијама и уставној реформи у Канади. Светомир Шкарић са Правног факултета Универзитета у Скопљу изложио је питање концепције и структуре Устава СФР Југославије од 1974. године, а професор Казуо Ота, професор Даиринг колеџа из Јапана, проблем положаја устава Јапана у савременом свету. Из замашног броја ових научних расправа које су истовремено и особени извештаји о специфичностима схватања савременог устава у наведеним земљама издвојихемо, као илустративан пример, закључке професора Томаса Флајнера са Правног факултета Универзитета у Фрибургу који је, говорећи о историјском развоју концепта устава Швајцарске, истакао да, будући да Швајцарска никада није имала сувереног поглавару државе и да је политичка моћ увек остала у рукама народа, Швајцарски устав инструмент који је установљен од народа и кантона (суверен) који зависи од суверенитета малих демократских јединица (кантона и општина). Стога устав није уговор који даје легитимитет државним властима, није основни закон у смислу Grundgesetz-a СР Немачке, нити је инструмент који уређује тежу и противтежу између државних власти. По професору Флајнеру Устав Швајцарске је изведен из међународног уговора суверених власти које установљавају федералну власт, као инструмент који служи сувереном народу и кантонима који „намећу“ своју вољу федералној власти.

У дискусији су такође учествовали професор Луис Хенкин са Колумбија Универзитета из Њујорка, Лео Амон са Правног факултета Универзитета у Паризу, Зигфрид Магира, професор Универзитета у Келну, Војин Димитријевић, професор Правног факултета Универзитета у Београду и професор Улрих Карпен из Института за државно право Универзитета у Келну.

Рад II секције Конгреса (тема: Уставотворна власт)

Секцији је председавао Жан Франсоа Обер, професор Универзитета у Нојшателу и савезни саветник Швајцарске. Потпредседник секције је био професор Сјао Веијун, продекан Правног факултета у Пекингу. Главни известиоци су били Јоан Четерки, професор Правног факултета у Букурешту и министар правде своје земље и Ибрахим Шиа, професор Правног факултета Универзитета у Александрији и Арапског универзитета из Бејрута. Поред реферата главних извештача, били су поднети и на-

ционални реферати Кине, Јапана, Израела, Бугарске и Пољске. После излагања главних извештача и подносилаца националних реферата развила се је жива расправа у којој су покренута три најважнија питања: о носиоцу уставотворне власти, о начину њенога вршења или остварења, као и овлашћењима уставотворне власти.

У погледу носиоца уставотворне власти реферат професора Шие је полазио од класичне дводеобе на изворну или оригиналну и изведену или деривативну одн. институционализовану или установљену власт. Изворна власт је она која је у прошлости створила устав, док је институционализована она власт којој постојећи устав даје овлашћење да га мења делимично или потпуно. Расправа ће показати да класична дводеоба даје унеколико поједностављену слику стварности и да се питање о носиоцу уставотворне власти не поставља свуда на исти начин. Оно се наиме, не поставља на исти начин у државама са старијим и оним са млађим уставом. Код ових других не мора постојати разлика између изворне и изведене уставотворне власти. Посебан проблем представљају државе чија уставна повест познаје посебан ток. То су у првом реду Јапан, чији је тренутно важећи устав донет под америчком окупацијом, као и Израел, где је изабрана Уставотворна скупштина својевремено закључила да не треба да донесе устав, те основу државно-правног поретка чини 7 тзв. основних закона. Израелски извештач, професор Клајн, са Правног факултета у Јерусалиму, међу одредбама основних закона као посебно значајну издвојио је одредбу чл. 4. Закона о Кнесету из 1958. године која предвиђа опште, националне, непосредне, тајне и пропорционалне изборе за Кнесет. Сав је Израел једна изборна јединица и гласа се за страначку листу, а не за појединог кандидата. Чл. 4. Закона о Кнесету предвиђа сопствену измену само уз пристанак апсолутне већине посланика Кнесета (61 од 120). По чл. 45. истог закона у ванредном стању је за измену чл. 4. Закона о Кнесету потребна двотрећинска већина, што је од посебног значаја с обзиром на чињеницу да у Израелу ванредно стање није укидано још од 1948. године. Учеснике у расправи је занимало мерило разликовања основног и обичног закона. Израелски представник је у одговору навео тежи поступак измене закона као мерило.

Узимајући учешће у расправи председник, секције професор Обер је у вези са питањем о носиоцу уставотворне власти отворио проблем савезних држава, рекавши да у Швајцарској уставотворну власт имају заједно народ и кантони, будући да до промене устава може доћи само са њиховим пристанком. Повезивање расправе о носиоцу уставотворне власти са питањем механизма промене устава довело је у расправи до истицања уобичајене поделе на тзв. чврсте и меке уставе. Југословенски представник, доцент Светомир Шкарић са Правног факултета у Скопљу, се у расправи успротивио априорној подели на чврсте и меке уставе на основу самога уставног текста. Он је присталица социолошке и политиколошке анализе конкретне уставне праксе. Као разлог за свој став навео је југословенски устав који је, упркос сложенем поступку уставних промена, у више наврата мењан. Овакво схватање је подржао председавајући професор Обер, који је истакао важност циљева уставне промене. Уколико су они довољно значајни, сагласност различитих уставотворних чинилаца се постиже упркос сложености уставотворног поступка.

Начин вршења или остваривања уставотворне власти је у расправи разматран са становишта доношења новог устава, као и измене постојећег. Код доношења новог устава социјалистичке државе су посебан пример, јер се у њима устав по правилу усваја на референдуму. Посебну пажњу учесника у расправи привукла је установа опште дебате о нацрту устава, којој прибегавају социјалистичке државе. Кинески представник је тим поводом био упитан да ли постоје разлике између текста нацрта и усвојеног коначног текста новог кинеског устава. Професор Сјао Веи-јун је на постављено питање одговорио потврдно. Учесници у расправи су изразили интересовање и за праксу других социјалистичких држава у томе погледу, посебно за совјетску. Тада је, у одсуству совјетског представника у овој секцији, интервенисао професор Патрис Желар, де-

кан Правног факултета у Руану. Професор Желар је навео да се најновији совјетски устав разликује од свога нацрта у 14 чланова, при чему неке од разлика нису ни мало безначајне, као нпр. она у одредби о уставном положају жене у СССР коју је у народној расправи предложила космонаут Валентина Терјешкова. Професор Желар је навео и пример најновијег вијетнамског устава, где су у коначном тексту прихваћене поједине одредбе о шефу државе, управо супротне онима које је предвиђао уставни нацрт.

Вршење уставотворне власти у вези са изменом постојећег устава је посебно сложено питање које пресеца и кругове појединих сродних проблема. Размотрена су три начина промене устава: промена устава посебним законом, промена тумачењем и промена *via facti*. Први од поменутих начина промене устава је неколико пута поменут у расправи, као нпр. у једној интервенцији румунског главног известиоца, професора Четеркија. На позив тунискога представника, професора Амора, учесницима, да наведу пример устава који дозвољава сопствену промену обичним законом, нико од учесника се није јавио за реч. На овоме месту би свакако било занимљиво чути мишљење британских стручњака за уставно право, али ова секција је радила без иједног Англосаксонца. Британци уопште нису дошли на Конгрес, а Американци нису показали зајимљање за рад II секције.

Промена устава тумачењем је такође спорна и са становишта вршења уставотворних овлашћења. Уставотворни субјект по правилу не тумачи устав, те субјекту који тумачи устав остаје отворена могућност да тумачењем постигне ефект промене устава, чиме фактички узурпира уставотворну власт. Питање тумачења устава је, међутим, било предмет расправе у посебној секцији, те овде није привукло већу пажњу.

Најзад, поставило се и питање фактичке промене устава. На овоме су настојали јапански учесници у расправи. Као пример је наведена одредба јапанског устава која Јапану забрањује држање војне силе. На питање председавајућег да ли је забрањена и одбрамбена војска, професор Хигуши, са Правног факултета у Токију, одговорио је потврдно. Упркос таквој уставној одредби, Јапан је до одређене мере развио оружане снаге.

Посебно је питање овлашћења уставотворне власти и могућности њеног ограничења. Расправа је показала да је уставотворна власт у начелу неограничена. Пример Израела је посебно речит. Тамо је уставотворни орган одбио да донесе устав. Учесници у расправи су углавном били сложни у погледу начелне неограничености уставотворца упркос постојању таквих одредаба у појединим уставима које забрањују измену устава или појединих његових одредаба. Тако нпр. садашњи француски устав начелно дозвољава сопствену промену, али забрањује промену одредбе о облику владавине. То је навело професора из Нантера да се запита да ли би било могуће увести монархију у Француској. Одговорио је потврдно, уз опаску да би претходно било неопходно укинути садашњи француски устав у целини. Такво разматрање би свакако могло наметнути питање о надустовном обележју појединих уставних одредби, али учесници су о томе расправљали на другим секцијама.

Дајући закључни осврт на расправу вођену у II секцији Конгреса, професор Четерки је казао да је она била не само академска, већ и пријатељска.

Рад III секције Конгреса (тема: Проблеми примене савремених устава)

Секцији је председавао професор Војислав Симовић са Правног факултета Универзитета у Београду. Уводну реч о проблемима примене савремених устава имала су два главна известиоца. Професор Сунa Кили са Правног факултета Универзитета у Истамбулу дала је преглед националних реферата на ову тему, као и своје критичке примедбе, које су потакле расправу и излагања о разним питањима која се сматрају битним за овај проблем. Зато је вредно пренети ову лезу ставова. Други глав-

ни известилац, професор Карлос Таље Аһавал са Универзитета у Кордоби, истакао је да раскорак формалног и материјалног устава ствара перманентну политичку кризу; те, дакле, његове последице далеко превазилазе правни аспект примене устава. Зато је постојање, тј. функционисање установа од неупоредиво већег значаја од саме нормативне уставне креације органа. Посебан критички акценат стављен је на латино-америчку групу земаља коју карактеришу: неостваривање устава, политичка нестабилност, појава треће колонизације и утицај САД.

Професор Салвадор Марија Лозада са Универзитета у Буенос Аиресу је у вези са војним диктатурама и кршењем права човека указао на образовни, културни и друштвени значај подучавања на свим образованим нивоима о проблемима људских права, а посебно, Универзалне декларације о правима човека. Том циљу ће, између осталог, служити и латино-амерички Центар који ће се бавити питањем кршења права човека.

Француски представник, професор Лео Амон, је био мишљења да не треба оштро супростављати формални и материјални устав. А као најзначајније проблеме у вези са остваривањем устава истакао је проблем и значај изборних закона и, с тим у вези, средстава јавног информисања, нарочито радија и телевизије, као доминантних у односу на штампу. Слобода јавног информисања трпи сложене утицаје државе на ова средства, а она опет врше значајну персонализацију власти, која није политички идеал савремене уставне теорије.

Професор Мауро Капелети, представник Италије из Фиренце, подвукао је да уставно судство није лек за све проблеме примене устава, нарочито за примену социјалних права која су од изузетног значаја у савременом свету. Тај савремени свет захтева и координацију националних и „транснационалних“ устава. Нигеријски представник, професор Оџа Абиола са Универзитета у Лагосу, нагласио је два проблема земаља у развоју у остваривању устава: лидерство и нестабилност. Усвајајући тековине и нове доприносе западног конституционализма (представничку демократију, поделу власти, слободе и права индивидуе, политички плурализам, отворено друштво, државу благостања и др.), он је изразио и свој став да држава не може дуго опстати на бајонетима и да легалитет не може постојати без легитимитета.

У својој речи професор Луис Хенкин са Колумбија универзитета из Њујорка истакао је проблем манифестних и стварних устава, према томе да ли заиста ограничавају власт. Отуда и подела устава на дескриптивне, који описују шта власт ради и прескриптивне, који казују шта власт треба да ради. У остваривању устава посебну пажњу треба посветити проблему суспендовања појединих одредби устава, нарочито одредби о слободама и правима човека и грађанина.

Теоријски допринос дискусији дао је професор Казимјеж Дзијалоха са Универзитета у Вроцлаву указавши на проблеме теорије при одређењу појма и елемената примене устава. О истом је говорио и представник Туниса, Белад Садок, сматрајући да остваривање (*realisation*) устава није исто што и примена (*application*). Први је политички, а други, евентуално, правни термин. А оба, опет, треба разликовати од ефикасности (*effectivité*) која отвара три групе питања. То су: 1) правни механизам за обезбеђење ефикасности; 2) надустав и 3) степен остварености устава, одн. разлике норми и стварности.

Професор Улрих Карпен са Универзитета у Келну је, између осталог, указао на противречност принципа толеранције, одн. тешкоће одређења његових граница, када се претвара у злоупотребу, а мишљење је да тзв. надуставне норме и уопште, принципе, циљеве и вредности не треба стављати у устав, јер се мењају. Овај је став касније, на другим секцијама, често довођен у питање.

Председавајући, професор Симовић, констатовао је у завршној речи да разлике у рефератима потичу понајвише од сложености проблема примене устава којем се прилази са различитих методолошких приступа, али да нису ни тако велике, ни бројне као што се то, уосталом, током отворене и плодне расправе и закључило.

Рад IV секције Конгреса (тема: Тумачење устава)

Секцији је председавао професор Борис Н. Топорнин, директор одељења за уставно право Института за државу и право Академије наука СССР-а. Потпредседник секције је био Франсис Делпер, професор колежа Томас Мор из Белгије. Главни извештач за питање тумачења устава био је професор Борђо Ломбарди са Правног факултета Универзитета у Торину, који је поднео и национални реферат за своју земљу. Остали национални реферати пристигли су из СР Немачке, Белгије, Кипра, Финске, Јапана, Југославије, Холандије и Италије. У с војству главног извештача професор Ломбарди је дао најкраћи приказ националних реферата и осврт на праксу питања које је било тема рада целе секције неких других држава из којих нису приспели национални реферати. Међу овима је поменуо САД, Шпанију, Француску и Португалију.

Професор Ломбарди је покренуо два питања као основна и најважнија. Прво се односи на могућност примене општих правила тумачења права на тумачење устава, а друго на могућност промене устава путем тумачења. Одговори на постављена питања у многоме зависе од субјекта тумачења и његове организације, која није иста у свим државама.

Главни извештач је пошао од схватања да нема традиције у примени општих правила тумачења права на тумачење устава. Наслеђе европске правне културе је засновано на мисли о механичкој примени закона, која треба да обезбеди једнакост уз обавезну судијску неутралност. Модерно доба је довело у кризу класична мерила тумачења. То најбоље показују расправе које се о овоме питању још увек воде у италијанском и немачком праву.

Јапански и холандски референти, професор Кобајаши Таказуке са Правног факултета Универзитета Аојама у Токију и професор Пиет В. К. Акерманс са Правног факултета Универзитета у Ротердаму, подстакли су разматрање питања о могућности промене устава путем његовог тумачења. Класично учење о тумачењу права и правна наука уопште, одбијали су такву могућност. Упркос томе, савремено искуство показује да се ово питање све чешће намеће у правничкој свакодневици. Типичан пример је наоружавање Јапана, државе чији устав забрањује држање оружане снаге. Главни извештач, професор Ломбарди, приклоњено се оној струји мишљења која у посматраној појави види прећутну промену устава, а не његово тумачење у строгом смислу речи. При таквом поступању, увек је реч о избору, одн. једној, у коначном исходу, политичкој одлуци, а не о самом тумачењу устава. То свакако сведочи и о топичкоме обележју тумачења уставних одредаба. Посебно питање из овог круга је оно о односу тумачења устава према неким основним слободама, нарочито слободи изражавања. Питање се не поставља свуда на исти начин. Новији уставни, као нпр. шпански, набрајају све више изражавања, чију слободу јемче, док то са старијим уставним текстовима није случај. У државама са старијим уставом уставне одредбе о слободи изражавања по правилу су протумачене тако, да се њихова примена протегне и на нова средства испољавања мисли, каква је нпр. телевизија. Тај процес се не одвија свуда на исти начин и подједнако брзо. Главни извештач је навео да је нпр. у Француској тек пре годину дана делимично либерализован радио. Ово питање је у вези са проблемом примене аналогije у области људских права, што је изазвало интервенције у расправи.

Оба напред поменута питања, која су заузела средишње место у реферату главног извештача, зависе и од организације надзора уставности и постављају се на различит начин у државама са различитим системима. Међу овима ваља издвојити државе са посебним уставним судством, каква је нпр. она из које долази главни извештач. Други тип организације тумачења је онај у којем је надзор над уставношћу поверен редовном суду. У расправи је од представника овога типа држава узео учешће представник Грчке, Манитакис Антонис, професор Правног Факултета Универзитета у Солуну. Најзад, постоје и државе са

особеним системима, каква је нпр. Француска, где Уставни савет врши надзор над уставношћу закона, или Финска, где је тумачење Устава поверено посебној парламентарној комисији, о чему је детаљније говорио професор Антеро Јиранки из Института за јавно право Универзитета у Туркуу.

У расправи која је уследила изнета су занимљива искуства појединих земаља у пракси тумачења устава и размењена мишљења о могућностима које у овој области нуде поједини системи. Учествовали су професори Зигфрид Магира, са Универзитета у Келну, професор Евгени Димитров са Правног факултета Универзитета у Скопљу, професор Албрехт Вебер са Универзитета у Оснабрику, представник Француске, професор Лео Амон и представници Шведске и Туниса, професори Бјеркен Торстен са Универзитета у Штокхолму и Абделфатах Амор са Факултета за правне, политичке и економске науке у Тунису.

Рад V секције Конгреса (тема: Контрола уставности закона)

Радам V секције која се бавила проблемом контроле уставности закона руководио је професор Кент Гринвалт са Колумбија универзитета из Њујорка уз помоћ нигеријског представника, професора Касима Момсуда са Универзитета у Лагосу. Главни извештач, професор Витолд Загжевски са Правног факултета Јагелонског универзитета из Кракова, изнео је општи поглед на настанак и развој контроле уставности закона и преглед, истина не исцрпан, постојећих механизма, одн. институција које ту контролу врше у појединим земаљама. При том је учинио научно вредан пажње покушај да их групише у сродне системе.

Иако је Енглеска, као колевка конституционалности, вршила велики утицај на уставни развој Европе, иако је велика Француска револуција поставила себи за циљ остварење основних принципа: принципа суверености народа, који треба да се оствари представничком скупштином, и принципа природног поретка, који установљава писани устав као највиши закон земље, САД су врло дуго биле једина земља у којој је постојала уставна контрола закона, а то значи заштита класичних принципа као политичко-правних тековина цивилизације. Ова је контрола посредно, преко надлежности за тумачење основних уставних принципа, поверена Врховном суду у САД. Амерички модел контроле уставности закона је у овом веку вршио знатан утицај, прво, на теорију, а затим и на праксу конституционализма. Овај други утицај види се на примерима Јапана и Индије, као и неких афричких земаља, које су се развијале у духу англо-саксонске правне традиције.

Постоје земље које не допуштају судску контролу уставности (Швајцарска, Шведска, у одређеним случајевима Ирска), али то не значи да се не чине организовани напори да се обезбеди супрематија уставних принципа.

У скоро свим социјалистичким земаљама доминира схватање да би било супротно демократским принципима устава допустити било ком телу да ставља ван снаге акте врховног представничког тела. Па ипак, ово престаје да буде аксиом. Југославија има већ двадесетогодишњу праксу уставног судства. Чехословачка (од 1968) и Пољска (од 1982.) имају неку врсту судских тела која врше делимичну контролу уставности. У Мађарској (од 1972.) и у ДР Немачкој (од 1974.) народне скупштине обезбеђују сагласност закона са уставом. Претходна контрола нацрта закона поверена је у Румунији Комитету за законодавство Скупштине. У СССР-у Президијум Врховног Совјета има посебан положај у надгледању уставности.

Оригиналан модел, који се јасно разликује од америчког, пружа аустријски тип контроле уставности, уведен после I светског рата. Ту постоји посебан Уставни суд аустријске Федерације. Ово решење је послужило као узор другим европским земаљама, нарочито Италији, и и СР Немачкој, а широко узев и Југославији.

Специфичан је, мада се може сврстати у горњу групу, случај развоја ове контроле у Француској. Од њеног негирања, због инкомпатибилности са принципом националног суверенитета, који се огледа у изузетном положају Парламента и његових аката, преко увођења Уставног комитета, у IV републици, који делује уз Државни савет и Председника републике, до Уставног савета, створеног у V републици, чија је надлежност у контроли уставности проширена у односу на ранији Уставни комитет. Слично решење имају и неке афричке земље које су биле под француским кофилским утицајем.

У општем осврту на националне реферате може се констатовати преваходно нормативни приступ, који има велики информативни значај, али не пружа потпун увид у проблеме контроле уставности. Посебно је штета што југословенски референти и учесници у дискусији нису пружили, ако не преглед, а оно неке примере праксе уставних судова, који би потврдили и увећали значај нормативних решења и развејали сумњу да она врло често служе само као конституционални декор, нарочито у социјалистичким земљама.

Најзад, треба издвојити реферат јапанског професора Урате Кенџија, који својом особеном темом и приступом привлачи посебну пажњу. Он третира правну идеологију на којој почива контрола уставности у Јапану, наиме, принцип владавине права, филозофију природног права, демократију, правни позитивизам и легитимитет правде, онако како су ове идеје реципиране, интерпретиране и примењене у јапанској правној-политичкој култури, која је имала особену традицију и оријентацију.

На крају, уместо оцене а и закључака, треба истаћи да је I конгрес за уставно право у потпуности оправдао своје одржавање и у великој мери остварио тежњу организатора и шире, тежње целокупне међународне асоцијације за уставно право. Ово стога што се на широкој међународној основи први пут окупио велики број конституционалиста, изразивши тежњу да развија међусобну сарадњу, негује узајамне контакте и размењује искуства. Поднети реферати и усмена излагања презентирали су највиши степен у развоју савремене науке уставног права у земљама учесницама Конгреса. Дискусија вођена за све време конгресних дана у секцијама и свакодневним сусретима и разговорима учесника била је научна, стручна и посебно отворена и пријатељска, са израженом вољом за разумевање узајамних разлика.

Жика Бујуклић,
асистент Правног факултета у Београду

САВЕТОВАЊЕ ПРАВНИХ ИСТОРИЧАРА ПРАВНИХ ФАКУЛТЕТА СФРЈ У СПЛИТУ

У Сплиту је од 6—8. октобра 1983. године одржан интеркатедарски састанак правних историчара на тему: „Сусрети правних култура у нашој државноправној повијести”. Тиме се наставило са остваривањем једне изузетно добре идеје, истакнуте на Саветовању у Новом Саду 1981. године, да ови већ традиционални сусрети прерасту ниво сталешког окупљања и добију карактер научног скупа посвећеног одређеној тематској целини. Већ је скуп у Ријеци на тему „Средњовјековне кодификације Југословенских народа — заједнички проблеми наше правне повијести” показао корисност овако кондицираног окупљања, јер је оно дало подстицај да научна активност великог броја наших правних историчара буде усмерена на истраживање ове значајне проблематике као и прилику младим научним радницима за претстављање и одређену афирмацију. Реферати са овог саветовања су у веома кратком року објављени у тематском броју Зборника Правног факултета у Ријеци (св. 3/1982 г.).

Свечано отварање Саветовања у Сплиту обављено је у дворани Центра за градитељство и урбанизам Архитектонског факултета, која се налази у недавно реконструисаном делу Диоклецијанове палате. После поздравних речи Декана Правног факултета у Сплиту и Председника општине овог града, проф. др Томислав Марасовић, одржао је пригодно предавање о овом културноисторијском споменику светског значаја, као и о напорима који су до сада учињени ка његовој ревитализацији.

На пленарној седници уводно излагање поднео је домаћин овог скупа професор Антун Цвитанић. Он је указао на незавидан положај правноисторијских предмета на нашим факултетима као и на појаву њиховог све већег потискивања. То се оправдава потребом да се избегне тзв. „историцизам” у правним студијама под којима се најчешће подразумева нагомилавање фактографских чињеница из прошлости које проширују опште образовање студента, али му, наводно не помажу да критички сагледа савремене појаве као и друштвене законитости које до њих доводе. По професору Цвитанићу нема разлога за страховање од пренаглашавања димензија прошлости на штету садашњости, јер се са њеном озбиљнијом научном обрадом студенти најалост срећу тек на факултету. Усмерено образовање не даје ни минимум знања из области историје, а и тако оскудно фактографско знање није из области развитка права, већ у најбољем случају из политичке и културне историје. Међутим, не само из педагошко-дидактичких него и чисто научних разлога, неприхватљиве су оцене и закључци који се изводе из редукване историјске збиље, а не из „живог повјесног ткива”. Професор Цвитанић сматра да су законитости друштвеног развитка изузетно сложене и да њихово симплифицирање у прагматичне сврхе мало или уопште не доприноси разјашњењу феномена садашњости, а још мање предвиђању будућности. Напротив, историја мора бити контратежа апологетички позитивизма у правној науци, она мора стварати свест о целовитости појава коју свакодневни прагматизам не може увек да сагледа. Оно што би могло донекле помоћи да се наши правни факултети у том правцу трансформишу, било би осавремењива-

ње критичке функције правноисторијских дисциплина, односно осавремењивање застарелих начина објашњавања друштвено-историјских појава. Историцизам би, дакле, пре био резоновање у мисаоним категоријама прошлости — а тога има и у другим наставним дисциплинама на нашим правним факултетима, можда и у већој мери него у прано-историјским. Управо се против тога треба борити. Научна саветовања попут овог могу томе много допринети.

Тема „Сусрети правних култура у нашој државноправној повјести“ окупила је у Сплиту велики број правних историчара из скоро свих универзитетских центара у нашој земљи, а поднето је и седам научних реферата. После сваког од њих вођена је интересантна дискусија.

Др Магдалена Апостолова — Маршавевски (Загреб) је у раду „Загребачки Градец у XIV и XV стољећу као терен утицаја постглосаторске ренесансе“, покушала на основу сачуваних извора да утврди којим каналима је долазило до рецепције римског права на овом тлу. Друштвени живот загребачког Градца био је првенствено регулисан обичајним правом, али се оно временом све више уобличавало кроз филтер судске праксе и уз све већу присутност тзв. општег права (*ius commune*). Живи трговачки контакти са градовима северне Италије доводе многе богате занатлије, трговце и учене људе који захваљујући погодној друштвеној клими, остају у Градцу и укључују се у његову градску елиту. Међу њима су и великоучени доктори права, каноничи, јавни нотари и други који са собом свакако доносе и духовне тековине средина из којих потичу. Осим тога богати Градчани слали су своје синове у оближњи Каптол који је био најстарије жариште културе средњовековне Славоније, а затим и у најпознатије универзитетске центре у Европи одакле су се враћали са дипломама правних факултета у Болоњи, Падови и др. Из тога се види да је римско право постглосатора доспевало на овај терен уобичајеним путевима и да је загребачки Градец био већ сасвим зрела средина за његово прихватање. Специфичност на коју овде треба указати је, између правно-теоријских радова из тога доба и судске праксе постоји велики раскорак јер су потребе друштвено-економског развоја захтевале далеко либералнију правну регулативу од већ постојеће. Тако нпр. промет некретнина је теоријски веома отежан а у пракси долази до изражаја принцип консензуализма, проширења слободе тестирања, изједначавање у наследним правима мушких и женских потомака итд.

У реферату под насловом „О најстаријем преводу Хексабиблоса“ др Сима Аврамовић (Београд) испитује политичко-правне разлоге који су довели до настанка овог превода. Хексабиблос је компилација римско-византијског права из средине XIV века која се као извор права користила у Влашкој, Молдавији, у неким деловима Бугарске, у Бесарабији (до октобарске револуције), а у Грчкој ова збирка све до недавно имала снагу закона. Превод са грчког језика саставио је Петар Витковић српски парог из Јегра у тадашњој Угарској, али нам се оригинални рукопис није сачувао јер је изгорео у пожару у Будиму 1810. године. У доступној архивској грађи спомиње га Димитрије Руварац, као и неки други извори, али се на основу тога не може много рећи о самом преводу. Једино је могуће реконструисати бар приближно разлоге који су условили његов настанак. Пре свега ту су били политички мотиви митрополита Стратимировића (1790—1863) који је дао иницијативу за настанак овог превода Хексабиблоса желећи да се одупре покушајима Беча ка унијаћењу Срба. Он је схватио да би један овакав превод, поред осталог, претстављао и покушај зближавања византијско-грчке правне културе са правним традицијама Срба који су живели у Аустро-Угарској. Као противник Вукових реформи он је сматрао да језик тога превода треба да буде црквено-словенски. Поред тога постојала је и потреба да се црквено право Карловачке митрополије прилагоди захтевима просветитељских идеја присутних међу Србима у Монархији тога доба, као и нужност кодификације црквених прописа које је карактерисала велика разубеност ★ несистематичност.

Др Лујо Маргетић (Ријека) у реферату „Правни основи увођења десетине на хрватским правним подручјима“ полази од резултата до којих је дошао немачки научник Шмит, који је обрађујући ово питање на обимној изворној грађи знатну пажњу посветио и дајматинској правној регији. Међутим, Маргетић указује да је у овој анализи испуштена Истра (нпр. Поречка регија) где се такође могу наћи значајни подаци за боље разумевање и разјашњење ове проблематике. Црквена десетина (*iusta decima*) у време када је почела да се уводи имала је малу вредност, али је означавала одређени степен вазалности појединих области у односу на Папску столицу. Касније долази до тенденција њеног повећања, и то посредним путем, тако што се проширивао круг имовине која је подлегла обавези плаћања десетине, а да је њен износ номинално остајао исти. Реакција на овакво поступање биле су сељачке буне 1971. године не само у Хрватској и Словенији, него и у Истри — што до сада у науци није довољно истакнуто.

Мр Драган Пантић (Мостар) у реферату „Приватноправни партикуларизам и покушај унификације грађанског права у Југославији између два рата“ констатује да самим стварањем заједничке Југословенске државе није ни изблиза превазиђена културна, религиозна, политичка па и правна подвојеност. Идеја „народног партикуларизма и државног централизма“ сукобљавала се са сложеном реалношћу у којој је правни партикуларизам био само одраз свих претходних. Разлике су посебно долазиле до изражаја у области наследног и породичног права. Поред шест правних подручја, посебан статус имало је и шеријатско право које је по начелу персоналитета примењивано на муслиманско становништво. Покушаји кодификације нису уродили плодом како због несређене политичке ситуације и недостатка јасне политичке воље највиших кругова, тако и због различитости правних култура и традиција на тлу Југославије. Ове разлике су нарочито дошле до изражаја у расправама око питања који грађански законик треба да буде основ кодификаторског рада код нас. Две струје су се оштро сукобљавале: једна која је сматрала да је АГЗ добра основа за то и друга група која је истицала предности *Code civil-a*. Мада је прва била бројнија, ова друга група коју је представљао проф. Константиновић и неколицина француских Бака, може се из данашње перспективе оценили као прогресивнија. Непостојање нужног политичког консензуса онемогућило је даљи практичан рад и до избијања II светског рата сви кодификаторски покушаји завршили су се на нивоу теоријских расправа.

Др Авдо Сућеска (Сарајево) је у реферату „Обим аутономије Пољца у Османској држави“ истакао да овом проблему до сада није посвећена одговарајућа пажња мада се на основу доста бројних турских докумената (више стотина се налази само у Капитолском архиву Сплита) може у великој мери реконструисати правни положај ове области за време турске власти. Од 1540. године па све до Карловачког мира 1699. када су њоме поново загосподарили Млечани, ова жупа чини посебну област (нахију) у херцеговачком санџаку али под директном управом централне турске власти. Пољци су, дакле као и Црна Гора, имала статус царских хасова представљајући тако оазе обичајног права и аутономности у централистички организованом Османској империји. Ограничавајући се у основи само на економску експлоатацију Пољца, Турска држава није битније мењала постојећу организацију аутономне власти нити је дирала у већ оформљену специфичну класно-социјалну структуру: слободни сељаци, властела и тзв. „дидићи“ и „кметићи“. Шта више, она се у остваривању свог главног задатка, убирању дажбина, управо користила органима домаће самоуправе претворивши их у помоћне органе турске власти.

О једном специфичном виду сусрета правних култура кроз историју које се тиче и нашег тла, говори се у реферату др Срђана Шаркића (Нови Сад) „Продор хеленистичког схватања о царској власти у римској држави периода домината“. Аутор сматра да идеја о владару као „живом закону“ врло стара и да су њени корени још у делима класичних грчких филозофа (Еурпида, Платона и Аристотела), а да је сам

термин први употребио питагорејац Архита. Преко хеленистичких монархија ова идеја долази у Рим, али и поред њене дуге присутности у пракси тек ће се Јустинијановом новелом од 537. године увести у римско законодавство израз „одеховљени закон“. У Византији се такође могу наћи схватања која означавају цара као личност изнад закона, као нпр. у Епаногогама где стоји да је цар „законити владалац“. Тај одломак прихваћен је у XIV веку у Синтагми Матије Властара, па је тако, у скраћеном преводу Синтагме стигао и у средњовековну Србију. Према томе, констатује аутор, Јустинијанова новела не представља (бар не у политичко-правној теорији!) крај једне дуге еволуције и коначни тријумф хеленистичког монархизма над републиканским схватањима, како је то међу појединим стручњацима до сада сматрано.

На крају првог дана Саветовања прочитан је реферат др Обрада Станојевића (Београд) под насловом „*Цивилисти и римско право*“. У тексту се на луцидан начин указује на многе погрешне претставе које су се већ усталиле као „научне истине“ кад је у питању римско право. Ове заблуде цивилиста често некритички преузимају и на њима граде даље своје закључке. Отуда се у уџбеницима и најпознатијих аутора може срести упрошћена слика о наводно претераном формализму у праву старих римљана, насупрот савременог принципа консензуализма који тријумфује у сфери грађанскоправних односа. При томе се губи из вида да у нпр. класичном периоду за пренос својине на непокретностима у Риму нису биле потребне никакве формалности, а да се данас такав правни посао не може обавити без мноштва папира и доста изгубљеног времена. Исто тако, фактички брак се данас проглашава тековином савременог друштва и обележјем напредних правних система, а заборавља се да је у Риму *matrimonium* могао бити закључен без испуњења било каквих формалности (*usus*). Из тога аутор извлачи закључак да сусрети правних култура подразумевају прожимање тековина прошлих времена са достигнућима савремене правне теорије — али тек уз добро познавање и једних и других.

Другог дана саветовања свечано је обележена 40. годишњица II заседања АВНОЈ-а. Професор др Ходимир Сиротковић (Загреб), одржао је предавање пред препуним амфитеатром Правног факултета у Сплиту на тему: „*Уставно и политичко значење II заседања АВНОЈ-а*“.

Обиласком Музеја Хрватских археолошких споменика, Галерије Мештровић, остатака античке Салоне, као и града Трогира завршило се ово изузетно успешно Саветовање. Договорено је да се наредни интеркатедарски скуп правних историчара одржи октобра месеца 1984. године у организацији Правног факултета у Крагујевцу.

Жељко Хорватић: ИЗБОР КАЗНЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ КРИВИЧНОМ ПРАВУ И СУДСКОЈ ПРАКСИ, Загреб, Информатор, 1980, стр. 280

Монографија др Жељка Хорватића „Избор казне у југословенском кривичном праву и судској пракси“ представља његову докторску дисертацију одбрањену 1977. године на Правном факултету у Загребу и обрађује веома актуелан, значајан и често дискутован проблем судског одмеравања казне. Аутор, међутим, сматра да је терминалошки погрешно говорити о „судском одмеравању казне“ и залаже се за термин „избор казне“ доследно га користећи како у наслову, тако и у читавом тексту своје студије. У својој аргументацији аутор полази од тога да „одмеравање“ значи само одређивање величине казне, мада суд пре него што одреди њену величину мора да одреди врсту казне (стр. 3. белешка 9). Зато аутор сматра да је правилније говорити о „избору“ казне, јер тај термин обухвата одређивање и врсте и величине казне. Оваква аргументација ипак није прихватљива. Тачно је да „одмеравање“ казне језички не обухвата и одређивање врсте казне, међутим, то не важи и за термин „судско одмеравање казне“. Са друге стране ни термин „избор“ казне није најбоље прилагођен појму на који се односи. „Избор“ логично претпоставља одређивање између нечега што постоји, што је дато, чега нема у потпуности код судског одмеравања казне. „Избор“ језички одговара само одређивању врсте казне, а не и одређивању њене величине, јер суд одређујући величину казне не бира ништа између нечега што је дато. Термину „судско одмеравање казне“ овакав приговор се не би могао упутити. Тако произилази да је аутор непотребно компликовао један уобичајен и опште прихваћен термин („судско одмеравање казне“) изазивајући тиме недоумицу код мање упућеног читаоца.

Проблематика судског одмеравања казне представља једно од главних недовољно решених проблема кривичног права, па је и ауторово интересовање за исти оправдано. Аутор указује на велики значај овог питања који се испољава у неколико видова. Пре свега, систем релативно одређених казни (који је прихваћен у свим савременим законодавствима) даје судијама велика овлашћења у одређивању конкретне казне, па је стога објективно могуће да при томе дођу до изражаја и лични ставови, осећања, па и ирационални мотиви судије (стр. 4). С друге стране, непостојање чврстих законских критеријума за одмеравање казне има за последицу неуједначеност, а некад и арбитрарност судске праксе (стр. 8). Тако и долази до тога да се изричу исте казне учиниоцима различитих кривичних дела, као и да се изричу различите казне учиниоцима истих кривичних дела. Аутор такође истиче да постоје различите оцене о казеној политици наших судова, при чему преовладавају оцене о њеној благиости (стр. 12), и то поткрепљује закључцима бројних међународних конгреса, научних скупова и анализа судске праксе правосудних органа и научних радника.

Ауторова идеја је била да практичним, научно заснованим истраживањем утврди „како су судови изабрали врсту и мјеру казне учиниоцима кривичних дјела за сваки поједини случај и како се тако изабрана казна односи према прописаној казни у закону и цјелокупној казеној политици законодавца“ (стр. 13), да би на тај начин омогућио да „оцјена о казеној политици судова у нас буде оптимално реална и лишена сваке произвољности“ (стр. 13). То у ствари значи да је аутор желео да да научно засновану, реалну оцену садашње казнене политике наших судова

На основу правилног полазног става да законодавац не одређује критеријуме за судско одмеравање казне, аутор не изводи логичан и сврсисходан закључак о потреби теоријског изграђивања ових критеријума и не поставља то као основни циљ свог истраживања, већ остаје, углавном, само на историјској дескрипцији судског одмеравања казне. Питању по ком критеријуму би судови требало да одмеравају казне да би се отклонили уочени проблеми који се срећу у пракси, (посебно њена неодређеност), аутор поклања искупило мало пажње. Он о томе говори на свега 14 од укупно 280 страница текста (од 145—158 стране). Такође, ова излагања неоправдано не издваја под посебан наслов, већ о њима говори у оквиру питања „оцјена свих околности и реализације сврхе кажњавања“, чиме читаоцу непотребно отежава сналажење у тексту.

У својим разматрањима судског одмеравања казне, аутор полази од проблема односа индивидуализације и принципа легалитета казне закључујући да „остварење овлашћења индивидуализације... могуће је само ако судови имају широка овлашћења у избору врсте и мјере казне. Што су та овлашћења већа... могуће је потпуније остварити принцип индивидуализације“ (стр. 15). Пошто је у савременим законодавствима опште прихваћен принцип релативно одређених казни, аутор исправно закључује да „што су казни оквири шири, начело легалитета је мање остварено“. Аутор с тим у вези указује и на неке пропусте у законском одмеравању казне који неоправдано ограничавају принцип легалитета казне. Он се с правом залаже за доследно спровођење у закону принципа по којем би требало одредити и шири законски распон казне што је законски опис бића кривичног дела неодређенији. Обрнуто, што је законски опис бића кривичног дела одређенији, то и законски распон казне треба да буде мањи, одн. законска индивидуализација мора бити одређенија, а то до сада није доследно спроведено у кривичном закону.

Говорећи о правилима за одмеравање казне, аутор посебно анализира околности за одмеравање казне из члана 38. Кривичног законика из 1951. године, при чему је карактеристично да аутор не прави разлику између *околности* и *критеријума* одмеравања казне (стр. 140), иако потреба за таквим разликовањем произилази из његових каснијих излагања (нпр. на страни 154). У вези са тим аутор сматра да „један од основних разлога за доста хаотично стање у теорији и пракси избора казне је инсистирање на реализацији само једног разлога и циља кажњавања“ (стр. 144). Под сврхом казне аутор, у складу са законом, сматра спречавање учиниоца да не врши кривична дела и његово поправљање ако је дело већ учињено, затим васпитни утицај на друге да не врше кривична дела, као и јачање морала друштва и утицај на друштвену одговорност и дисциплину грађана. За остварење сваке од ове три сврхе често је потребна различита казна, па се тако у пракси, уколико судија инсистира само на једној сврси казне, изричу различите казне у истој ситуацији. При томе се аутор пита да ли је при судском одмеравању казне уопште могуће поставити неке критеријуме, пошто у том процесу значајну улогу игра и традиција и емотивни став судије који одлучује о казни (стр. 145), затим различита лична својства судија, као и различита схватања сврхе кажњавања и различита оцена идентичних околности (стр. 146). Овакво схватање аутор поткрепљује резултатима одређених истраживања која су спроведена у неким земљама о том питању (стр. 146—148).

На крају аутор излаже схватање, за које истиче да није оригинално (стр. 153), о томе како судови треба практично да поступају приликом одмеравања казне да би се отклонили претходно уочени и истакнути недостатци. Аутор сматра да суд треба претходно да утврди казну на три начина: 1) да утврди колику казну учиниоцу треба изрећи с обзиром на ретрибутивну сврху казне, што зависи од кривце учиниоца, 2) да утврди колику казну учиниоцу треба изрећи с обзиром на специјалну превенцију и 3) да утврди колику казну учиниоцу треба изрећи с обзиром на генералну превенцију. Величина казне одређена на основу сваког од ова три критеријума зависи од бројних субјектив-

них и објективних околности кривичног дела. Аутор затим правилно истиче да проблем у пракси настаје у оним случајевима кад према сваком од ова три критеријума учиниоцу треба изрећи различите казне. У том случају он предлаже следеће решење. Ако би за остварење ретрибутивне сврхе казне била потребна казна од нпр. 2 године за остварење генералне превенције 3 године, а за остварење специјалне превенције 1 година, коначна казна би се морала налазити између 1 и 3 године затвора. Међутим, аутор сматра „да коначна казна не може... бити неповољнија за учиниоца од оне која је размјерна с његовом кривњом“, па ако би по том основу требало изрећи, изрећи казну од нпр. 2,5 године затвора, коначна казна би се морала кретати у распону од 1—2,5 године затвора (стр. 154—155). То значи да аутор даје доста уопштене критеријуме за одмеравање казне који не могу много помоћи судској пракси у отклањању претходно истакнутих проблема у одмеравању казне. Ови критеријуми у најбољем случају смањују законски растон казне у оквиру којег суд треба да изрекне казну, али још увек остављају суду доста широк простор за конкретно одмеравање казне. То се јасно види и у претходном примеру, где суд и након примене предложених критеријума за одмеравање казне треба да одмери казну у распону од 1 — 2,5 године. Према томе, критеријуми које предлаже аутор, мало могу да користе судовима приликом конкретног одмеравања казне, па се због тога поставља питање да ли су они на најбољи начин и одређени.

Аутор заступа схватање да се „не могу осим основне оријентације дати нека опћа и у сваком случају и у свако вријеме употребљива правила, нека формула по којој би се вршио избор казне“ (стр. 156). То се, међутим, само делимично може прихватити и у том смислу је корисно подсетити аутора да се у теорији срећу доста успешни покушаји да се овај проблем, ако не у потпуности, онда макар делимично реши, чему он није посветио потребну пажњу.

Студија „Избор казне у југословенском кривичном праву и судској пракси“ гледано у целини представља солидни дескриптивни историјски приказ судског одмеравања казне за време важења појединих кривичних законика на територији данашње Југославије. Садашњу проблематику судског одмеравања казне аутор је покушао да да кроз анализу одређеног броја судских одлука донетих у примени кривичног законодавства, које је важило на територији данашње Југославије. Тако је анализирана проблематика судског одмеравања казне за време важења Казненог закона о злочинствима, преступима и прекршајима из 1852. године који је важио на територији Хрватске и Словеније (30 предмета), Кривичног законика Краљевине Југославије из 1929. године (50 предмета) и Кривичног законика из 1951. године (1.388 пресуда судова опште надлежности у Хрватској). У овом последњем периоду анализирана су следећа кривична дела: убиство из нехата, тешка телесна повреда, особито тешка телесна повреда, силовање, несавесно пословање у привреди, оштећење туђе ствари, превара и проневера. Ове групе кривичних дела изабране су зато што на њих, сем најлакших и најтежих кривичних дела, опада у просеку 65% укупног броја свих делинквената. При томе се аутору може замерити што није пооматрао ове групе кривичних дела у истим годинама ради упоредивости података. Његов циљ је при томе био да утврди „за које су стварне догађаје учиницима кривичних дела изречене одређене казне, у каквој су оне релацији према прописаним казнама за та дјела и које су разлоге за такву одлуку судови навели у образложењима пресуда“ (стр. 166). Ова студија не обухвата међутим, проблематику садашњег судског одмеравања казне према важећем Кривичном закону из 1977. године, сем занемарљивих шест страница (од стр. 159—164), тако да и њени резултати имају само историјску и илустративну вредност. Није прихватљиво схватање аутора да се садашња етапа судског одмеравања казне „не може оцењивати статички и искључиво с аспекта садашњег тренутка, већ се при оцењивању мора водити рачуна о протеклим догађајима у току повјесног развоја кривичног права који дијалектички представљају детерминанте да-

нашње етапе у том развоју. (стр. 264). То је због тога што нам карактеристике судског одмеравања казне за време старе Југославије, народно-ослободилачког рата или за време важења Кривичног законика из 1951. године ничим не указује какво је садашње судско одмеравање казне, тим више што се ради о различитим законским решењима и различитим друштвеним условима у којима се то судско одмеравање казне врши. Такође, аутор је у својим излагањима прилично несистематичан, што мање упућеном читаоцу отежава праћење ове књиге.

На крају треба истаћи да без обзира на чињеницу што је аутор у ову студију уложио замашан ентузијазам и труд, њени резултати су, на жалост, остали сасвим скромни. Уместо анализе актуелних проблема судског одмеравања казне и конкретних предлога за утврђивање таквих критеријума, мера или поступака којима би се уочени проблеми у тој области умањили или отклонили, добили смо само историјски приказ те проблематике чија актуелност није велика, без обзира што је аутор у најбољој намери желео супротно.

мр Борбе Лазин

Ернест Мандел: КАСНИ КАПИТАЛИЗАМ, Загреб 1981, Центар за културну дјелатност ССО.

Касни капитализам Ернеста Мандела представља теоријску анализу најзначајнијих промена у модерном капитализму и како сам аутор експлицитно тврди то је покушај марксистичког објашњења послератног убрзаног раста капиталистичке привреде које мора бити временски ограничено и праћено новим напетостима и кризама.

Књига се састоји из осамнаест поглавља у којима се у сваком анализира посебан аспект промена савременог капитализма „крз однос општих закона кретања капитала које је открио Маркс и историје капиталистичког начина производње“⁽¹⁾. Најбитније промене се огледају у структури светске капиталистичке привреде, изворима екстрапрофита, циклусном кретању привреде, индустријском циклусу и његовој повезаности са кредитним, трећом технолошкој револуцији и њеним реперкусијама, интернационалној концентрацији и централизацији капитала, неоколонијализму и неједнакој размени, експанзији посредничких функција и потрошачком друштву, перманентној инфлацији, индустрији наоружања, држави и њеним функцијама, идеологији, класној борби и кризи капиталистичких односа производње.

Мандел се опредељује за термин касни капитализам јер сматра да многи теоретичари државно-монополистичког капитализма погрешно долазе до закључка да се противречности грађуелно смањују, да основна противречност није рад — капитал, већ односи два система (капиталистичког и социјалистичког) што има идеолошку функцију да се антикапиталистичке ревандикације замене демократским захтевима радничке класе и да се она интегрира у постојећи поредак. Термин државно-монополистички капитализам акцентира релативну аутономију државе, а суштину данашњег степена развика капитализма треба објаснити логиком капитала, а не функцијама државе.

Марксистички методолошки прилаз материји аутор експлицитно наглашава и у првом поглављу даје упрошћену шему Марксове методе и истиче да се на законе развоја не може гледати тако апстрактно да они више не могу објаснити конкретни историјски процес.

Основни проблем анализе, за Мандела је како историју капитализма у задњих сто година свести на историју капиталистичког начина производње као развоја перманентних унутрашњих противречности које произлазе из апстрактних закона његовог кретања.

(1) Ернест Мандел, *Касни капитализам*, Загреб, 1981, стр. 13;

Концепт капиталистичког начина производње као динамичког тоталитета многобројних обележја у којем делују закони развоја, обухвата следеће основне варијабиле: огрански састав капитала, поделу константног капитала на фиксни и циркулирајући, развој стопе вишка вредности, развоја стопе акумулације, развој времена обрта капитала и релације размене I и II одељка. При том су флукутације профитне стопе „сеизмограф“ историје капитализма, а ова књига анализира корелације међу овим варијабилама којима се објашњавају противречја и унутрашње законитости капитализма.

Структуру светске капиталистичке привреде чини артикулисани систем капиталистичких, полукапиталистичких и преткапиталистичких односа међусобно повезаних разменом над којима доминира светско капиталистичко тржиште. За поједине фазе у развоју капитализма карактеристични су специфични облици артикулације ових односа, што се одражава на промене у структури светске капиталистичке привреде, на различите облике преплитања акумулације и првобитне акумулације, развијености у једним и неразвијености у другим земљама. У касном капитализму капитал продира у производњу сировина и креће се из једне метрополе у друге империјалистичке земље, а улаже се такође и у производњу готове робе у неразвијеним земљама која се продаје по монополским ценама. „Тако се репродукција поделе рада створене у XIX столећу постепено срушила са изненадним ширењем производње сировина и променљивом разликом профита из производње сировина и готових производа. И то утолико прије што се у међувремену изменила и структура монополног капитала у самим империјалистичким земљама. ... тежиште извозне индустрије све се више помицало на подручје стројева, возила и опреме. ... Извозом елемената фиксног капитала расте, дакако, уједно и интерес одлучујућих монополних група за индустријализацијом Трећег света. То, а не углавном филантропски или политички обзир, твори основу „идеологије развоја“ створене у метрополама“⁽¹⁾.

Три основна извора екстрапрофита су: нееквивалентна размена међу државама и са тзв. „интерним колонијама“, временски размак од једне иновације до њеног поопштења и различитост профита у монополизираним и немонополизираним сектору.

Одлив вредности у корист метропола (*drain*) услед неједнаке размене последица је разлике у производности рада. Мандел формулише начела деловања закона вредности на светском тржишту. Неједнака размена је постала главни облик колонијалне експлоатације, док је директна производња колонијалних екстрапрофита, која је била значајнија у класичном империјализму добила секундарну улогу, иако је у апсолутној величини још увек значајна. Разлика у производности рада између земаља, не може се у целини објаснити почетним разликама у развијености, већ начином функционисања светске привреде која неједнако развија производне снаге (као последице неједнаког ритма акумулације), па је ова разлика у производности у суштини створена самим капитализмом.

За разлику од конкурентног капитализма где је главни извор екстрапрофита била разлика у производности између подручја унутар капиталистичких нација, класичног империјализма где екстрапрофити потичу из различите производности између колонијалних и империјалистичких држава, у касном капитализму одлучујућа је разлика у производности између сектора и грана — односно у технолошким рентама, па је лов на технолошке иновације структурно обележје касног капитализма. Трећа технолошка револуција је, дакле, продукт самог капиталистичког начина производње и она зато репродукује његова основна противречја. Она омогућава развој производних снага, али се оне злоупотребљавају за бескорисну и штетну производњу, угрожавају радна места и дохотке, њихов раст је неравномеран и недовољан у односу на могућности.

(2) *ibid.* cap. 51.

Пов на технолошке ренте тражи убрзање технолошке обнове, све већа улагања у истраживању и развој што подиже углед високом образовању и доноси још једно обележје касном капитализму — нужност планирања у капиталистичком предузећу што је примерено потреби да се конротлишу сви елементи производног процеса. Планирање води усавршавању организације каснокапиталистичких монопола којима управљају менаџери, али моћ одлучивања у крајњој линији зависи од рентабилности капитала, односно припада власништву. Поред планирања у предузећу, јавља се и привредно програмирање као консенсус концерна које има прогностички карактер и које је неизвесно зато што координира интересе конкурентских капитала. Једино средство које се може употребити за остварење прогноза јесте државна интервенција.

Специфична економска обележја касног капитализма тесно су повезана са перманентном индустријом наоружања, са „трећим сектором“ који би требало да реши тешкоће реализације вишка вредности и упошљавања сувишног капитала и радне снаге и која је покретач технолошког иноваторства. Што се тиче перспективе раста: „... није тачно да се перманентна привреда наоружања може неограничено развијати. У капиталистичком начину производње и индустрија наоружања је само средство за постизање циља, а није сама себи циљ. За капиталисте је циљ реализације профита, акумулација капитала у циљу реализације профита, а не акумулација ради акумулације. Што развој индустрије наоружавања више угрожава *netto* профит великих концерна (тј. што увјетје већу порезну стопу), то ће већи бити њихов отпор даљем ширењу те индустрије“⁽³⁾. Мандел заључује да су ширење ове индустрије наоружања постављене унутрашње, објективне друштвене границе.

Интернационална концентрација и централизација капитала су последица капиталу иманентних закона, да у својој експанзији не трпи никакве географске препреке, да му се као гвоздени закон намеће стално ширење тржишта. Либералном капитализму је својствена национална концентрација и национална централизација капитала, класичном империјализму интернационална концентрација и национална централизација (стварање националних монопола), а касном капитализму интернационална и концентрација и централизација (формирање мултинационалних концерна). Мандел, затим, анализира питање централне моћи управљања над капиталима различитог порекла и са тим у вези однос интернационалне централизације капитала и грађанске националне државе из чега произлазе три могућа модела интернационалне структуре империјалистичких метропола: суперимперијализам у коме једна земља има хегемонију; ултраимперијализам у коме је конкуренција ослобођена националног и у коме нема разлике између интереса власника различите националности, ради се о наднационалној светској држави; унутаримперијализам који произлази из немогућности да се створи глобална заједница интереса капитала, па се у таквом моделу конфронтира мањи број светских сила због неравномерног развитка капитализма. Што се тиче перспектива остваривања ових модела, Мандел сматра да ће бити одређене ритмом и облицима интернационалне централизације капитала.

„Капиталистички начин производње као поопћена робна производња имплицира напредовање друштвене поделе рада“⁽⁴⁾. Али раст поделе рада је могућ ако поред тенденција атомизације постоје и тенденције централизације и то техничке која подразумева ширење посредничких функција (транспорт, услуге, трговина) и економске централизације која значи раст централизације капитала, тј. интеграцију концерна. Пружање услуга постаје подрштљивени посао; капитал све више продире у сфере које директно не производе вишак вредности, али га посредно могу повећати, иако се повећана маса вишка вредности мора расподелити на све већу масу друштвеноинвестираног капитала. Монополски се капитал не противи продирању капитала у сферу услуга, јер би се растућа количина неискоришћеног капитала могла укључити у немонополизирани секторе

(3) *ibid.*, стр. 242.

(4) *ibid.*, стр. 305.

где би појачала конкуренцију и искључила екстрапрофите. Експанзија посредничких функција доводи до експанзије трошкова реализације и до све већег броја непроизводно запослених радника.

Антиципирајући потрошачко друштво, Маркс је истакао нужност потрошње радничке класе као претпоставку за нова подручја акумулације капитала. Зато капитал подстиче ширење и диференцирање потреба, распадање радничке породице као потрошачке јединице, професионалну делатност жена (услуге у кући постају капиталистички произведене или организоване), комерцијализацију слободног времена итд. Свеопшта индустријализација је мотивисана профитним критеријима, али ипак не треба одбацити *потрошачко друштво* и вратити се на систем првобитних потреба, већ треба одбацити потрошњу која ограничава развој човека.

У реалном кретању капиталистичке привреде уочавају се фазе експанзије и контракције производње што одговара експанзији и контракцији акумулације капитала и вишка вредности. Капитал следи ова циклична кретања сваких 7 до 10 година, а на међународном плану ове фазе артикулишу се кроз дужа временска раздобља (око 50 година која се зову дуги таласи. Мандел сматра да дуге таласе треба објашњавати поликаузално и даје периодичност дугих валова и њихова основна обележја као и факторе који их условљавају.

Као једна од могућности да се спречи *слом* у цикличном кретању капиталистичке привреде, јавља се инфлаторно стварање новца чија је функција да стимулише акумулацију. Међутим, ова ињекција кредитног новца, иако најпре доводи до оживљавања привредне делатности, не уклања постојеће противречности, већ их репродукује на вишем нивоу. Кредитни циклус је привремено раздвојен и осамостављен од индустријског, но ипак не поседује потпуну аутономију, јер може мало кориговати одлучујућу улогу индустријског циклуса што се најбоље осећа наступањем тренутка од ког кредитни новац неће оживљавати инвестиције и неће обуздавати кризу.

Касни капитализам карактерише и нова улога државе, тј. њена спрега са капиталом изражена у тенденцији њеног припајања сфери производње и репродукције ономе што је некад била класична државна функција — одржавању општих услова производње. Државни капитал постаје ослонац приватном. Држава је нужна, али она и сама производи противречности и криза грађанске државе је само аспект кризе капиталистичких односа производње.

„Идеологија која кулминира с вером у свемоћ технологије јесте грађанска идеологија специфична за касни капитализам; она прокламира способност постојећег друштвеног поретка да поступно уклања склоност кризама, да *технички* рјешава његова протуречја, интегрира бунтовне друштвене класе и да избегне експлозије“⁽¹⁾.

У претпоследњем поглављу анализе касног капитализма у целини, поставља се проблем како покушаје приватног и државног регулисања привреде објаснити законима иманентних капитала и да ли такво регулисање може укинути противречности капиталистичке производње. Мандел се супротставља марксистичким и немарксистичким објашњењима каснокапиталистичке привреде (варијанте *мешовите привреде*, *несталог капитализма*, *индустријског друштва*) које се базирају на идеји да се приватним и државним регулисањем смањују противречности.

Питање друштвене природе касног капитализма треба анализирати кроз капитал-однос у контексту опште робне производње и тек тада се могу схватити функције и границе монопола који не могу да избегну деловање закона вредности и конкуренције. Ширењем монополизираног сектора смањују се разлике између монополског и просечног профита.

„Кризу капиталистичких односа производње треба схватити као свеобухватну друштвену кризу, тј. кризу историјског пропадања једног друштвеног система, начина производње. Она није ни идентична цикличкој капиталистичкој кризи хиперпродукције, нити је искључује. ... Сва-

(1) *ibid.* стр. 407.

како је важно да крај поратног раздобља са надпросечним економским растом и интензивирање борбе за стопу вишка вриједности из друге половине шездесетих година садрже опћу тенденцију заоштравања класних сукоба и тиме увјетују периодично враћање експлозивних друштвених криза“(*). То је криза услова присвајања, оплодње и акумулације капитала, криза робне производње, капиталистичке поделе рада, капиталистичке структуре предузећа, грађанске државе, криза субсумирања рада под капитал, а ради се само о различитим аспектима кризе једног друштвено-економског тоталитета — капиталистичког начина производње. Наступа почетна фаза епохе социјалне револуције у којој најамни радници оспоравају капиталистичке односе.

Александра Јовановић

Вељко Мратовић, Никола Филиповић, Смиљко Сокол: УСТАВНО ПРАВО И ПОЛИТИЧКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ — СФРЈ И КОМПАРАТИВНО. Загреб, Правни факултет у Загребу, 1981, стр. XX + 532.

Средином педесетих година у три наша највећа универзитетска центар — Београду, Загребу и Љубљани — појавили су се универзитетски уџбеници уставног права тамошњих предметних наставника (најпре проф. Ђорђевића, још крајем четрдесетих година, затим проф. Стефановића, прво издање у једној књизи 1950, друго, знатно продубљеније и обимније у две књиге 1956, и проф. Шнудерла 1956). Од њих је до данас наставило да излази, обрађујући позитивно уставно право, једино дело проф. Ђорђевића (најновије издање 1982). Требало је да прође две деценије да се појави „друга генерација“ универзитетских уџбеника уставног права, коју данас чине два колективна рад који је предмет овог приказивања и рад М. Стробл, И. Кристана и Ц. Рибичича) и два самостална рада (рад А. Фире и рад Р. Марковића). Предмет нашег приказа је један од тих радова, уџбеник уставног права наставника Правног факултета у Загребу — В. Мратовића, Н. Филиповића и С. Сокола. Тај уџбеник је по систематици излагања науке уставног права најближи одговарајућем делу проф. Стефановића, с том разликом што је он, у односу на дело проф. Стефановића, које је по свом карактеру један *traité* више један *précis* или *manuel*. Као и дело проф. Стефановића, и уџбеник који је предмет нашег приказа заснован је на обимној упоредноправној грађи, што је већ постало лепо особено обележје радова наставника и сарадника са предмета уставно право на Правном факултету у Загребу, а што је, неспорно, заслуга дела и стила нашег непоновљивог уставног правника проф. Јована Стефановића.

Уџбеник уставног права В. Мратовића, Н. Филиповића и С. Сокола подељен је на дванаест поглавља, у чијем је редоследу, и поред ближих разјашњења датих у Уводу, тешко уочити неку правилност, одн. поглавља нису, према нашем мишљењу, груписана у међусобно повезане хомогене тематске целине. Ипак се чини да су прва два поглавља уводног карактера, да би треће требало да представља први део (настанак и развој политичког система Југославије), да би поглавља од четвртог закључно са једанаестим требало да представљају други део (основи и начела политичког система Југославије), док би последње, дванаесто поглавље, требало да представља трећи део (политичка организација југословенског друштва).

Прво од дванаест поглавља носи наслов Увод (стр. 1—11) и у њему је обрађен предмет науке уставног права. Овај се, пак, своди на политичке институције, тј. на „оне институције које су се развило и које по-

(6) *ibid.* стр. 462.

стоје у политичкој сфери живота друштвене заједнице те које у својој целини чине политички систем нашег друштва” (стр. 1). Одатле произлази да је предмет уставног права политички систем, тј. то су „правне норме које припадају у ту грану права и којима се у појединој држави (односно у више држава при компаративном проучавању) регулира политички систем односно регулирају политичке институције и односи који га изражавају” (стр. 6). Међутим, општа одредба политичког система „као скуп међусобно повезаних политичких институција и начин њихова функционирања у вршењу политичке власти и у утјецају друштвених снага на политичку власт” (стр. 3), путем које се одређује предмет науке уставног права, мора се у социјалистичком друштву кориговати, пошто се политичка сфера у социјализму разликује, по својствима и обиму, од класичне политичке сфере, која је основ одређивања предмета класичне науке уставног права. Сходно томе је и предмет науке уставног права у социјализму, конкретно у Југославији, шири у односу на класично схватање. То зато што политички систем социјализма „не обухваћа само оне институције кроз које се манифестира још увек присутна политичка власт, него и све друге које чине окосницу система управљања заједничким друштвеним пословима” (стр. 5). Ми се с оваквом одредбом предмета науке уставног права не можемо сложити, јер она не прави разлику између уставног права и политичког система, као наставних и научних дисциплина, са становишта предмета њиховог проучавања. Према овом схватању разлика између те две дисциплине једино је у методу (наука уставног права користи се претежно догматско-правним методом, наука политичког система претежно методом емпиријског истраживања). Но, и без утврђивања ових поклапања, таква одредба предмета науке уставног права је, сматрамо, с једне стране сувише уска, с друге, сувише широка. Јер, није само политички систем предмет науке уставног права, као што њен предмет није ни политички систем у *целини*, одн. правне норме које га уређују. Ради избегавања оваквих поклапања и неодређености, сматрамо да је најбоље предмет науке уставног права везати за устав једне земље у материјалном смислу, што укључује и теорију основних института устава у материјалном смислу, као и историјскоправни и упоредноправни метод њихове обраде.

Друго, најдуже поглавље, носи наслов *Опћа питања уставног права* (стр. 13—101) и у њему се излажу тематски врло хетерогена питања, чији је основ увршћивања у то поглавље најчешће (што значи не и увек) њихова општост, у односу на посебне институције и начела конкретне, позитивног уставног права СФРЈ, одн. на њихову историју. Ту се излажу питања везана за уставно право као грану правног система (мерило формирања, садржина и назив), изворе уставног права, појам устава и преглед развоја уставности у свету (настанак уставности у Енглеској, САД и Француској и развитак уставности у XIX и XX веку), врсте устава, као и два питања која су последица режима чврстих устава — поступак промене устава и оцена уставности закона (излагање тих питања као претходних у односу на систем позитивног уставног права увео је у науку својевремено Ж. Лаферијер, а у нас је то најпре прихватио проф. Стефановић). Наша основна замерка овом поглављу је што у њему појам извора уставног права није правно конципиран. То је имало за последицу (или је, можда, узрочнопоследични однос обрнут) изостављање правног појма устава. Појам устава, који се даје у овом уџбенику је политички, пошто се под уставом подразумева основни закон у којем се остварује „идеја ограничене државне власти која не може грађанима наметати без ограничења обавезе и ометати их у слободном пословању, идеја поретка у којем грађанин има одређена основна права која државна власт мора поштовати” (стр. 27). Због тога је развитак уставности у свету приказан не као развитак формалне уставности, него као развитак поретка уставне владавине. Сматрамо да је у оквиру овог поглавља требало са становишта позитивног уставног права, а и теорије, изложити начело уставности и законитости о којем иначе у књизи нема ни помена, пошто је оно једна од последица чврстог устава, као и политичког појма уставности, самим тим и основа оцене материјалне уставности и законитости прописа и других општих аката.

Треће поглавље, замишљено као први део, носи наслов *Настанак и уставни развитак СФР Југославије* (стр. 103—179) и посвећено је приказу уставног развоја Југославије. Најпре се излажу настанак и развитак прве југословенске државе, капиталистичке Југославије, затим стварање нове, социјалистичке Југославије, у ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији и потом, по ослобођењу земље, њен уставни развој — преко Устава ФНРЈ од 1946, Уставног закона од 1953, Устава СФРЈ од 1963. и амандмана на тај Устав (1967, 1968. и 1971). У том приказу извршен је добар одбир чињеница и дата су добра политиколошка објашњења историјских процеса и уставних институција. Наша примедба је да је овде изостала теоријска квалификација неких од тих институција и то, првенствено, с обзиром на теоријске спорове који у науци уставног права постоје. Тако се, на пример, ми не можемо сложити с тврдњом да је нова Југославија као држава настала „и стварно и формалноправно“ (стр. 118) на основу одлука другог заседања АВНОЈ-а.

Четвртим поглављем, које носи наслов *Основне карактеристике друштвено-економских односа у СФРЈ* (стр. 181—209), отпочиње, према уводном објашњењу, други део уџбеника, у којем се излажу „основи и начела“ политичког система Југославије, као, према већ изложеном схватању аутора, предмета науке уставног права. У њему је обрађена целина друштвено-економског уређења, премда, разумљиво, не и сви елементи те целине у подједнакој мери. Сматрамо да је више пажње требало посветити појмовном објашњењу самоуправних интересних заједница и самоуправним споразумима и друштвеним договорима, иако смо мишљења да ово друго питање није требало излагати на овом месту него у поглављу о друштвено-политичком систему, одн. у наредном поглављу.

У петом поглављу, које носи назив *Темељи самоуправљања и власти радничке класе и свих радних људи и уставна разрада њихова остваривања* (стр. 211—258) говори се о следећим питањима: настанак и развитак теорија о суверености, с посебним освртом на теорију о народној суверености и примену начела народне суверености у југословенским уставима; облици остваривања народне суверености; облици непосредног одлучивања (референдум, посебно уставотворни и законодавни, народна иницијатива, право петиције) и њихова примена у уставном систему СФРЈ; друштвено самоуправљање као облик друштвеног одлучивања у СФРЈ (теорија, уставни развитак, савремено уставно институционасање); делегатски систем (концепција и уставни модел, као и облици делегатског система у друштвено-политичким заједницама, организацијама удруженог рада и самоуправним интересним заједницама); улога друштвено-политичких организација у систему друштвеног самоуправљања и политичке власти социјалистичке Југославије (излагању о друштвено-политичким организацијама које су уставна категорија — СКЈ, ССРНЈ и ССЈ — претходе језгровита излагања о радничким партијама социјал-демократског типа и радничким партијама комунистичког типа). У овом поглављу изложени су, у ствари, теоријски и уставноправни основи друштвено-политичког система Југославије. С изузетком неких посебних начела друштвено-политичког система Југославије (истинитог и објективног обавештавања, јавности рада, одговорности и друштвеној контроли носилаца самоуправних, јавних и других друштвених функција), ова излагања дају целовиту представу о друштвено-политичком систему Југославије. Она су преважно теоријско објашњење уставних начела из ове области, а не опис уставних норми. Тамо где је било основа примењен је и упоредно-правни метод анализе. У погледу форме, ова излагања одликују се језгровитошћу, прецизношћу и јасноћом.

У шестом поглављу, које носи назив *Структура изборног система* (стр. 259—290) обрађена су ова питања: теорија представништва и врсте мандата; проблематика активног и пасивног, једнаког и неједнаког бирачког права; посредни и непосредни избори; јавно и тајно гласање; систем кандидовања; проблематика расподеле мандата (систем већине и

систем сразмерног представништва). На крају овог поглавља изложен је преглед развоја изборног система социјалистичке Југославије до доношења Устава СФРЈ од 1974. и према Уставу СФРЈ од 1974. (као и на основу републичких устава, одн. републичког и савезног изборног законодавства). У овом поглављу, изложени су основи изборног система уопште (бирачко право, кандидовање и расподела мандата после гласања) и делегатски начин избора скупштина друштвено-политичких заједница. Реч је о сувопарној и у класичној науци уставног права стандардној учбеничкој материји, која је, захваљујући добро исконструисаним примерима и зналачким приказима уставних решења страних земаља, изложена приступачно и живо. Ипак је за размишљање чињеница да ли у учбенику уставног права у Југославији треба у том обиму излагати изборни систем представничке демократије. Делегатски изборни систем за скупштине друштвено-политичких заједница изложен је потпуно и јасно. Мислимо да је код описа избора већа скупштина републике, одн. аутономне покрајине, требало применити упоредни метод, пошто ту по републикама не постоје једнообразна решења.

Седмо поглавље, које носи наслов *Федерализам и његова примена у Југославији* (стр. 291—340) посвећено је федерализму као начелу државног уређења СФРЈ. Оно започиње описом најпознатијих примера из еволуције примене федералног начела као облика државног уређења (античка Грчка, САД, Швајцарска, Немачка и СССР). Научно једино прихватљив закључак који произлази из тих описа јесте да се тешко може говорити о федеративном уређењу као о јединственом моделу, „јер стварање политичког система није теоријско одређивање за чистоћу модела него политички чин усклађивања институција с друштвеним увјетима и тежњама којима стреми уставотворна власт поједине земље“ (стр. 299—300). Ипак, два су конститутивна елемента без којих нема федерације, па се отуда они називају и њеним законима. То су: закон аутономије и закон партиципације. Други закључак је да је федерализам један циклички процес „који на једној страни одумиру јер је извршио своју улогу у заједници која се потпуно хомогенизирала, а на другој страни изнова започиње тамо гдје је читав процес и почео пред неколико миленија — у развијању почетних облика повезивања у разне савезе и сличне заједнице конфедеративног типа“ (стр. 303). Другу тематску целину овог поглавља чини преглед најзначајнијих институција федералног државног уређења (уставотворна власт, територија, аутономне јединице, подела надлежности, учешће федеративних јединица у вршењу власти федерације, право на самоорганизовање федералних јединица). Те институције приказане су теоријски, упоредноправно и са становишта уставног права социјалистичке Југославије (историјскоправно и позитивноправно). Излагања у оквиру ове тематске целине садрже бројне лүцидне и научно вредне закључке, али, разуме се, и констатације које могу бити спорне. Тако се, сматрамо, идеолошко-политичка тврдња совјетске уставноправне теорије да је РСФСР федеративна држава не може некритички преузети, јер је и теоријски таква конструкција совјетске федерације неодржива, а РСФСР ни уставноправно није савезна држава у совјетској федерацији. Даље се не можемо сложити са ставом да аутономне покрајине у СФРЈ „треба сматрати посебним јединицама федерације“ (стр. 310), јер оне то уставноправно нису, као што нам је неприхватљива и тврдња да „у оквиру судске функције мање долази до изражаја подјела надлежности између федерације и посебних јединица у нашем уставном уређењу“ (стр. 319). Најзад, пређа тематска целина овог поглавља о федерализму везана је за преглед различитих гледишта која у теорији постоје о разлозима и правној природи федералног државног уређења, без неког ближег груписања тих гледишта према сродности. Општа примедба овом поглављу је да у њему посебности југословенског федерализма ипак нису довољно прегледно издвојене и обрађене. Изостала је и прецизнија правна анализа конститутивних елемената од којих се југословенска федерација састоји. Све је то због тога што је цело ово поглавље замишљено тако да се у њему обраде само „основна питања“ (стр. 303) федерализма у Југославији, а да се односи у федерацији размотре у

другим поглављима. Међутим, ни у тим другим поглављима нису обрађени различити типови односа у федерацији, пре свега друштвено-економски, али ни они везани за извршавање сабезних закона.

У осмом поглављу, које носи наслов *Комунални систем* (стр. 341—362) обрађена су следећа питања: однос централних и нецентралних државних органа, развитак локалних политичко-територијалних јединица у социјалистичкој Југославији, општина, њена организација и заједнице општина, као и основна (непосредна) самоуправна територијална заједница — месна заједница. Као и у претходном поглављу, преглantlyно разматрање основне теме овог поглавља има теоријску, упоредноправну, позитивноправну и политиколошку димензију. Чини се да је остала најмање развијена позитивноправна, поготово је изостало објашњење уставних својстава општине као *самоуправе* и *основне* друштвено-политичке заједнице (тј. уставна концепција општине). У опису међусобне сарадње општина и удруживању општина у градске и регионалне заједнице општина, требало је применити упоредни метод, пошто је ту по републикама ситуација различита.

У деветом поглављу, које носи назив *Организација државне власти* (стр. 363—437) најпре се излажу два питања која се односе на представничка тела — структура и организација рада и функције тих тела. У вези са структуром представничких тела објашњава се дводомни модел федералног парламента, два типа дводомности у унитарним државама — дводомност аристократског и дводомност демократског типа, као и покушаји дводомности у буржоаским државама на основи економског представништва. У вези с организацијом рада представничких тела излажу се питања трајања заседања представничких тела (систем перманентних заседања и систем временски одређених заседања), начина обављања представничких тела (интегрално и парцијално обнављање), основних унутрашњих органа представничких тела (председник и други функционери, одбори и комисије) и посланички имунитет (имунитет неодговорности и имунитет неповредивости). Функција представничких тела своди се на вршење законодавне функције, па се с тим у вези излаже и законодавни поступак (редовни и хитни). После излагања ових питања следи излагање о различитим функцијама државне власти. Најпре се, полазећи од мерила промена које правни акти државних органа изазивају у правном пореку, излажу различита схватања о овом питању у теорији, при чему се аутор опредељује, уз допуну поменутог мерила разврставања, за квадријалистичко гледиште. Излагања се настављају пи-

тањем поремећаја надлежности између законодавних тела и извршних органа. Посебно се разматрају три основна случаја поремећаја надлежности (у стањима нужде, случај непосредног уставног овлашћења извршним органима да доносе законе у материјалном смислу и случај законодавне делегације, тј. преношење законодавних надлежности са законодавног тела на извршне органе). Док су, како се види, ова излагања тематски хетерогена, излагања која у наставку овог поглавља следе представљају једну тематску целину. У њима је реч о начелу поделе и јединства власти, као и о облицима организације вршења функција државне власти на тим начелима. Ту се најпре дају теоријска објашњења начела поделе и јединства власти, а затим се на основу америчког устава и уставне праксе у САД излаже модел председничког система власти. Парламентарни систем власти излаже се по основним историјским фазама његова развоја (ограничена монархија, орлеански парламентаризам, либерално-демократски парламентаризам и привидни парламентаризам), с тим што се његова последња фаза приказује на примерима неколико уставних система Западне Европе (Велика Британија, СР Немачка, Француска). У вези са скупштинским системом власти излаже се теоријски модел скупштинске владе (теоријски минимум овог модела), али је основна мисао аутора да нема једнообразног општег модела скупштинске владе, већ да постоје различити облици или типови скупштинске владе који на различит начин изражавају обележја општег модела, с тим што сваки од њих садржи овоја посебна уставноправна и друштвено-политичка обележја. У оквиру грађанских поли-

тичких система разликују се три оваква облика (систем револуционарне скупштинске владе, систем либералне скупштинске владе и систем привидне скупштинске владе), а исто тако се и у оквиру социјалистичког политичког система разликују три таква облика (систем револуционарне скупштинске владе, систем привидне скупштинске владе и систем развијене — делегатске — скупштинске владе). Потом се разматра примена скупштинске владе у Југославији, у којој је остварен систем развијене скупштинске владе. Његово основно обележје је делегатски систем, који је изложен у једном од претходних поглавља, док се у оквиру овог обрађује само питање колективног рада и одговорности у делегатском систему. Сва питања из овог поглавља обрађују се на основу примера позитивног и страног уставног права, као и применом упоредног метода анализе. Исто тако, приликом њихове обраде долази до изражаја широко познавање уставноправне теорије. При том се даје пресек кроз ту теорију, али нису ретка ни места где се излажу и сопствена теоријска схватања, која значе допринос теорији. Излагања о државним правним функцијама и организација њихова вршења улазе у ред најквалитетнијих места у нашим досадашњим уџбеницима уставног права, а по свом теоријском и упоредноправном нивоу она не заостају ни за познатим уџбеницима уставног права у свету. У та излагања не уклапа се излагање о представничким телима које им претходи, јер се не види зашто би се у оквиру истог поглавља о организацији државне власти излагала само једна врста државних органа, носилаца једне од државних правних функција због чега се ту онда не би говорило и о шефу државе, и о влади, и о управи, па и о судовима). С друге стране, у овом поглављу било је сувише мало речи о судовима и о судској власти, а према систему уџбеника, таквим излагањима управо је било место у овом поглављу. У целом уџбенику, иначе, нигде се не излажу уставна начела о судовима. Слично је својевремено поступило и проф. Стефановић, у чијем је *Уставном праву*, и поред све његове обимности (укупно 1025 страна), теоријска, упоредноправна и позитивноправна обрада судске функције била запостављена.

Десето поглавље, које носи наслов *Слободе, права и дужности човека и грађанина* (стр. 439—461) посвећено је људским слободама и правима. Утврђује се најпре друштвено-политичко порекло првих декларација о људским правима и слободама, које је класне природе, будући да је „борба за правну једнакост грађана и слободу свих појединаца, а не само једне класе, била (је) важан чинилац у борби буржоазије против феудалног система и снажно средство мобилизације маса у буржоаским револуцијама“ (стр. 440.). Затим се разматрају поједине групе људских слобода и права, редом којим су историјски настајале (класична права грађана, социјално-економска права) и неке новије појединачне слободе и права (заштита породице, право на образовање, право на информисаност, при чему ово последње чини се, предимензионирано), да би се после кратког прегледа уставног регулисања ове материје у социјалистичкој Југославији, изложила скала људских слобода и права према Уставу СФРЈ од 1974 (а према класичној подели на лична, политичка и социјално-економска права и слободе, при чему претходи излагање о праву на самоуправљање). У овом поглављу се, иначе, не обрађују уставом утврђени облици заштите прокламованих слобода и права.

У једанаестом поглављу, које носи назив *Народна одбрана и међународни односи СФРЈ* (стр. 463—473) разматрају се следећа питања: став устава према народној одбрани и оружаним снагама, ставови устава социјалистичке Југославије према народној одбрани, посебно став Устава СФРЈ од 1974. према том питању, друштвена самозаштита, уставна начела о међународним односима и спољној политици, однос унутрашњег права према правилима међународног права према Уставу СФРЈ од 1974 (аутор сматра да се ту Устав у суштини определио за дуалистичку концепцију) и остваривање међународних односа и спољне политике СФРЈ. Добра страна ових излагања је што су концентрисана

углавном на правну проблематику уставног регулисања питања народне одбране и спољне политике. При том је изложена основна правна проблематика у вези с тим питањима, будући да се о свему томе детаљније расправља у другим научним и наставним дисциплинама.

Дванаестим поглављем, који носи наслов *Организација друштвено-политичких заједница* (стр. 475—532) обухваћен је, према схватању аутора, трећи део система науке уставног права, посвећен „суставном приказу најважнијих облика политичке организације” (стр. 11). Ту су појединачно обрађени органи власти у друштвено-политичким заједницама, с тим што је највећа пажња посвећена скупштинама и, конкретно, Скупштини СФРЈ. Наиме, оваква концепција система науке уставног права рачуна с тим да су у поглављима која би улазила у други део приказани теорија и упоредноправна решења, па да се зато у поглављу, које би једино требало да представља трећи део, имају приказати само облици организације „утврђени Уставом СФР Југославије и уставима њених социјалистичких република и аутономних покрајина те другим важним прописима којима су регулирана ова питања”. Тако је у обради тема овог поглавља и поступљено, премда оно ипак није само неутрална дескрипција одговарајућих норми, него је често и превазилажење описа научном анализом, отварање проблема у вези с нормативним решењима и давање одговора на њих, најчешће методама циљног и систематског тумачења норми. То је и разумљиво, јер је у овом поглављу било највише могућности за правну анализу институција позитивног уставног права, а то значи могућности за уочавање и попуњавање празнина у уставном тексту, као и нејасности и противречности (уколико их има) у прописима који се односе на те институције. При том је у обради тема овог поглавља карактеристично настојање аутора да изложи позитивно уставно право онакво какво јесте, а ребе и настојање да се у границама идејних и идеолошких основа позитивних уставних решења изложи критичка анализа тих решења, недостатци позитивног уставног права, и дају предлози за нова, адекватнија и боља решења.

Појава овог новог уџбеника уставног права је, нема сумње, значајан догађај у нашој правној науци, који треба поздравити. Уверсења смо да је тај уџбеник допринос развоју науке уставног права и да ће га у позитивном смислу подстицати. И премда развој науке, по правилу, не вуку напред универзитетски уџбеници, њихова улога у одређивању статуса једне гране научног сазнања није за занемаривање. Већ су се дуже времена, управо у области сазнања које захвата уставно право, чини се више него и у једној другој грани правне науке, запарили фразеологија, вербализам, апологетика, примитивно мишљење и елементарна неписменост. Бачена је анатема на правну анализу института уставног права, па су се под видом политиколошке и социолошке анализе тих института, од стране необдарених аутора и игнораната, протурали горе поменути пороци. Уз то је на такво стање деловала и једна друга околност. Непосредно после рата развој наше науке уставног права покрепуле су две изразите индивидуалности у овој нашој науци, проф. Стефановић и проф. Борбевић. А по неком неписаном правилу, после оригиналних личности које крећу новим путевима, долази серија епитгона без дара и стваралачког замаха. Самосвојност оригиналних личности је непонрављива, а за нашу науку уставног права било је фатално што су многи посленици на том пољу настојали да опонашају стил двојице великана, нарочито професора Борбевића, немајући при том ни његов дар, ни његово знање, ни његову културу. Имајући све то у виду, сматрали смо да овај нови уџбеник уставног права треба поздравити, пошто он, премда не увек и не увек доследно, иде својим путем у тој грани правне науке и пошто потврђује њено научно достојанство. Примедбе које смо ставили излагањима у појединим његовим поглављима треба схватити као могућност алтернативног мишљења, а не увек и као критику мишљења у њима израженог. Наше примедбе углавном потичу из наше концепције уставног права као у основи грани *правне* науке, чији се предмет проучава превасходно *правним* методом, док у уџбе-

нику уставног права који приказујемо, преовлађује, чини се, политиколошка концепција предмета науке уставног права и с тим у вези одговарајући метод обраде института који формирају тај предмет. Но, без обзира на те разлике, сматрамо, да једино борба мишљења и аргументована критика, а никако слепо повлађивање једном мишљењу и апологијетика, могу покренути ствари из места и повући науку напред. У многим питањима науке уставног права овај уџбеник управо уноси, увек толерантно и научно достојанствено, у односу на досадашње стање, такво, алтернативно мишљење, па је зато, имајући у виду и остале његове квалитете (теоријски ниво, обимна упоредноправна грађа и успешне упоредноправне анализе, у основи добар стил и језик писаца), оправдано очекивати од њега да науку уставног права унапреди.

др Ратко Марковић

Maurice Godelier: МАРКСИЗАМ И АНТРОПОЛОГИЈА, Загреб, Школска књига, 1982., стр. 402

Из штампе је крајем прошле године изашла књига француског антрополога Мориса Годелијеа *Марксизам и антропологија*, чиме се на специфичан, оригиналан, а у извесној мери и полемичан начин обележава стогодишњица Марксове смрти. Садржински, књига Мориса Годелијеа није најхомогенија целина с обзиром да је састављена од низа чланака и студија који су настајали током више година научног рада аутора, да би обједињени под оригиналним насловом „*Horizont, trajets marxistes an anthropologie*” били груписани у пет поглавља: *О структурној узрочности и неким појмовима антропологије и марксизма*, *Мртви делови и живе идеје у Марксовој мисли о примитивним друштвима-марксизам и еволуционизам*, *Критичке варијације о проучавању друштвених структура, структурализам и марксизам*, *О новцу и његовим фетишима*, и коначно, *Варљиви карактер друштвених односа*.

У новијој историји друштвених и хуманистичких наука, антропологија је освојила значајно место, а стални пораст занимања за антрополошка истраживања, тј. подробну дескрипцију и систематизацију специфичних социјалних и културних обележја појединих цивилизација, народа и друштвених група, може се и данас констатовати. Иако је буђење тог интереса везано за Марксово доба, тачније, пратило је појаву колонијализма (а јавило се прво као радозналост за стране и егзотичне обичаје), антрополошка истраживања тада нису имала већи научни значај. Њихова маргиналност може се највише приписати сталном присуству колонијалне идеологије као идеологије надмоћи и дискриминације која је на почетку давала несумњив печат тој науци.

После класика антрополошке мисли с краја прошлог и почетка овог века, као и великих антрополошких истраживања тога времена, следећи већи подстицај антропологији дао је структурализам, као један од карактеристичних мисаоних праваца нашег доба. Служећи се структуралном анализом опсежне етнографске и етнолошке грађе, посебно оне која се односи на начин живота и обичаја јужноамеричких Индијанаца, *Levi-Stros* долази до закључка да је могуће (и потребно) утврдити неке за људски дух општеважеће чињенице, што претходе класној организацији било ког одређеног друштва или одређене класе. То је, наиме, оно што се у структуралној антропологији назива несвесном природом колективних појава.

Као такву појаву Годелије објашњава настајање деликата, тј. идентификовање и фиксирање одређеног друштвено негативног понашања тако, да га друштвена заједница доживљава као објективну опасност и које сузбија одређеним санкцијама. Наводи конкретан пример питмејског

племена Мбути. Основ за идентификовање тих рудиментарних видова деликтог понашања, Годелије дефинише као прекид сарадње и јединства који су групи неопходни за репродукцију како стварних тако и замишљених услова постојања групе. Тако је најтежи прекршај код Мбутија крађа туђег улова постављањем своје мреже испод власникове. Наиме, племе је подељено на мање групе састављене од неколико породица које у одређеном делу дунгле имају права да лов неометани од осталих група. Лов се одвија на врло примитиван начин, тако што се разлапну велике мреже, а затим цела група напорном хајком натерује животиње у њих, а пошто такве хајке у ствари најчешће разгоне животиње из одређеног подручја, група мора често да одлази на нове удаљене територије. Поставити своју мрежу испод мреже туђе групе да би се на тај начин украо њен оскудан плен, зато је најтежи прекршај. Други по важности деликт код Мбутија је нарушавање магичке свечаности *молимо* које се одржавају ноћу у част шуме, а прекршај се састоји у пропуштању одређених радњи и певања од стране учесника у ритуалу, кога случајно обузме сан. И крадљивац и заспали човек угрозили су унутрашњу солидарност групе, угрозили услове њене стварне (рационалне) или замишљене (ирационалне) репродукције. У оба случаја казна је најтежа и састоји се у остављању учиниоца самог, без оружја у шуми у којој мора умрети, уколико га група, која га је прогнала не помиљује и не врати се по њега после извесног времена.

Пажњу скреће и други део књиге под насловом *Мртви делови и живе идеје у Марковој мисли о примитивним друштвима — марксизам и еволуционизам*, у којем аутор полемише са марксистичким поставкама о бескласним друштвима и облицима којима се појављује држава и класни облици. Маркс и Енгелс су израдили једну релативно једноставну шему развоја људског друштва како би објаснили да су сви облици и структуре различитих начина производње прави темељ друштвеног живота. Скициране су четири основне етапе: племенска заједница, грчко-латинска заједница, феудално друштво и буржоаско друштво. Међутим у доба када су Маркс и Енгелс стварали није постојала археологија архејске Грчке и Рима, археологија Блиског Истока (осим Египта) била је још у зачетку, а уопште није постојала археологија древне Кине, Јапана и Индонезије као ни великих претколумбовских цивилизација америчког континента. Многи закључци о развоју друштвених односа далеко превазилазе оквире своје епохе, али како констатује аутор, данас с обзиром на обиље квалитативно нових података којима они нису располагали, треба констатовати постојање превазиђених делова њихове теорије. Ово је од значаја с обзиром на постојање догматизма који целој теорији без изузетка даје печат непогрешивости. Наравно, за тај догматизам није крив Енгелс, али како констатује аутор, појава догматизма је допринела да његово *Порекло породице, приватног власништва и државе*, постане догма и као свака догма, препрека објективном научном сазнању.

Критици треба подврћи, по мишљењу Годелијеа, пре свега теорију по којој номадска и пастирска привреда нужно претходи земљорадњи, што се данас успешно може оповргнути конкретним археолошким истраживањима као и еколошкој и генетичкој анализи разних припитомљених врста. Могу се разликовати три фазе припитомљавања животиња: прва је тзв. предземљорадничка фаза (између 6000 и 4000 г. п.н.е) у којој су припитомљени пас, коза и овца. Даље следи земљорадничка фаза, у којој су припитомљени такозвани крадљивици жетве, свиња, крава, бишо, јак. На крају, у трећој фази, припитомљене су животиње за рад и транспорт, као што су коњ, магарец, камила и слон у тропским пределима. Тек је припитомљавање коња и камиле омогућило настанак чисто номадско-пастирске привреде. Дакле, како објашњава Годелије, нису номади претходили земљорадницима, нити је номадско-пастирска привреда примитивнији облик привређивања од земљорадње, већ обрнуто, номади су заправо били отпадници земљордничких заједница, људи немирног духа којима је тек развита производних снага унутар ратарских привреда омогућио један квалитативно нови начин живота заснован такође на привређивању квалитативно различитом од обраде земље.

Годелије се затим осврће на чињеницу да не треба са сигурношћу очекивати матрилинеарне родбинске односе у слабије развијеним заједницама као што нпр. код племена без државе. Наводи као пример случај матрилинеарног народа Ашанти из Гане, који је пре колонијалног освајања имао своје краљевство, познато као једна од најјачих и најбоље организованих држава црне Африке.

Да су појмови „развијено“ и „мање развијено“ у ствари релативни, Годелије је илустровао примером развоја родбинских структура код Индијанаца Шошона, првобитно организованих у патрилокалне групе, које су живеље од лова и сакупљања на пустињским висоравнима Утаха и Неваде. Када је део Шошона заузео више ка југу нове територије погодне за земљорадњу, успостављена је нова подела рада. Жене су се посветиле земљорадњи а мушкарци лову и рату. Групе су постале матрилокалне, окупљене око женских предака. Касније су Шошони отишли још даље на југ и настанили се у долинама Аризоне поставивши Хопи Индијанци, али је матрилокално пребивалиште задржано земљиште и куће остале су у власништву жена, а колена су се множила и гранала рачунајући се према мајчиној линији.

Годелије даље сматра да треба одбацити појмове као што је „привреда опстанка“ и „привреда самоодржања“ којима марксистички теоретичари обележавају првобитне привредне структуре, јер то прикрива чињеницу да се ни у најпримитивнијем друштву не производе искључиво добра неопходна за преживљавање, него и вишкови (негде знатни) намењени функционисању друштвених структура. Дакле, како истиче Годелије примитивни човек не живи само од коре свог хлеба и није осуђен да се целог свог живота бори против природе да би преживео. Новија квантитативна проучавања времена које чланови ловачких и сакупљачких друштава посвећују раду, показала су да је део њиховог слободног времена много већи него што се очекивало, а пре свега знатно већи од слободног времена којим располажу припадници ратарских друштава. А што се ратарских друштава тиче, познати су и добро проучени обичаји „потлач“ међу северноамеричким Индијанцима и „кула“ на Тробријанском архипелагу који апсорбују највећи део времена и животне енергије и појединца и колектива, а који немају никакве ни рационалне ни ирационалне везе са питањима егзистенције. Они заправо представљају такве врсте друштвених ритуала који имају за циљ, сем што представљају задовољство за учеснике, да се кроз одређена правила игре обезбеди надметање, стицање већег угледа појединца, његове породице и рода. Тиме се не доприноси ни у ком погледу увећању економских добара, већ се напротив, ту ради о њиховом често неумереном трошењу. Те појаве (у различитим формама констатоване у свим примитивним заједницама) како сматра аутор, одузимају вредност ставу еволуциониста, који сматрају да само велики технолошки напредак повећава количину расположивог слободног времена што са своје стране омогућава бављење спортом, културом и сл.

Основни Годелијеов став који је истицан кроз цео рад је, да главни проблем друштвених наука представља објашњење услова у којима се јављају различите друштвене структуре. Тај основни проблем решава се методом која омогућује анализу структура и откривања закона њиховог међусобног слагања или неслагања као и конкретног историјског деобања. Прву свеобухватну такву методу изразио је и применио Маркс у свом настојању да анализира начин капиталистичке производње, као и само буржоаско друштво. Како констатује Годелије, чини се да Марксов одговор на постављени проблем идентификовања различитих узрока што пскрећу различите ступњеве друштвеног живота (начин производње условљава процес друштвеног, политичког и уопште интелектуалног живота) мора бити основна претпоставка коју треба прихватити и систематски применити и када су у питању антрополошка истраживања. На тој основи Годелије гради свој научни кредо, да је у току стварање науке која ће истовремено бити упоредна теорија савремених друштвених односа и објашњење конкретних друштава која су се појављивала у неповратном ходу историје. Та наука која ће спајати историју и антро-

положију, политичку економију и социологију са психологијом, биће по мишљењу аутора, оно што историчари подразумевају под општом историјом, или оно што антрополози настоје и намеравају да остваре под називом општа антропологија (чему и Гodelије тежи). Пред том новом науком, је по Гodelијеу ново и релативно неистражено подручје рада које се отвара једним за антропологе типичним питањем — у којим условима и због чега неки друштвени односи примају функцију производних односа и контролишу репродукцију тих односа као и репродукцију друштвених односа у целини?

Коначни утисак је да је главни недостатак књиге Мориса Гodelијеа управо њена нехомогеност, дакле чињеница да није замишљена и настала као једна заокружена целина, већ као скуп низа хоризонталних сегмената, разноликих међусобно. Вредност међутим чини обиље конкретних примера којима се Гodelије служи да илуструје или докаже своја теоретска разматрања. Ту се нпр. налази и приказ живота и рада једног од великана антропологије и њених утемељивача, Хенрија Лјуса Моргана иначе правника по занимању. Он међутим, не би био упамћен као правни засадушник једне железничке компаније чиме се бавио, да није проучио и описао обичаје и начин живота индијанских племена који су живели дуж пруге његове компаније и међу којима је провео и део свога живота. Пажњу скреће и врло опсежно и систематично излагање прапочетака настанка новца на конкретном примеру племена *Vaghiya* са Нове Гвинеје чији главни производ, полуге соли, на тој територији представљају универзално платежно средство између појединаца и међу племенима. Пажњу скрећу и излагања о месту и улози идеологије што је илустровано примером древних Инка, као и теоретска расправа — полемика са француским марксистом Лисјеном Севом. Не може се, ипак, закључити да се ради само о једном колажу „од свега и за свакога“ јер и фрагментарно дотицање појединих тема, иницира размишљање као и могући рад на добијању коначних одговора, довршењу започетих целина. Иако излаже визију антропологије као централне друштвене науке Гodelије у делу *Марксизам и антропологија* не утире нове путеве, али остварује сасвим извесно, оно што би могло да има значај путоказа ка том великом циљу данашње антропологије.

мр Зорица Мршевић

ДРУШТВЕНЕ ОСНОВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПОЛИТИКЕ НЕСВРСТАНОСТИ. Београд, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Марксистички центар организације СК у Београду, 1982. 204 стране

Ова књига представља у ствари збирку реферата, прилога и дискусија са научно-политичке расправе на исту тему, коју су организовали Центар за марксизам Универзитета у Београду, Марксистички центар ОСК у Београду и Факултет политичких наука Универзитета у Београду априла месеца 1982. год.

Чињеница да у југословенској литератури преовладава изучавање глобалних карактеристика несврстаности као политике, покрета и доктрине у међународним односима, понукала је учеснике овога скупа да пажњу усмере ка особеностима и специфичностима настанка и развоја југословенске политике несврстаности, на њену својеврсну повезаност са југословенском социјалистичком самоуправном праксом, и федеративном државном заједницом равноправних народа и народности. Циљ расправе је био, како је то у уводној речи и напоменуо др М. Стојковић, сагледавање онога што Југославију у покрету несврстаности чини типичном и онога што је опредељује као специфичну несврстану земљу.

Може се рећи да је овај зборник у многоме одговорио овоме изузетно амбициозном и обимном задатку. Иако су многе битне одлике и обележја, специфичне дијалектичке повезаности југословенске унутрашње и спољне политике, само додирнуте (што је условљено просторним ограничењима реферата као и природом књиге-зборника), оваква разматрања представљају значајан корак у даљем развоју југословенске доктрине несврстаности и користиће сасвим сигурно свима који су заинтересовани за ову проблематику.

Др Момир Стојковић у реферату *Корени југословенске политике несврстаности* полази од чињенице „да се несврстаност прво појавила као индивидуална спољно-политичка оријентација и акција Југославије и неких других држава и да је проистекла из положаја, искуства, тежњи и циљева народа и држава...”. После разматрања ставова и погледа о овој проблематици у југословенској доктрини, аутор правилно закључује да корене и детерминанте које су довеле до настанка и афирмације Југословенске политике несврстаности као трајне спољно-политичке оријентације, треба тражити у тековинама борбе наших народа и народности за националну независност и самоопредељење, за заједничку федеративну државну заједницу, као и у послератној међународној политици наше земље, како уопште, тако и у односу на блоковске конфронтације. Аутор разрађује и преломну 1948, као и године које су следиле, и њихов утицај на политику несврставања.

У закључку реферата се исправно истиче да се с правом може тврдити да су несврстана спољна политика и концепција међународних односа за какве се Југославија бори, произашле из оригиналног југословенског развоја и међународне позиције у ратним и послератним условима као и тежњи за зближавање са оним снагама на међународном плану које се боре за нове међународне односе.

Др Ранко Петковић у реферату *Особености југословенске политике несврстаности*, разматра особености политике и покрета несврстаности у односу на друге међународне покрете и организације које окупљају мањи или већи број суверених држава. Потом истиче специфично место које Југославија има у кругу несврстаних земаља као један од оснивача и утемељивача полазних принципа покрета. Такође, пажња аутора усмерена је ка „утемељености несврстаности у друштвеном бићу Југославије”, за које сматра да је једна од најважнијих особености југословенске спољне политике.

Нарочито треба истаћи став др Петковића о постојању пуне хармоније између унутрашње и спољне политике наше земље, те особености југословенске политике несврстаности с обзиром да је Југославија пре свега социјалистичка земља, географски лоцирана на континенту где постоји директна блоковска сучељеност.

У закључку, аутор запажа веома важну чињеницу „да наведене особине југословенске политике несврстаности стављају Југославију у само средиште консенсуса у покрету несврстаности”. На VI Самиту оваква улога наше земље је добила посебну важност.

Др Бранко Прибићевић у реферату *Социјализам и несврстаност — међусобни однос*, даје глобалан приступ комплексном међусобном односу између социјализма и несврстаности, схваћених као две светске тенденције. Тврдећи да између поменутих тенденција постоји висок степен повезаности и условљености др Прибићевић истиче да су оне у многим аспектима конвергентне и комплементарне и да је у самој природи њиховог односа изражен висок степен прожимања, допуњавања, али и подстицања.

У наставку реферата, разрађујући дате тезе, аутор оспорава аргументацију свих заговорника и доктринара искривљених погледа на однос несврстаности и социјализма.

Др Радослав Стојановић је у првом делу реферата — *Активна мирољубива коегзистенција и несврстаност*, дао основе поимања активне мирољубиве коегзистенције, како уопште, тако и као конститутивног дела југословенске спољне политике, која се доследно спроводи од другог светског рата па до данас.

У наставку истиче се непроцењив допринос које су учиниле несврстане земље, како на концептирању и разради активне мирољубиве коегзистенције као правних правила, тако и на доследном спровођењу усвојених норми у међусобним и односима са другим земљама.

Запажамо навођење конкретних примера нарушавања активне мирољубиве коегзистенције од стране несврстаних земаља (неки ратови и примена политике силе између несврстаних земаља), као добар пример указивања на слабости и недоследности у спровођењу прокламованих принципа, односно разлику између усвојене политике и спровођења те политике у пракси.

Др Војин Димитријевић, аутор реферата — *Безбедност Југославије, општенародна одбрана и несврстаност*, сагледава појам национале безбедности са два аспекта: вредносног и когнитивног. Првим утврђује које се то вредности подразумевају у склопу националне безбедности а другим одговара на питање, када безбедност постоји, и чиме је она угрожена.

У другом одељку, анализира се национална безбедност Југославије, те се њена вредносна компонента историјски и друштвено условава. Наиме, постојање Југославије за југословенске народе представља гаранتيју основних вредности, као што су национални опстанак, независност и њен специфичан друштвено-политички систем, „квалитета живота који је зачет у револуцији“, како каже др Димитријевић.

Да би одбранила ове основне вредносне компоненте, Југославија полази од концепције општенародне одбране чије основне поставке аутор у наставку анализира.

У завршници, указујући на специфичан однос између принципа несврстаности и националне безбедности, аутор истиче следеће концидације које су несврстане земље заједно са Југославијом определиле за овај покрет: стрепња за националну безбедност, жеља за што бржи и равномернији економски развој и став према нуклеарном наоружању (негативан). У закључку се указује на узајамно прожимање општенародне одбране и несврставања са становитишга безбедности Југославије као и на неопходност да се створе услови да сваки народ на свету ужива и вредностима које је сам одабрао и одредио.

Др Србан Керим учествовао је са рефератом *Ослањање на сопствене снаге и несврстаност, поглед из југословенске доктрине*. Циљ овога реферата је, како је аутор и у уводном делу и рекао, осветљавање појединих аспеката релевантних за анализу места и улоге, с једне стране, активне мирољубиве коегзистенције и с друге стране, ослањања на сопствене снаге као развојног концепта земаља у развоју; посредни је другим речима анализа, једне од суштинских противуречности савремене епохе, дубоког јаза у друштвено-економском развоју развијених и неразвијених земаља.

Развијајући стратегију економске суверености и ослањања на сопствене снаге, др Керим закључује анализу корелацијом којом истиче, да у оној мери, у којој ће бити остварљиве суштинске промене у међународним односима на основи активне мирољубиве коегзистенције међу народима и земљама, с једне стране, и колективног, односно индивидуалног ослањања на сопствене снаге земаља у развоју, с друге стране, реално је очекивати успостављање новог међународног (економског и политичког) поретка у свету, те је даља улога политике и покрета несврстаних у прогресивном преображају савременог света.

Мр Зоран Павловић у реферату *Социјализам и несврстаност*, у сажетом виду указује на однос између несврстаности и социјализма као светског процеса, а нарочито указујући на опасности које проистичу из теорије тзв. *природног савезништва* између социјалистичких земаља и земаља чланица покрета несврстаности, јер се на тај начин објективно негира независно деловање покрета несврстаности на међународној сцени.

Реферати су били добра полазна основа за широку дискусију која је на саветовању покренута и у оквиру које су додирнути многи проблеми из области доктрине несврстаности, односно из области друштвених основа југословенске политике несврстаности. У другом делу књиге дати

су ауторизовани текстови др С. Унковића, који је говорио о међународној сарадњи наших универзитета у области образовања и науке са не-сврстаним земљама, др М. Шаховића о потреби проучавања нових питања у развоју несврстаних земаља; др Г. Алтмана о потреби фундаменталних и емпиријских истраживања несврстаности; др Р. Стојановића о ревалоризацији принципа коегзистенције; мр С. Ник се осврнуо на допринос Југословије акцијама за мирољубиво решавање спорова међу несврстаним земљама; др Љ. Адамовић је дискутовао о економским основама југословенске политике несврстаности; др Б. Тадић је пажњу усмерила ка специфичностима југословенског доприноса настанку и развоју несврстаности; др Ч. Вучковић је говорио о југословенској политици несврстаности и добросуседској сарадњи; М. Симић о социјализму и несврстаности; В. Илинчић о мирољубивој активnoj коегзистенцији и југословенској политици несврстаности и др А. Милетић о системском и емпиријском истраживању политике несврстаности.

Изузетно је значајан напор редакције зборника да на крају изложи библиографију радова југословенских аутора о југословенској политици несврстаности (1955—1981), којој је циљ да прикаже релативно богат фонд радова наших аутора о различитим аспектима југословенске политике несврстаности. Она ће неоспорно користити истраживачима који се буду бавили овим питањима и кретали ка новим неистраженим областима ове занимљиве, за нашу земљу и за свет изузетно значајне проблематике.

мр Милан Пауновић

Димитрије Продановић: ЦЕНТРАЛНИ ИЗВРШНИ ОРГАНИ У СКУПШТИНСКОМ СИСТЕМУ ШВАЈЦАРСКЕ КОНФЕДЕРАЦИЈЕ И ЕВРОПСКИХ СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА, ИДН — Центар за правна и политиколошка истраживања, Београд, 1982, стр. 163.

Положај и улога извршних органа, без обзира на облик организације државне власти, све више долази у средиште интересовања како теоријских разматрања тако и практично-политичких решавања. Све је више написа који се баве проблематиком извршне власти, а разлог је недовољна функционалност у обављању поверених послова, све чешћа узурпација неких права и овлашћења која извршни органи немају, недовољна повезаност са представничким телима, прекомерни утицај на процес доношења одлука итд. Ови и многи други проблеми везани за рад извршних органа, најчешће се расправљају у контексту проблематике функционисања скупштинског система и система одлучивања, занемарујући при томе начин избора чланова извршних органа, њихове надлежности, организацију рада, акте које доносе и однос према представничким телима, што су кључне компоненте када се извршна функција жели комплексно осветлити.

Управо тај домен предмет је изучавања аутора ове књиге на примеру централних извршних органа Швајцарске конфедерације и европских социјалистичких земаља — земаља чији се облик државне власти, по карактеристикама и развојним опредељењима, највише приближава облику који се у теорији означава као јединство власти, а отелотворује у организацији скупштинског система.

Овај систем власти, у пракси иначе у потпуности неостварен, ради потпунијег и доследнијег вршења државне функције захтева постојање различитих државних органа. То у пракси значи, да поред представничких тела која врше законодавну делатност, управе и судства, постоје и органи који се баве непосредном применом аката представничких тела у виду конкретизације, старања о извршењу, дакле који обављају политичко-извршну делатност која је предмет анализе у овој књизи.

Специфичност ових органа, који нису ни „законодавни ни управни“, у скупштинском систему аутор види у постојању перманентне организационо-персонално-функционалне везе са представничким телима, с једне, и управним органима, с друге стране, која омогућује доминантан положај представничких над осталим органима у организацији власти. Промене које су се дешавале у облицима остваривања те везе аутор је, где год је то било могуће, осветлио из политиколошког угла, а положај и улога централних извршних органа историјски је ситуиран тако, да се може посматрати у контексту осталих промена у политичком систему поменутих земаља, што је, колико нам је познато, јединствен приступ у објашњавању ове проблематике.

У првом делу књиге дат је преглед компетенција централног извршног органа Швајцарске конфедерације од њеног настанка до данас кроз анализу појава и догађаја који су условили карактер и положај ових органа у скупштинском систему. Аутор је прегледно изложио међузависност утицаја спољашњих (специфичан положај, утицај Русоових идеја, Наполеонових ратова, француске револуције...) и унутрашњих (национална, партијска, верска, језичка хетерогеност) фактора који су условили примену начела скупштинског система у условима борбе кантона за очување суверенитета у односу на централну власт, на коју се гледало као на потенцијалну сметњу у остваривању кантоналне независности.

Пратећи овај латентни сукоб са становишта развоја скупштинског система аутор даје генезу положаја и улоге централног извршног органа у сваком историјски релевантном тренутку, не само са аспекта уставно-правних решења него са аспекта праксе, односно реперкусија које настају у примени уставних начела о карактеру скупштинског система.

У периоду који се узима као почетак стварања Швајцарске конфедерације — који започиње повељом о „вечитом Савезу“ три заједнице Ури, Швиц и Унтервалден а којем ће се током XIV и XV века придружити још неке сеоске и градске заједнице творећи Савез тринаест заједница — положај централних органа био је примерен степену јединства ове заједнице, која се „не може сматрати државом у данашњем смислу речи“ него специфичном интересном творевином која је почивала на уговорној основи у циљу обезбеђења мира, регулисања саобраћаја, узajамне помоћи и заштите чланова Савеза. Делатност централног извршног органа обављали су органи једног од чланова Савеза — због своје моћи, војне, политичке и трговачке — ту делатност вршили су органи Цириха и касније Луцерна. Овај орган био је потпуно одвојен од представничког законодавног тела — Скупштине и обављао је низ послова међу којима су најважнији свакако они из домена спољних послова који су од велике важности за Швајцарску, с обзиром на њен географски и међународни положај. Однос између централних органа претежно се заснивао на правилима написаног обичајног права, у чему се огледа јак утицај тежње за очување што веће самосталности чланова Савеза.

Ова самосталност кантона била је готово анулирана у периоду француске доминације када је донесен и први устав 1798. године, а што се огледа у организацији власти која је била „...једнообразна и бирократски организована одозго на доле“, и у надлежностима централног извршног органа — Директоријума — чији је положај знатно ојачао. Положај централног извршног органа био је затим мењан, како се јасно уочава из ауторовог излагања поткрепљеним низом података и различитих мишљења страних аутора, под утицајем борбе федералиста и унитариста коју је разрешио Наполеон војном интервенцијом. Овим су зарађене снаге биле натеране на преговоре чији је резултат јачање суверенитета кантона. Централни извршни орган постаје опет орган руководећег члана Савеза — у конкретном случају појединац.

Ова творевина пропала је са падом Наполеона када наступа период такозване рестаурације. Конкордатом, то јест привременим уставним актом, уведено је стање идентично оном пре француске револуције када је старање о општим пословима поверено кантону Цирих.

Међутим, овај период је кратко трајао и свест о заједништву однела је победу, што је кулминирало уставом од 1848. године. Описујући ситуацију насталу тим уставом, аутор детаљно разматра проблематику централног извршног органа Савезног савета посматрану кроз призму примене или негације скупштинског система и у ту сврху експлицирају се подаци о избору, надлежностима, врсти аката, организацији Савезног савета и односу са осталим централним органима на начин који пружа комплексну слику о овом важном органу у скупштинском систему Швајцарске.

У књизи се као елементи одступања од примене скупштинског система, између осталог, истичу: немогућност смењивања централног извршног органа, Савезног савета, по чему Швајцарска иначе спада у једну од најконзервативнијих земаља у свету, и велики утицај Савезног савета у процесу доношења одлука из домена конфедерације, а што се очитује у уставним овлашћењима на законодавну иницијативу, овлашћењима чланова и степену слободе у извршавању закона. Све то утиче да Савезни савет превазилази у пракси уставом одређене надлежности и мимо тзв. стања нужде када је то оправдано.

Оно што нам се чини посебно интересантним у овом делу, јесте низ података о уставно-правним решењима, њиховој примени у пракси, која говоре у успешном колегијалном одлучивању Савезног савета. На то свакако утиче обичај реизборности његових чланова и специфична улога вишепартијског система. Одсуство разлика у програмима водећих партија, обичај да се за чланове Савезног савета не бира нико од експонената партијске политике и забрана бављења партијским радом за време вршења функције члана Савезног савета, комбиновано са искуством у сличном раду у кантону, што је услов за кандидате, и могућношћу стварања климе поверења услед реизбора — омогућује успешан рад овог органа, али и стабилност скупштинског система Швајцарске конфедерације.

С обзиром на извесне сличности између Швајцарске и Југославије, низ детаљних података које аутор презентује, а везаних за место и улогу владе, Савезног савета, у скупштинском систему Швајцарске, нису интересанти само са аспекта теоријског изучавања упоредних политичких система, него и са становишта изучавања и анализе практично-политичке примене одређених решења у овом скупштинском систему богате традиције, што може бити од несумњивог значаја за пројектовање развоја нашег скупштинског система.

Други део књиге посвећен је компаративној анализи централних извршних органа европских социјалистичких земаља (са изузетком Југославије), пре свега министарских савета, шефова држава (Чехословачка и Румунија) и у извесној мери врховних президијалних органа.

На примеру ових земаља, како износи аутор, извршна делатност третира се и као наредбодавна, а све у циљу да се нагласи тежња за остваривањем демократског јединства власти у којем је извршна делатност не нека власт строго одељена од законодавне, већ облик вршења суверенитета недељиве власти народа. Ово схватање чији се садржај црпи из Лењиновог учења и практичних решења у уставима СССР-а из 1918. и 1924. године, присутно је и данас мада је доста учињено у разграничавању законодавне, извршне и управне делатности — бар формалноправно.

Дилема присутна у одређивању извршних органа као извршних или наредбодавних, као и различита схватања извршне и управне делатности у теорији и пракси социјалистичких земаља, чини једну од специфичности положаја и улоге ових органа у систему јединства власти, али и ствара низ потешкоћа, не само теоријске природе у погледу разграничавања делатности појединих државних органа — како се истиче — не као „... поделе власти међу различитим органима, него „поделе рада“ у оквиру вршења јединствене државне власти”.

Правна и политичка решења у изградњи политичких система ових социјалистичких земаља у великој мери су била под утицајем совјетског модела, али се временом од њега почињу разликовати тежећи да одређеним решењима изразе своје специфичности. У овој студији се зато компаративно прате промене положаја централних извршних органа у

контексту осталих промена у тим земљама. Како се елементи извршене делатности могу наћи и код врховних президијалних органа (президијума и државних савета) као и код министарских савета и шефова држава, аутор анализира у чему се огледа извршна делатност у активностима наведених органа посматрано са становишта њихове надлежности, организације рада, аката које доноси и међусобних односа.

Посебно је интересно експлициран однос врховних президијалних органа који у овим земљама врше функцију врховног представничког тела у периоду између њиховог заседања и извршних органа. У троуглу: врховно представничко тело — президијум, односно државни савет — министарски савет аутор детаљно анализира елементе који говоре у прилог (не)примењивања скупштинског система. Тако се, нпр. дешавало да извршни органи врше законодавну делатност, мада је та делатност уставима ових земаља изричито забрањена. Овлашћења врховног президијалног органа да образује и мења састав влада мала је гаранција за неповредивост делатности представничких тела. Јер, не само законодавна иницијатива коју министарски савети имају него и стручни апарат којим располажу и утицај на органе који врше управну делатност у ужем смислу речи, утичу да се у пракси често негирају уставом утврђени принципи скупштинског система.

Све то наводи аутора на закључак, да иако је облик власти у овим земљама најближи скупштинском систему, постоје значајна одступања од његове примене која су у анализираним социјалистичким земљама у односу на Швајцарску знатно већа, тако да централни извршни органи прелазећи границе својих уставних овлашћења постају „... централним — не само извршним органима“.

На крају, остаје нам да истакнемо да је аутор, иако се ради о тематици која је стручна и по опредељењу интересантна ужем кругу научних радника, успео да на изузетно интересантан начин, колико је то у овој области могуће, приближи материју ширем кругу заинтересованих читалаца, не само по приступу и објашњењима него по језичкој и стилској уобличености. Права је штета, с обзиром на обиље иностране и наше литературе која је коришћена у писању ове студије, што аутор није учинио напор да направи детаљнију компарацију положаја централних извршних органа у скупштинском систему Швајцарске конфедерације, скупштинског система земаља тзв. социјалистичког лагера и нашег модела скупштинског система са становишта функционалности, начина рада, положаја и утицаја партије, као и неких проблема који су карактеристични за извршне органе уопште у савременим условима. Мишљења смо да би то, с једном не лако изводљивом прогнозом у ком ће се правцу кретати примена начела скупштинског система у овим земљама, овој веома успешној студији дало печат заокружености.

Милан Јовановић

Анте Ромац: ЛАТИНСКЕ ПРАВНЕ ИЗРЕКЕ, Загреб, Глобус, 1982., стр. 698.

Пре неколико месеци изашла је из штампе књига Анте Ромаца под горњим насловом. Читаоци ће се сетити да смо проф. Ромац и ја припремили и објавили заједно два издања латинских правних изрека под насловом *Dicta et regulae iuris* у издању Савремене администрације у Београду. По изласку из штампе другог издања, проф. Ромац је желео, из неких разлога које ми је навео и других које сам ја сам разумео, да наш коауторски однос раскинемо. Ја сам се сложио, па смо разменом писама, пренели своја ауторска права један на другог. Тиме је проф. Ромац стекао право да настави сам даље прикупљање изрека и изда их под својим именом, а ја сам стекао право да даља издања *Dicta et regulae iur-*

ris приређујем сам и издајем их под својим именом. Треће издање *Dicta* сам ипак издао под заједничким именом, јер сам сматрао да је то исправно, тумачећи наш споразум само као уређење наших узајамних финансијских обавеза и као установљење за проф. Ромца права да даје сам ради и сам издаје.

Проф. Ромац је не само наставио рад на даљем прикупљању изрека, него је из основа изменио превод и презентацију раније прикупљених изрека. Тако се књига коју приказујем појављује и као наставак некадашњег заједничког рада (што је успут поменуто у предговору књиге али и као самостално ауторско дело. Значајније разлике између Ромчевих *Изрека* и наших заједничких *Dicta*, могу се свести на следеће: 1. *Изреке* имају знатно више јединица него *Dicta*; 2. превод је прилагођен хрватском начину говора и много више је везан за латински ред речи и њихово непосредно значење; 3. напуштен је азбучни ред изрека и установљен појмовни; 4. изостављене су *Белешке о писцима* и уместо њега дат *Регистар имена*; 5. направљен је нов, потпуно другачији, регистар појмова.

1. *Изреке* садрже преко 14.000 јединица, што значи да су за око 6.000 јединица обимније од *Dicta*. То је најобимнија збирка изрека која је до сада објављена у свету. Критеријум је био, унети, поред изрека, и све појмове које би правник практичар или теоретичар могао употребити при свом излагању без обзира да ли по садржини спадају у домен права, морала, социологије, политике па чак и природних наука. Насумице сам нашао неколико примера за то: 1. Тко се боји свих замки (засједа) ни у једну не упада. (стр. 294.); 2. Завидљивца боли туђа корист као његова (властита) штета. (стр. 294.); 3. Свако живо биће воли само себе (све живо има усабљен нагон самоодржавања), (стр. 45.); 4. Средина је најбоља у већини ствари (најбоље је држати средину) (стр. 381.)

Не мислим да је то мана књиге, нити да је такве јединице не могу довести у везу са правом. Напротив, неизбежно је да збирка правних изрека обухвати и неке изреке шире природе, јер право је испреплетано са целокупним животом човека и његовом околином. Уосталом, таквих изрека има и у *Dicta*. Ту се само ради о питању мере — што је више таквих јединица (а већина наведених јединица у *Изрекама* је такве природе) књига је све мање збирка правних изрека, без обзира на то што се оне срећу у делима римских правника. Осим тога оне, затрпавајући чисто правне изреке, отежавају њихово уочавање па тиме и коришћење, поготову у систему презентације и појмовног регистра које је овде усвојен. Интересантно је овде напоменути да све сличне збирке објављене у иностранству садрже знатно мање јединица. Последња од њих, објављена у Минхену прошле године (*Detlef Liebs, Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprachwörter*) чији аутор је обимно користио прво издање *Dicta*⁽¹⁾, усвајајући чак и начин презентације и начин прављења регистра који су у *Dicta* оригинални, први пут употребљени, садржи око 2.000 јединица, ограничавајући се на чисто правна правила и изреке.

2. Рекли смо да је превод у Ромчевој књизи знатно ближи латинском тексту, а то значи латинском реду речи и њиховом непосредном значењу, него превод у *Dicta*. Та разлика није толико велика да би била брзо уочљива, али она крије у себи разлику у намени збирке и приступу преводу. *Dicta* су више окренуте читаоцу који не зна детаљно латински да би се могао сналазити у латинском тексту, односно читаоцу који се неће мучити око латинског текста, ни покушавати да сам преведе или контролише понуђени превод, него ће научити и латински и наш текст да би разумео принцип који је у њему изражен и да би га на погодном месту употребио опет у форми изреке. *Изреке*, међутим као да су окренуте првенствено латинцима које интересује латински језик, кога првенствено интересује како је предложени текст аутора превео. Тек у другом реду, најчешће између заграда (којих има много и мислим да помало

(1) „Треба да будемо сретни што су наследници великог Савинија имали шта да узму од скромних балканских романтичара“ — рекао ми је тим поводом проф. Ромац. То дивно и поносно звучи.

сметају читаоцу), аутор даје слободније и данашњем читаоцу ближе и разумљивије значење речи па му даје могућност да схвати шта се тим латинским текстом хтело рећи, што он у суштини, не језично него појмовно, значи. Притом читаоцу је често остављено да се сам одлучи које, између различитих у заградама понуђених значења, да усвоји.

Истичући ову разлику, никако не желим да критикујем превод у Ромчевој књизи. Желео сам само да укажем на два различита приступа од којих сваки има своје добре и лоше стране и ствар је аутора да се одлучи за један од њих. Можда је приступ *Dicta* за неупућене читаоце лакши, а приступ *Изрека* за упућене читаоца кориснији.

Мислим да је штета што проф. Ромац није пренео из *Dicta* у *Изреке* препеве латинских изрека састављених у стиху. Препев чини ми се и лепше звучи и лакше се урезује у меморију и лакше се цитира.

Исто тако мислим да је штета што проф. Ромац није пренео из *Dicta* у *Изреке* један број наших народних изрека узетих из Божишићевог закона или из *Вуковог рјечника*, које, истина, нису непосредни превод латинских изрека чијем преводу су додати као објашњење, али имају исто или врло блиско значење. Мени је жао што тога и у *Dicta* није било више, па мислим да би их у том смислу требало допунити.

3. Изреке су изложене на следећи начин: око 1200 појмова, означених на латинском језику поређани су азбучним редом а у оквиру сваког појма поређане су азбучним редом почетних речи изреке и правила који говоре о њему. Тако, на пример, текст почиње словом *A* а затим појмом *abreviatio*, испод којег су поређана три текста који се на тај појам односе. Затим је истакнут појам *Abdicatio* (*net Renuntiatio*) па испод њега изреке итд. То је потпуно различити систем од оног који је усвојен у *Dicta*, где су сва правила и изреке изложени по речничком систему, тј. азбучним редом почетних речи.

Можда зато што сам навикао на *Dicta* и друге речнике које се углавном држе азбучног реда, мени се овај систем чини мање практичан. Као да и он показује да је књига упућена људима који познају латински језик толико да знају как^а се ових око 1200 стручних појмова кажу латински. Истина, извесну помоћ пружа *Регистар појмова* на крају књиге, који се састоји од азбучним редом сложених тих истих појмова изражених српскохрватским језиком уз превод на латински језик. Било би за читаоца знатно лакше да су у тексту уз латинске дати и српскохрватски називи појмова.

Систем примењен у *Изрекама*, несумњиво има нека преимћства. Једно је, на пример, у томе што омогућује читаоцу да има на једном месту скупљено све што се односи на један појам. То је погодно само за човека који изучавању појма приступа студиозније. Овакве збирке су, међутим, намењене првенствено људима који кратком консултацијом књиге хоће да добу до изреке која их интересује. У усвојеном систему онакав читалац ће се лако снаћи ако је за појам који га интересује дато свега неколико изрека. Али тамо где их има знатно више (за све значајније појмове дато је по више десетина појмова) наићи ће на тешкоће. Нарочито је беспомоћан читалац који негде наиђе на латински текст изреке која почиње рецимо са *Ab* или *Qui*, за коју не зна на који појам се односи, а хтео би да види њено значење и тумачење.

4. И регистар појмова је необичан и, по мом мишљењу, непрактичан. Он се своди на речник обухваћених појмова изражених српскохрватским језиком и сложених азбучним редом, са преводом на латински — и ништа више. Он, дакле, читаоца кога интересује шта је све речено о једном појму, упућује под којом латинском речи су одговарајуће изреке сврстане, присиљавајући читаоца да прочита све изреке под том одредницом да би нашао оно што га интересује. Добро је што је дат српскохрватско-латински речник појмова. Добро би, маслим, било да је дат и латинско-српскохрватски речник истих појмова. Али мислим да би читаоцима било много лакше да су изреке биле обележене бројевима и да су појмови у *Регистру* рашчлањени па да свака његова одредница упућује

на одговарајући број изреке. Мислим да је лакше читаоцу да чита одреднице у *Регистру*, па да се по њима сналази, него да то ради читајући изреке. Уосталом, мислим да друг Ромац није требало да се устручава да задржи и систем сврставања одредница и систем регистра који су усвојени у *Dicta*, јер је позната чињеница да су *Изреке* израсле из *Dicta*, а на све што се ту налази има исто толико аутроских права као и ја. Да су системи излагања изрека и регистра усвојени у *Dicta* добри, доказује и чињеница да их је Детлеф Лиебс, у горе поменутој књизи, копирао.

5. Одељак *Изрека* који говори о коришћеним делима и њиховим ауторима назван је *Казало имена*. Мислим да је наслов употребљен у *Dicta* (*Белешке о писцима и делима*) адекватнији. Јер у тексту није ништа измењено у односу на *Dicta*. Само је допуњено. Оно, пак, што је ту речено није *Регистар* (казало) напред поменутих имена, него нови кратки текст (белешка) о њима. Осим тога ту нису обрађена само имена, него и дела, па су, на пример, дате посебне белешке о *Codex Justinianus*, *Codex Theodosianus*, *Codexiuris canonici* итд.

Мислим да сам дужан својим и Ромчевим читаоцима да објасним појаву ове књиге и да укажем на њене сличности и разлике са *Dicta*. Апстрахујући се од овог циља, радује ме што сам још један пут имао прилику да видим како великом радном енергијом и радном способношћу друг Ромац располаже. Мислим да је мало читалаца који схватају колико много знања, способности и труда треба уложити у овакву једну књигу.

Књига је, за наше па и светске прилике, изванредно лепо и луксузно опремљена — почевши од штампе, преко хартије до повеза. Истина, има и одговарајућу, за наше прилике врло високу цену, али ће се, надам се заинтересовани читаоци, гледајући у будућност, ипак одлучити да је купе.

Драгомир Стојчевић

Милан Пак: МЕЂУНАРОДНО ПРИВАТНО ПРАВО — ПАРНИЧНИ, ВАН-ПАРНИЧНИ И ИЗВРШНИ ПОСТУПАК СА СТРАНИМ ЕЛЕМЕНТОМ, Београд, „Светозар Марковић”, 1983, стр. 254.

Садржина и систематика садржине Међународног приватног права различито се схватају, и у светској литератури и у нас. Зато прве стране својег рада проф. Пак посвећује управо овој проблематици. При томе он одбацује најчешћу поделу на тзв. општи и посебни део, већ прихвата функционални принцип у систематизацији грађе ове гране права. При томе се он изјашњава за најшири обим обухватности ове гране права, дакле све оно што се односи на правни положај странаца у приватно-правним односима, сукоб закона и сукоб јурисдикција, иако се он не слаже са овом терминологијом. Из тог проистиче основан став: свако поглавље ове материје треба да има свој општи и посебни део, а на таквом функционалном принципу он систематизује целу материју ове гране права у три дела на следећи начин: прво се утврђује међународна надлежност домаћег суда. То значи да на првом месту треба применити правну целину грађанског судског поступка са страним елементом, а када се утврди да је домаћи суд међународно надлежан, могу даље доћи у обзир норме о ослобађању од плаћања предужја судских трошкова, о сиромашком праву, о процесној легитимацији странака итд. После ове правне целине долази друга правна целина — грађанска права странаца. Најзад, примењују се колизионе норме, према којима ће се одредити меродавно право за дефинитивно регулисање имовинских односа, а то може бити право домаће или неке друге државе.

На основу овакве систематике проф. Пак предвиђа расподелу и обраду целокупног Међународног приватног права у три дела — књиге, и то: у првом делу би био изложен грађански поступак за случајеве са страним елементом, посебно парнични, ванпарнични и извршни поступак; у другом делу би био изложен грађанско-правни положај странаца заједно са спољнотрговинском арбитражом; а у трећем делу проблематика међународног сукоба закона и то код личних стања и породичних односа, код имовинских односа и код наследних односа. У следственом начелног прилаза овај рукопис обухвата први део о грађанском поступку за случајеве са страним елементом.

Укупна проблематика грађанског поступка за случајеве са страним елементом изложена је у шест поглавља, с тим да је свако поглавље углавном посвећено појединој врсти поступка, посебно парничном, ванпарничном и извршном. При томе је код сваке од ових врста најпре изложена она проблематика која је заједничка, а то је она која се тиче надлежности, а затим она која је специфична за сваку врсту поступка. У основном тексту дата су решења постављених питања онако како она проистичу на основу нашег права, док је у примедбама, на више места, указано и на решења тих питања у другим карактеристичним правима. При томе су решења у нашем праву дата с обзиром на наше национално законодавство које сад имамо у потпуности, а уколико за поједина питања постоје решења и у међународним уговорима вишестраним или билатералним изложена су и та решења, јер се она у текућој пракси, ако већ постоје, чешће примењују од оних у нашем националном законодавству о истим питањима. То је било и потребно учинити да би корисници ове књиге имали целину нашег националног важећег система о грађанском поступку за случајеве са страним елементом, а у присуству смо управо и општепознатих и деценијама широко примењиваних Хашких конвенција о овој материји.

У поглављу о парничном поступку са страним елементом карактеристично питање, а и питање као проблем који се поставља у свим осталим поступцима, је питање надлежности. При томе су најпре изложена нека општа питања у вези са самим појмом ове надлежности и са њим односом са општом надлежношћу у парничном поступку кад он није праћен страним елементом, са указивањем на заједничности свих облика парничног поступка, што се чини и код појединих случајева ове надлежности, и то можда у нешто ширем обиму ако би се пошло од претпоставке да корисници ове књиге треба већ да познају систем и материју Грађанског судског поступка као научне и наставне дисциплине. При томе, сходно циљу да у основи буде изложен наш национални систем Међународног приватног права, аутор у овом поглављу, аналогно позитивном праву излаже поједине групе случајева надлежности, указујући на многе компликације које животна пракса овде доноси, а посебно у вези с тим да се, у крајњој линији, обезбеди признање и извршавање пресуда наших судова у страним државама ако то буде било потребно, а што је иначе чест случај. Тако се, при излагању надлежности у парничном поступку пошло од опште прихваћене поделе на општи и посебне парничне поступке, и дата су посебно подробно образложена решења за поједине случајеве ових облика парничног поступка. Код општег парничног поступка питање надлежности је систематизовано у три групе случајева, који су карактеристични у овој материји. То су: диспозитивна надлежност у споровима из уговора са страним елементом (где су свакако најважнији случајеви надлежности према домицилу односно седишту туженика и према месту закључења уговора), факултативна надлежност у споровима из вануговорних односа са страним елементом (где је најважнији случај надлежности суда према месту настанка штете) и искључива надлежност у стварно-правним споровима на домаћим бродовима и ваздухопловима, на некретнинама, у споровима о индустријској својини и у споровима са лицима која уживају судски имунитет. Код посебних парничних поступака, опет у складу са нашим позитивно-правним решењима, изложене су следеће категорије поступака; надлежност у брачним споровима са страним елементом,

надлежност у споровима о утврђивању или оспоравању очинства одн. материнства, надлежност у споровима из односа између родитеља и деце, надлежност у споровима о законском издржавању брачних другова и сродника, надлежност у споровима из менице и чека, као и реторзиона надлежност, разуме се увек у парничном поступку и споровима са страним елементом.

Поглавље о парничном поступку обухвата обраду још две групе питања: покретање парничног поступка са страним елементом са процесно-правним положајем странаца и доказивање у оваквом поступку. Ту су, аналогно општој теорији и систематизацији Грађанског парничног поступка, изложене специфичности које се јављају у парничном поступку са страним елементом, опет са мало ширим указивањем на општу проблематику ових установа. Тако су код прве групе питања посебно разрађена, и то нарочито са становишта међународних уговора које је закључила наша земља (а они су, познато је, у овој материји релативно бројни), питања достављања писмена у иностранство и пријем писмена у поступку међународне правне помоћи, обавеза странаца да обезбеде парничне трошкове (*cautio iudicatum solvi*), сиромашко право странаца (бесплатна судска помоћ) и признање дејства раније започете парнице пред страним судом, док су код друге групе, која се односе на доказивање у парничном поступку, посебно разрађена опште позната проблематика доказа и доказног поступка, опет аналогно општој теорији доказа и доказивања у Грађанском поступку, што ће свакако олакшати корисницима ове књиге, а посебно студентима, да лакше разумеју и схвате ову проблематику која стоји у тако тесној вези са многим другим гранама права и правним дисциплинама, што никад није сувишно наглашавати и подвлачити. Напротив — само повезивање проблематике Међународног приватног права са осталим гранама права чини ову разумљивијом и практично применљивијом, а то је данас један од задатака наше правне науке, ако се има у виду тако повећани међународни промет робе, новца, људи и идеја, у којем учествује и наша земља, посебно у ситуацији тако великог броја наших радника на привременом или већ трајном раду у иностранству, у ситуацији развијеног или тако жељеног туризма и у ситуацији потреба за повећањем промета робе и услуга са иностранством, посебно извоза.

Код ванпарничног поступка са страним елементом најважније је, ако не и једино питање, надлежности. Отуда је томе питању углавном посвећена друга глава која говори о надлежности у ванпарничном поступку са страним елементом за уређење личних стања и породичних односа, за уређење имовинских односа (посебно питање расподеле заоставштине) и за састављање, потврђивање и поништај јавних исправа. Уз то је, као и код парничног поступка, изложен и правни положај странаца у ванпарничном поступку. А све то и овде како са становишта нашег унутрашњег права тако и са становишта важећих међународних извора.

Трећа глава је посвећена извршном поступку са страним елементом и то у првом реду питању признања и извршења страних судских одлука од стране наших судова. Ту су изложени већ класичне и у већини земаља прихваћене претпоставке за признање и извршење страних судских одлука као на пример: неправилности у поступку, искључива надлежност домаћег суда, правоснажност одлука у домаћој земљи, повреда домаћег јавног поретка, узајамност, извршност стране судске одлуке. Све то са становишта нашег националног законодавства, и скромних облика међународног регулисања овог питања за поједине посебне случајеве. Овде је аутор, одступајући од начелног прилаза да у основном тексту излаже само наше домаће Међународно приватно право (на бази унутрашњих и међународних за нас важећих извора), изложио и основна питања признања и извршења наших домаћих судских одлука у другим земљама од стране страних судова, указујући само на главне системе који данас у свету постоје о овом питању. Ово је учињено, мислимо оправдано, да се корисницима књиге укаже на тесну повезаност нашег домаћег и страних система признања и извршења судских одлука других држава, нарочито у вези са условом узајамности који се свуда поставља.

На крају књиге указано је на основне проблеме који се постављају у вези са поступком принудног поравнања и стечаја са страним елементом.

Из свега изложеног види се да књига проф. Пака садржи целовиту и систематску обраду поступака — парничног, ванпарничног и извршног — са страним елементом као дела Међународног приватног права. Написана прегледно ова књига представља свакако део систематског уџбеника за предмет Међународно приватно право која ће бити од незаменљиве користи студентима, иако не и само њима, управо у време када се почиње спроводити у живот наш нови закон о овој материји, први у нашој историји, на којем треба да се образују генерације правника што ће омогућити и ова књига јер је она, као што је већ речено, заснована првенствено на том нашем новом унутрашњем праву.

др Борислав Т. Благојевић

Тибор Варади: МЕЂУНАРОДНО ПРИВАТНО ПРАВО, Нови Сад, Форум, 1983, стр. 396.

Материја Међународног приватног права у нашој земљи добила је недавно први пут своје целовито законско регулисање. Тиме је и наша земља ушла у круг данас већ не тако малог броја земаља које имају позитивно-правни систем норми о регулисању правних односа са елементом иностраности, у првом реду колизионих норми. До тога је дошло не само из потребе да се употпуни наш правни систем, него и због све већег броја правних односа и правних послова у које ступају, одн. које заснивају наше радне организације и наши грађани, посебно они који се налазе, са својим породицама, на такозваном привременом раду у иностранству.

Све то је наметало потребу да се целовитост система правних односа са елементом иностраности не само боље познаје и више проучава у науци и настави, него и да се цела материја систематски обрађује, како би се што већи број наших правника, за време студија али можда још више после завршених студија, у пракси, оспособио за решавање оваквих односа који више нису реткост у животу наших људи и наших радних организација, већ дневна појава чије специфичности, а њих има доста, и у постављању и у решавању треба све више и све подробније познавати.

Ова књига проф. Тибор Варадија представља једну такву систематску обраду материје Међународног приватног права, коју он омеђује, у вези са различитим схватањима која постоје о предмету ове правне дисциплине, на три битна дела уобичајено названа *правни положај странаца, сукоб закона и сукоб јурисдикција*. При излагању појединих питања у целини овог рада проф. Варади се служи тзв. *case*-системом, тј. он увек најпре износи примере разматраног питања (узета из конкретне праксе или конструисане), па на основу њих поставља одн. разматра проблематику која се намеће, да би се затим дала решења као правила за решавање односне проблематике, а кроз њу и правила за решавање како на почетку постављених питања, тако и њима аналогних питања у вези са конкретним случајевима у пракси. То је један специфичан метод излагања ствари, посебно у материји Међународног приватног права. Овај рад проф. Варадија показује да он може бити прикладан и у нашој науци и нашој педагошкој пракси, па такав његов приступ материји може бити само поздрављен са уверењем да ће дати позитивне резултате.

С обзиром да се елемент иностраности може појављивати скоро код свих врста правних односа, проф. Варади у *Уводним разматрањима* најпре одређује која је врста односа са елементом иностраности управо

предмет Међународног приватног права. Прихватајући становиште да су то приватноправни односи, он најпре одређује шта се под тим појмом има разумети, а затим излаже појавне облике елемента иностраности код тих односа, а затим појаве тог елемента у савременом друштву, као и проблеме који се постављају у вези са појављивањем тога елемента, да нас тако честог и врло разноврсног. У вези с тим он разматра и питање начина регулисања приватноправних односа са елементом иностраности, указујући да су данас, а вероватно још дуго у будућности, колизиона правила најчешћи начин, као индиректан начин, за регулисање ових односа, показујући, мислимо реално, приличну скепсу у изградњи система светског униформног права, којим би на директан начин јединствено били регулисани приватноправни односи са елементом иностраности. Уз питање појма, предмета и назива Међународног приватног права, увек су посебно изложени извори овог права, у првом реду у нас, са указивањем на чењеницу да је наш правни систем последњих година обогаћен низом позитивних правила из ове области.

Пре излагања правила о регулисању појединих приватноправних односа са елементом иностраности и начинима заштите и остваривања ових односа, проф. Варади је изложио, у посебним одељцима, с једне стране опште установе међународног приватног права, а с друге стране историјски развој ове правне дисциплине. Опредељујући се за постојање општег дела при излагању Међународног приватног права, аутор у овом одељку анализира све оне установе које се више-мање могу појављивати код већине изражајних облика приватноправних односа са елементом иностраности. То су: колизионе норме, проблем квалификације, узвраћање и упућивање на даље право (*renvoi*), јавни поредак, изигравање закона (*fraus legis*), временски фактор, нејединствени правни поредак у међународном приватном праву, примена страног закона, реципроцитет и реторзија. Код сваке ове установе проф. Варади, поред претходног указивања на конкретне примере њиховог појављивања, излаже правни значај саме установе у данашњици, проблеме које свака од њих са собом повлачи и решења тих проблема, и то у првом реду са становишта нашег права, иако не пропушта да укаже и на разлике и сличности који постоје у другим правима када је потребно за разумевање саме установе и њених дејстава. А све је ово учињено на врло јасан и прегледан начин, који омогућује корисницима књиге да управо темељито сагледају све основне и заједничке установе Међународног приватног права, што је предуслов за брзо и сигурно разумевање и разрешавање конкретних приватноправних односа са елементом иностраности.

У посебном одељку је изложен историјски развој Међународног приватног права, посебно науке одн. идеја о овој грани права, с обзиром да је доктрина имала посебан значај и утицај на настанак и развој ове гране права, јер она кроз векове није била позитивноправно регулисана, нарочито кад је реч о колизионим нормама код сукоба закона, па и код сукоба јурисдикција. Тај историјски развој је, као што се то најчешће чини, указао на робовласничку Грчку и Рим, на распад Римског царства и рани феудализам, на школе статуса (италијанску, француску и холандско-фламанску), на буржоаске државе континенталне Европе и на англо-америчке концепције о Међународном приватном праву. Све то у мери која одговара једном универзитетском уџбенику, при чему је штета што није више места дато савременим концепцијама управо данашњег времена, које истина нису много оригиналне, али су изрази данашњице.

Највећи и најзначајнији одељак рукописа је посвећен одређивању меродавног права, оном што се обично назива посебним делом сукоба закона. То је у суштини излагање нашег и упоредног колизионног права за приватноправне односе, на шта се, у пракси, у највећем броју случајева и своди проблематика Међународног приватног права. На првом месту је изложена колизиона проблематика правне и пословне способности физичких лица и способности правних лица. Код првих је посебно указано на вековни, али исто толико и актуелни проблем држављанства и домицила, као тачака везивања, са приказом најновијих тенденција,

посебно у правцу давања значаја, месту правне радње код облигационих уговора. Код других су изложена два основна питања: тачка везивања за одређивање меродавног права и критеријуми одређивања правних лица. Свакако да би било интересантно да је овој проблематици правних лица дато више места.

Код односа из области Породичног права обрађене су само две групе питања: она која се односе на одређивање меродавног права за брачне односе и она која се односе на обавезе издржавања, кроз која ће питања студенти стећи слику о свој обимности и сложености ових односа. Код права за брачне односе обрађени су материјални услови за закључење брака, форма брака, дипломатско-конзуларни бракови, неважност брака, развод брака и дејство брака, и то све углавном са становишта нашег новог Закона, о међународном приватном праву из 1982. године. На сличан начин су обрађена и питања колизионог карактера која се тичу обавезе издржавања, у првом реду између родитеља и деце, али и између усвојилаца и усвојеника и између осталих сродника. Код питања меродавног права за наследноправне односе указано је посебно на две изворне концепције о одређивању меродавног права: јединственост или подељеност заоставштине с обзиром на састав заоставштине и на решења по нашем позитивном праву о колизионим нормама које се односе на законско наслеђивање и о оним које се односе на тестаментарно наслеђивање (форма тестаментa и способност за састављање тестаментa).

У делу о колизионим нормама за стварноправне односе изложено је и образложено битно разликовање колизионих норми за стварно право на непокретностима од оних на покретним стварима. При томе је посебна пажња посвећена колизионим нормама за стварно право на покретним стварима, где је правило *lex rei sitae* подложно низу алтернатива, посебно у вези са променом места налажења покретне ствари, ствари у транзиту и средства превоза, када долазе до примене специфичне тачке везивања, које данас имају велики практични значај. Са тог истог разлога је дато места и колизионим нормама о стварним правима на хартијама од вредности и из хартије од вредности.

Материји колизионих норми код облигационих односа посвећена је посебна пажња и с обзиром на њену сложеност и с обзиром на њену практичну важност. То се најпре тиче меродавног права за уговоре, где се као основна и примарна тачка везивања појављује аутономија воља, а затим низ суплеторних тачака везивања у одсуству аутономије воље (*lex loci contractus*, *lex loci solutionis*, домицил или седиште дужника и принцип најтежње повезаности одн. најближе везе), као и тачка везивања *locus regit actum* у погледу форме уговора. Овом у начелу излагању принципа и категорија додати су и критеријуми за одређивање меродавног права за поједине уговоре, посебно оне о купопродаји, о превозу, и о трансферу технологије. Нешто веће указивање на наша законска решења било би свакако корисно, као што је то учињено код одређивања меродавног права за меницу и чек. Зато је посебно подробно обрађено питање меродавног права за вануговорну одговорност, нарочито у вези са новим тенденцијама које су управљене на одступање од традиционалне тачке везивања *lex loci delicti commissi*. Тој појави, на бази праксе северно-америчких и енглеских судова, посвећена је посебна пажња, у склопу чега су и детаљно изложена правила колизионог карактера у Хашкој конвенцији о меродавном праву за друмске саобраћајне незгоде, коју је наша држава ратификовала.

Код приватноправних односа са елементом иностраности, по правилу као претходно питање поставља се питање права странаца да ступају у такве односе на територији сваке поједине државе, па и наше државе. То питање је општег карактера и обрађује се у низу правних дисциплина (у Уставном праву и Управном праву), па и у Међународном приватном праву, где постоје различите (у принципу троделне) могућности у погледу доступности појединих приватних права странцима. У том аспекту обрађена су посебно права странаца да ступају у породично-правне односе у СФРЈ, да наслеђују, да ступају у стварноправне односе, да стичу облигациона права, да заснивају радни однос, да ступају у

више облике привредне сарадње (право страних лица да улажу средства у домаће организације удруженог рада), као и право страних фирми на оснивање представништва у Југославији. Разуме се, с обзиром на карактер и циљ ове књиге, све то само у основним цртама, али довољно за сагледавање проблематике и решења која у нашем праву постоје.

Спорови у вези са приватноправним односима са елементом иностраности, могу се расправљати и пред нашим судовима, па било да се тај елемент иностраности јавља на страни субјекта правног односа — странке у поступку, било да се он јавља у вези са самим материјалним правом. Отуда и прво, на неки начин претходно питање надлежности наших судова да овакве спорове расправљају, дакле питање тзв. међународне надлежности. Том питању, и то само са становишта парничног поступка, посвећен је знатан део поглавља о сукобу јурисдикција, где је дато излагање нашег позитивног права, пошто је у питању једна материја јавног права коју свака држава самостално целовито регулише императивним нормама. А кад пред нашим судовима дође до вођења спорова са елементом иностраности, онда се постављају четири класична питања о вођењу таквог поступка: положај странаца у грађанском поступку (*cautio iudicatum solvi* и питање бесплатне судске помоћи), парнична способност странаца, питање литиспенденције и питање међународне правне помоћи. И најзад, питање признања и извршења страних судских одлука, до чега је дошла међународна сарадња у области заштите права, уз сва средства, организирајућег карактера, управљена да се у пуној мери заштите интереси нашег држављанина и наших правних лица када су она водила спорове пред страним судовима и била у тим споровима осуђена.

Последња два одељка обрађују питања која стоје у тесној вези са Међународним приватним правом. Прво се тиче међународне трговинске арбитраже, путем које се расправља знатан део спорова приватноправне, посебно привредне природе са елементом иностраности. Зато је тој установи и посвећен посебан одељак: појам и врста међународних трговинских арбитража, надлежности и поступак пред овим арбитражама, примена материјалног права, и признање, извршење и поништај страних арбитражних одлука. Све то како са становишта нашег унутрашњег права, тако и са становишта низа међународних аката, које је ратификовала наша држава, међу којима Европска конвенција о арбитражи и Њујоршка конвенција заузимају посебно значајно место. — Друго се тиче унутрашњег сукоба закона у нашој земљи, које је, као што је познато, и позитивноправно регулисано савезним законом. Иако је у питању једна материја искључиво унутрашњег карактера, она много личи, по постављању проблематике и по коришћењу заједничких или сличних тачака везивања на материју Међународног приватног права, па се може најбоље разумети и суштински разликовати ако се изложи управо како је учинио проф. Варади, тј. уз материју Међународног приватног права, како би се јасно разумело да је једна материја последица постојања више самосталних суверених држава, с друге, последица постојања сложеног састава појединих држава, посебно оних федералног карактера.

Уз сваки одељак дата је изабрана литература — домаћа и страна. у целини, књига проф. Варадија представља један систематски приказ материје Међународног приватног права. Написана је врло прегледно и омогућује да се разумеју и савладају проблеми ове правне дисциплине која у себи има много специфичности.

др Борислав Благојевић

Факултетска хроника

ИЗБОРИ РУКОВОДИЛАЦА ФАКУЛТЕТА И ФАКУЛТЕТСКИХ ТЕЛА И ОРГАНА У 1983. ГОДИНИ

I

На XII седници Савета Правног факултета у Београду у проширеном саставу од 20. јуна 1983. године, на предлог кандидационе комисије, за декана Факултета за школске 1983/84 и 1984/85. године именован је *др Владимир Јовановић*, редовни професор а за продекане *др Будимир Кошуткић*, ванредни професор и *др Светислав Таборши*, доцент, а на XIII седници од 3. октобра 1983. године за студента продекана за исти период именован је *Бранко Кртинић*, студент последипломских студија.

II

На XIII седници Савета Правног факултета у проширеном саставу за председавајућег Савета изабран је *Предраг Глигорић*, председник Комисије за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту Скупштине СР Србије.

На II Седници Савета Правног факултета у Београду од 3. октобра 1983. за председника Савета изабран је *др Миодраг Орлић*, ванредни професор.

III

На XXIV седници Наставно-научног већа Правног факултета у Београду од 24. октобра 1983. године за председника Већа изабран је *др Влајко Брајић*, редовни професор.

IV

На XII седници Савета Факултета од 14. децембра 1983. године за управника Одељења у Титовом Ужичу изабран је *др Љубиша Лазаревић*, редовни професор.

V

На IX седници Већа последипломских студија од 20. децембра 1983. године за председника Већа изабран је *др Слободан Перовић*, редовни професор.

VI

У току 1983. године изабрани су следећи шефови катедара:

1. *др Јелена Даниловић*, редовни професор за шефа Катедре за правну историју,

2. *др Мирослав Борђевић*, редовни професор, за шефа Катедре за кривичне науке,

3. *др Радослав Стојановић*, ванредни професор, за шефа Катедре за међународно право и међународне односе.

На основу раније извршених избора шефови осталих катедара су: редовни професор *др Војислав Симиовић* (Катедра за политичке науке), редовни професор *др Иван Максимовић* (Катедра за друштвено-економске науке), редовни професор *др Зоран Антонијевић* (Катедра за грађанско право), и редовни професор *др Мирослав Печулић* (Катедра за социјологију права).

VII

На XII седници Савета Факултета од 14. децембра 1983. године изабрани су:

1. редовни професор *др Марко Младеновић* за управника Института за правне и друштвене науке Правног факултета у Београду,
2. редовни професор *др Обрен Станковић*, за главног и одговорног уредника часописа „Анали Правног факултета у Београду”,
3. ванредни професор *др Радослав Стојановић*, за управника Центра за документацију и публикације Правног факултета.

VIII

На I седници Савета Правног факултета у Београду у проширеном саставу од 23. децембра 1983. године, на предлог Наставно-научног већа именовани су:

1. редовни професор *др Мирослав Борђевић*, за председника Наставни комисије,
2. редовни професор *др Љубица Кандић*, за председника Кадровске комисије,
3. редовни професор *др Радомир Буровић*, за председника Комисије за реформу,
4. редовни професор *др Мирослав Печујлић*, за председника Комисије за марксистичко образовање,
5. редовни професор *др Михаило Ахимовић*, за председника Комисије за студентске молбе и жалбе,
6. редовни професор *др Војислав Симовић*, за председника Комисије за одликовање и јавна признања,
7. редовни професор *др Зоран Антонијевић*, за председника Комисије за инвестиције,
8. редовни професор *др Живојин Алексић*, за председника Комисија за сарадњу са привредом и другим организацијама,
9. редовни професор *др Верољуб Рајовић*, за председника Комисије за материјална питања студената,
10. ванредни професор *др Југослав Станковић*, за председника Комисије за ванредне студије,
11. доцент *др Весна Ракић-Водинелић*, за председника Комисије за статут.

На допунским изборима одржаним 23. октобра 1983. године за председника Дисциплинске комисије изабран је редовни професор *др Милица Златић*.

ИЗБОРИ НАСТАВНИКА И САРАДНИКА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ У 1983. ГОДИНИ

Савет Правног факултета Универзитета у Београду у проширеном саставу на VIII седници од 10. јануара 1983. године на предлог Наставно-научног Већа факултета, изабрао је:

1. *Олгу Поповић*, асистента-приправника, поново за асистента-приправника за предмет Историја државе и права народа Југославије;
2. *мр Владимира Водинелића*, асистента, поново за асистента за предмет Грађанско право;
3. *Данила Басту*, асистента-истраживача за научног сарадника у Институту за правне и друштвене науке — Одељење за политичке науке Правног факултета Универзитета у Београду;
4. *др Весну Ракић*, асистента, за доцента за предмет Грађанско процесно право;
5. *Десанку Куртовић*, вишег предавача, поново за вишег предавача за предмет Енглески језик;
6. *др Павла Ристића*, ванредног професора, поново за ванредног професора за предмет Друштвено политички систем;

7. *мр Радмилу Васић*, асистента-приправника, за асистента за предмет Увод у право;

8. *др Душана Јаковљевића*, доцента, за ванредног професора за предмет Кривично право.

Савет Правног факултета Универзитета у Београду у проширеном саставу на X седници од 3. марта 1983. године на предлог Наставно-научног већа, изабрао је:

1. *др Владету Станковића*, доцента за ванредног професора за предмет Привредни систем Југославије;

2. *мр Зорана Миловановића*, асистента-приправника, за асистента за предмет Криминалистика;

3. *мр Зорана Томића*, асистента-приправника, за асистента за предмет Управно право;

4. *мр. Драгана Митровића*, асистента-приправника, за асистента за предмет Увод у право.

Савет Правног факултета Универзитета у Београду у проширеном саставу на XI седници од 31. маја 1983. године на предлог Наставно-научног већа, изабрао је:

1. *др Војина Димитријевића*, ванредног професора, за редовног професора за предмет Међународно јавно право и Међународни односи;

2. *др Милицу Златић*, ванредног професора, за редовног професора за предмет Кривично процесно право;

3. *др Миленка Крећу*, доцента, поново за доцента за предмет Међународно јавно право;

4. *др Боривоја Шундерића*, асистента, за доцента за предмет Радно право са Основама социјологије рада;

5. *Жику Бујуклића*, асистента-приправника, поново за асистента-приправника за предмет Римско право;

6. *мр Марију Драшкић*, асистента-приправника, за асистента за предмет Породично право са Основама Социјологије породице;

7. *мр Слободанку Недовић*, асистента-приправника, за асистента за предмет Социјална политика и социјални развој;

8. *др Емилију Вукадин*, асистента за доцента за предмет Економска политика Југославије и

9. *др Михаила Лукића* саветника РСУП-а у пензији и ванредног професора за редовног професора за предмет Правна медицина.

Савет Правног факултета Универзитета у Београду у проширеном саставу на XII седници од 20. јуна 1983. године на предлог Наставно-научног већа, изабрао је:

1. *мр Љиљану Радуловић*, асистента, поново за асистента за предмет Кривично право;

2. *др Драгољуба Атанацковића*, ванредног професора, за редовног професора за предмет Кривично право;

Савет Правног факултета Универзитета у Београду у проширеном саставу на XIII седници од 3. октобра 1983. године на предлог Наставно-научног већа, изабрао је:

1. *др Златију Букић-Вељовић*, ванредног професора, поново за ванредног професора за предмет Уставно право;

2. *др Драгутина Шошкића*, ванредног професора, поново за ванредног професора за предмет Политичка економија;

3. *др Загорку Јекић*, доцента, за ванредног професора за предмет Кривично процесно право;

4. *др Весну Бесаровић*, доцента, поново за доцента за предмет Организације удруженог рада и Ауторско право и право индустријске својине;

5. *мр Оливера Антића*, асистента, поново за асистента за предмет Наследно право;

6. *мр Драгољуба Поповића*, асистента, поново за асистента за предмет Општа историја државе и права;

7. *мр Оливеру Езић*, асистента-приправника за асистента за предмет Уставно право и

8. *мр Драгицу Вујадиновић-Милинковић*, асистента-приправника, за асистента за предмет Марксизам и савремено друштво.

Савет Правног факултета Универзитета у Београду у проширеном саставу на I седници од 21. децембра 1983. године на предлог Наставно-научног већа, изабрао је:

1. *др Стевана Врачара*, ванредног професора, за редовног професора за предмет Увод у Право и

2. *др Влајка Брајића*, ванредног професора, за редовног професора за предмет Радно право са Основама социологије рада.

ОДБРАЊЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ У 1983. ГОДИНИ

Душан Никוליш, стручни сарадник у Институту за међународну политику и привреду: „Политика САД према несврстаним земљама и земљама у развоју” — одбранио 23. 02. 1983.

Предраг Јовановић, асистент Правног факултета у Новом Саду: „Заснивање радног односа у условима друштвене овојине и самоуправљања” — одбранио 3. 02. 1983.

Stanko Nick, заменик начелника Управе за несврстаност: „Спорови међу несврстаним земљама и њихово решавање мирним путем” — одбранио 26. 02. 1983.

Маринко Учур, саветник и заменик директора СОУР-а: „Удружене пројектне организације у Ријеци” — одбранио 17. 03. 1983.

Славко Лукић, асистент Правног факултета у Титограду: „Принцип уставности у уставном систему СФРЈ” — одбранио 18. 03. 1983.

Мухамед Фофана, „Мирно решавање спорова на основу Повеле Организације афричког јединства” — одбранио 31. 05. 1983.

Угљеша Звекић, истраживач у Инст. за криминолошка и социолошка истраживања: „Професија судија” — одбранио 15. 06. 1983.

Мирослав Игњатовић, правник у „Југошпеду”: „Уговорна одговорност шпедитера у југословенском и упоредном праву” — одбранио 16. 06. 1983.

Оливер Антић, асистент Правног факултета у Београду: „Слобода завештања и нужни део” — одбранио 27. 06. 1983.

Драган Милков, асистент правног факултета у Новом Саду: „Појам управног акта” — одбранио 7. 06. 1983.

Предраг Скорупан, председник Комитета за привреду и финансије Скупштине општине Врачар: „Рад који се не сматра радним односом” — одбранио 30. 06. 1983.

Ковиљка Романић, члан Извршног савета Скупштине града: „Самоуправно интересно организовање — теорија и пракса” — одбранила 9. 09. 1983.

Млађен Костић, правни саветник у „Геоинституту” у Београду: „Основни елементи друштвене самозаштите у нашем самоуправном социјалистичком друштву” — одбранио 26. 09. 1983.

Милош Бабић, асистент Правног факултета у Титограду: „Крајња нужда у кривичном праву” — одбранио 14. 10. 1983.

Крунослав Шуто, млађи научни истраживач у Институту за јавне финансије у Загребу: „Могућност примјене и кориштења финансијског инструментаријума у политици запослености и запошљавања” — одбранио 25. 10. 1983.

Добривоје Којић, ген. директор „Србијатранспорт”: „Економско-финансијски положај јавног друмског саобраћаја у привреди Југославије” — одбранио 7. 11. 1983.

Станко Бејатовић, шеф правне, кадровске и опште службе у ГП „Тунелоградна”: „Јавна осуда — (настанак, системи и садашње стање, с нарочитим освртом на југословенско, кривично законодавство)” — одбранио 11. 11. 1983.

Мирослав Милошевић, асистент Правног факултета у Београду: „Римска земљишна својина у класичном и посткласичном праву” — одбранио 26. 12. 1983.

Миодраг Трифуновић, професор Више школе унутрашњих послова у Београду: „Основни елементи превенције криминалитета са посебним освртом на праксу наше земље” — одбранио 26. 12. 1983.

Богољуб Милосављевић, самостални саветник за питања друштвено-политичког система у Републичком заводу за јавну управу СР Србије: „Савремене тенденције у развоју међународног речног права” — одбранио 28. 12. 1983.

Миомир Пантовић, судија Суда удруженог рада у Београду: „Примена одредаба Закона о парничном поступку пред судовима удруженог рада” — одбранио 28. 12. 1983.

ОДБРАЊЕНЕ МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ У 1983. ГОДИНИ

Срба Божовић, асистент на Правном факултету у Титограду: „Функције буџета у социјалистичком самоуправном друштву” — одбранио 4. 01. 1983.

Драгор Хибер, асистент Правног факултета у Београду: „Престанак станарског права” — одбранио 5. 01. 1983.

Љиљана Асановић, асистент Правног факултета у Титограду: „Наследноправни положај усвојеника у позитивном праву СФРЈ” — одбранила 16. 02. 1983.

Вилотије Ранђеловић, референт на пословима стручног и општег образовања кадрова РТБ Бор: „Француска компанија и борски рудник до 1918 године” — одбранио 18. 02. 1983.

Владимир Таминчић, судија привредног суда у Панчеву: „Извршење на имовини основне организације удруженог рада”

Јасна Пас, правник у ЗОИЛ „Дунав”: „Осигурање нуклеарних ризика” — одбранила 9. 03. 1983. године.

Зорица Мршевић, асистент-истраживач у Институту за криминолошка и социолошка истраживања у Београду: „Главни претрес у југословенском кривичном поступку”

Владимир Ортакоски, правник у Републичком комитету за међународне односе у Скопљу: „Корени и фактори грађанског рата у Либану” — одбранио 28. 03. 1983.

Марко Миоч, правник у Царинарници-Копривница: „Експропријација у југословенском праву” — одбранио 31. 03. 1983.

Слободан Смљанић, судија Општинског суда у Шапцу: „Кривично дело угрожавања јавног саобраћаја услед омамљености” — одбранио 1. 04. 1983.

Драгана Кнежевић-Поповић, асистент Правног факултета у Сарајеву: „Порекло и домаћај правила „*Impossibilium nulla obligatio est*” у римском праву” — одбранила 1. 04. 1983.

Тихомир Тасић, незапослен: „Монетарна политика као фактор остваривања циљева економске политике” — одбранио 18. 05. 1983.

Жарко Лекић, руководилац финансија у Сложеној организацији удруженог рада „Титови рудници угља” у Тузли: „Равномјеран размјештај индустрије као услов бржег привредног развоја Југославије” — одбранио 19. 05. 1983.

Милош Милошевић, саветник у Центру за економику Заједнице здравствених организација СР Србије: „Самоуправно организовање удруженог рада у здравственој делатности” — одбранио 20. 05. 1983.

Биљана Буричин асистент Правног факултета у Титограду: „Утицај кривичне пресуде на парнични поступак” — одбранила 24. 05. 1983.

Марица Јерковић, координатор Групе за послове виших облика привредне сарадње с иностранством у Радној организацији „Развој”: „Трансфер и примјена иностране технологије у СФРЈ с посебним освртом на стројоградњу” — одбранила 27. 05. 1983.

Томислав Борђевић, потпуковник ЈНА на служби у Команди војнопоморске области у Сплиту: „Границе суверености обалне државе у светлу треће конференције о праву мора и подморја” — одбранио 27. 05. 1983.

Милан Поповић, асистент Правног факултета у Титограду: „Интересна и политичка артикулација југословенског друштва” — одбранио 30. 05. 1983.

Владимир Докић, руководилац радне заједнице „Електрокрајина”, Бања Лука: „СТИцање дохотка електропривредних организација учешћем у заједничком приходу са посебним освртом на електропривреду БиХ” — одбранио 1. 06. 1983.

Драган Вучковић, асистент Правног факултета у Титограду: „Однос основних економских и правних појмова” — одбранио 9. 06. 1983.

Живко Лазић, правник из Тополе: „Морал и право у самоуправном социјализму” — одбранио 13. 06. 1983.

Часлав Пејовић, асистент Правног факултета у Титограду: „Време укрцаја код уговора о превозу ствари бродом” — одбранио 13. 06. 1983.

Драган Росандић, незапослени правник: „Слободне царинске зоне са посебним освртом на зону у луци Бар” — одбранио 14. 06. 1983.

Светислав Вуковић, дипломирани правник „Хемпро”: „Инокосни пословодни орган организације удруженог рада” — одбранио 15. 06. 1983.

Владимир Михајловски, виши судски саветник у Управном одељењу Савезног суда: „Девизна контрола — правни аспекти” — одбранио 16. 06. 1983.

Слободан Сворцан, судија Општинског суда у Краљеву: „Предмет уговора” — одбранио 17. 06. 1983.

Маријта Максимовић, правник, ВП 1144 Бгд.: „Привремено запошљавање наших грађана у иностранству — проблеми и политика њиховог повратка” — одбранила 28. 06. 1983.

Зоран Жижих, незапослени правник: „Зеленашки уговори” — одбранио 28. 06. 1983.

Небојша Шаркић, судија IV општинског суда у Београду: „Заштита права радника пред судом удруженог рада” — одбранио 29. 06. 1983.

Душан Новаковић, судија Окружног суда у Београду: Уговор о трговинском посредовању у унутрашњем промету робе и услуга у праву СФРЈ” — одбранио 29. 06. 1983.

Љиљана Јовановић, незапослена: Узроци приближавања краљевине Југославије силама осовине за време владе Милана Стојадиновића” — одбранила 5. 07. 1983.

Петар Ножинић, секретар предузећа за Инжењеринг и пројектовања „Крагујевац” у Крагујевцу: „Саизвршилаштво” — одбранио 8. 07. 1983.

Благоје Јовановић, економиста и привредни руководилац у сложеној организацији лесовачке тестилне индустрије „Лескотекс”, Лесковац: „Утицај инструмената спољнотрговинске и девизне политике на услове привређивања у текстилној индустрији” — одбранио 17. 10. 1983.

Марија Савеска, асистент Правног факултета у Новом Саду: „Поступак у споровима мале вредности” — одбранила 19. 10. 1983.

Владислав Вељковић, самостални референт увоза у СОУР-у ФАП Фамос: „Улога и значај царина у југословенском фискалном систему” — одбранио 24. 10. 1983. године.

Радомир Милошевић, „Превоз путника и пртљага бродом” — одбранио 27. 10. 1983.

Неџад Башић, руководилац Радне заједнице „Ангропромет” у Нилу: „Право народа на самоопредељење и југословенски федерализам” — одбранио 18. 11. 1983.

Љубомир Зовко, асистент Правног факултета у Мостару: „Споразум Цветковић — Мачек и Херцеговина” — одбранио 24. 11. 1983.

Мелита Дундић, асистент Правног факултета у Новом Саду: „Појам права у савременој југословенској теорији права” — одбранила 6. 12. 1983.

Агнеш Картаг-Одри, асистент Правног факултета у Новом Саду: „Схватање појма права у делима Имре Сабоа” — одбранила 6. 12. 1983. године.

Јово Грегковић, незапослени политиколог: „Епиконтинентални појас” — одбранио 6. 12. 1983. године.

Нада Маровић, незапослени правник: „Етиологија малолетничке деликвенције” — одбранила 8. 12. 1983.

Милорад Ивовић, асистент Правног факултета у Титограду: „Обицај као извор права у правном систему СФРЈ са посебним освртом на право у Црној Гори” — одбранио 9. 12. 1983.

Владан Јолчић, асистент-истраживач у Институту за криминологику и социолошку истраживања у Београду: „Обим и структура криминалитета у СР Србији у периоду 1970-1979. године” — одбранио 23. 12. 1983.

Божидар Жунић, правник у Удруженој банци у Новом Саду: „Оцене доказа изведених пред парничним судом” — одбранио 26. 12. 1983.

Миленко Бановић, економиста у ЈАТ-у: „Институционални и правни оквири међународног удружења за ваздушни саобраћај (ИАТА)” — одбранио 29. 12. 1983.

Предраг Вукасовић, незапослени правник: „Еволуција појма суверености и проблем интервенције” — одбранио 29. 12. 1983.

НАГРАБЕНИ СТУДЕНТИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

За најбоље урађене темате поводом Дана Републике 29. новембра у школској 1982/83. година награђена је првом наградом у износу од 5.000 динара *Соња Ивошевић*, студент последипломских студија Правног факултета у Београду, за рад под насловом „Међусобни односи органа управе различитих друштвено-политичких заједница”; другом наградом од 3.000 динара награђен је *Бранко Кртинић*, студент IV године Правног факултета у Београду, за рад под насловом „Значај правноснажности пресуде у парничном поступку”.

За најбоље урађени темат поводом Дана студената Београдског универзитета 4. априла у школској 1982/83. години награђен је трећом наградом у износу од 3.000 динара *Слободан Томић*, студент треће године Правног факултета у Београду, за рад под насловом „Контрола оптужнице у кривичном поступку”.

За успех у студијама наградом у износу од Динара 5.000 као најбољи студент на Правном факултету Универзитета у Београду награђен је *Зоран Рупар*, са просечном оценом 9,20.

Наградом у износу од 2.000 динара за показани успех у школској 1982/83. години, поводом Дана Републике 29. Новембра награђени су студенти који су завршили годину са просечном оценом 9,00 до 10,00.

На првој години студија

1. Небојша Јовановић	10,00
2. Зоран Балиновац	10,00
3. Небојша Самарџић	9,85
4. Зоран Божић	9,85
5. Слободан Миловановић	9,85
6. Светислава Булајић	9,71
7. Славољуб Царић	9,71
8. Љубомир Велимир	9,71
9. Милан Павић	9,71
10. Нађа Бурбабић	9,42
11. Соња Вигњевић	9,42
12. Горан Матић	9,28

13. Драгослав Веченовић	9,28
14. Неџад Тошић	9,28
15. Маја Мирковић	9,28
16. Зоран Филиповић	9,28
17. Ана Раичевић	9,28
18. Горан Миленковић	9,14
19. Бисерка Љубисављевић	9,14
20. Драган Лукић	9,00
21. Милан Булатовић	9,00
22. Снежана Осећански	9,00
23. Милена Александрић	9,00

На другој години студија

1. Зоран Чичак	10,00
1. Ведрана Бекић	9,71
3. Дејан Кнежевић	9,71
4. Султан Фератовић	9,71
5. Ана Желчевић	9,57
6. Мирјана Неранчић	9,42
7. Марко Бурђевић	9,28
8. Милорад Савковић	9,14
9. Снежана Михајловић	9,00

На трећој години студија

1. Слађана Бојовић	9,00
2. Бранка Бојовић	9,00
3. Душица Вукашиновић	9,00
4. Горица Латинкић	9,00
5. Наталија Пљаковић	9,00
6. Лола Стаменковић	9,00

На четвртој години студија

1. Зоран Рупар	9,62
2. Гордана Милојковић	9,37
3. Јаковљевић Драгана	9,25
4. Ана Шарић	9,23
5. Хајрија Мүјовић	9,09

НАГРАЂЕНИ СТУДЕНТИ У ОДЕЉЕЊУ У ТИТОВОМ
УЖИЦУ

На првој години студија

1. Љиљана Панић	9,57
-----------------	------

На другој години студија

1. Верица Цвијовић	9,42
--------------------	------

РАД ОПШТЕГ СЕМИНАРА ЗА ЈАВНО ПРАВО И ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ
КАТЕДРЕ ЗА ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ У 1983. ГОДИНИ

Катедра за политичке науке је покренула прошле године иницијативу да се, после вишегодишње паузе, оживи рад Општег семинара. Непосредан повод да се учини корак у том правцу, био је интересантан разговор, који је у форми Општег семинара Катедре вођен 29. априла 1982. године, поводом излагања Јасминке Хасанбеговић на тему: Класификације савремених политичких система Габријела Амонда.

При избору тема настојао се обезбедити што шири круг учесника посебно млађих, и да оне, по могућности, својом интердисциплинарношћу или бар неким аспектом проблема, буду повезане са дисциплинама Катедре за политичке науке. Но, на овоме се није инсистирало, па је Општи семинар, можда се може рећи, и по темама и по учесницима, почео да прераста у Општи семинар нашег Факултета.

У току летњег семестра школске 1982/83. године разговарало се о дванаест питања за која су уводне реферате поднели:

23. фебруара др Весна Ракић-Водинелић: *Значај и природа разграничења чињеничног и правног питања*

2. марта др Дејан Поповић: *Антиинфлациона политика*

9. марта мр Јовица Тркуља: *Контраверзе око Марксове концепције отуђења*

16. марта Оливера Егић: *Проблеми одређивања природе Председништва СФРЈ*

23. марта мр Слободанка Недовић: *Однос феминистичког и радничког покрета*

30. марта мр Драган Митровић: *Однос државног и самоуправног права*

13. априла мр Драгица Вујадиновић-Милинковић: *Категорија тоталитета у дијалектичкој методи марксизма*

20. априла мр Радмила Павловић: *Појам права у теорији Борћа Тасића*

27. априла др Сима Аврамовић: *Подела на јавно и приватно у праву грчких полиса*

4. маја мр Зоран Томић: *Ко одговара за штету причињену приликом јавних манифестација?*

11. маја мр Драгор Хибер: *Право на стан*

20. маја мр Драгољуб Поповић: *Вануговорна одговорност за штету у упоредном праву*

У зимском семестру школске 1983/84. године учињен је покушај да се прошири круг носилаца уводних излагања. Тако је упућен позив свим пензионисаним професорима нашег Факултета и неким наставно-научним радницима са других правних факултета у нашој земљи да сарађују у овом облику рада. Разлози за ово су бројни. То је прилика за млађе наставно-научне раднике и студенте нашег Факултета да и непосредно, а не само преко радова и по чувењу, упознају професоре који су свој радни век и резултате свога рада уткали у углед наше Куће и прилика за све да на исти начин упознају посленике из других југословенских средина. То је, такође, могућност да се скормна међуфакултетска сарадња обогати и унапреди и још једна могућност да се сарадња са нашим професорима не прекида њиховим одласком у пензију.

Ипак, план рада из зимског семестра није остварен у целини због познатих ограничења електричне енергије, па ће то бити учињено у летњем семестру. Одржана су четири састанка:

16. новембра — академик др Радомир Д. Лукић: *Федерација као чинилац (дез) интеграције*

23. новембра — мр Михајло Дика, знанствени асистент Правног факултета у Загребу: *Концепција судског акта у материјалном смислу Радомира Лукића*

21. децембра — др Срђан Шаркић, доцент Правног факултета у Новом Саду: *Продор хеленистичког схватања о царској власти у римску државу периода домината*

28. децембра — разговор о књизи Хаима Перелмана „Право, морал и филозофија“ — уводна реч: Душан Бошковић, др Данило Баста и др Стеван Врачар

Даљи рад Општег семинара наставиће се у започетом правцу. Жеља је организатора да сарадњу и даље шири, да се уводним излагањима представе и радници из сродних научних институција, у почетку бар београдских.

Општи семинар Катедре за политичке науке се одржава средом од 18 часова у сали за седнице, према плану који се сачињава на почетку сваког семестра. Интегрални текст уводног излагања се доставља Библиотеци, а резиме заинтересованима, недељу дана пре одржавања семинара.

До сада је семинарима најчешће присуствовало око двадесет слушалаца, углавном сарадника и наставника. Организатор се нада да ће се временом, учвршћивањем Семинара као трајне институције нашег Факултета, повећати број заинтересованих — и наставника и студената.

Радам Општег семинара Катедре за политичке науке руководио је др Војислав Симовић, редовни професор. Њега је у случајевима спречености замењивао др Стеван Врачар, ванредни професор. Семинар на коме је уводно излагање имао мр Михајло Дика водио је др Боровоје Познић, редовни професор у пензији, за шта му и овом приликом захваљујемо. Послове секретара обављала је Јасминка Хасанбеговић, асистент-приправник.

Јасминка Хасанбеговић

ОТВОРЕНИ СТРУЧНИ САСТАНЦИ КАТЕДРЕ ЗА МЕЂУНАРОДНО ПРАВО И МЕЂУНАРОДНЕ ОДНОСЕ

Катедра за међународно право и међународне односе, одлучила је да у свој рад уведе одржавање отворених стручних састанака који би се одржавали једном месечно. Циљ ових састанака је да се путем размене мишљења о разним питањима праксе и теорије међународног права и међународних односа поттакну научна истраживања у овој области. Такав рад би несумњиво допринео и унапређивању наставе из ових дисциплина на Правном факултету у Београду. Ради тога, Катедра је одлучила да упути позив свим стручњацима из ове области који раде, било у научним институцијама или Савезном секретаријату за иностране послове и другим савезним и републичким органима, да узму учешћа у овим расправама. Упркос недостатку финансијских средстава, Катедра ће се трудити да нађе начина како би и стручњаци ван Београда могли бити позвани онда када би њихово учешће посебно било значајно у расправи.

У току зимског семестра школске 1983/84. године, одржана су три оваква састанка.

Први састанак је одржан 8. новембра 1983. г. на тему: *„Правни аспекти обарања јужнокорејског авиона над територијом СССР“*. Уводну реч о овој теми дао је др Богољуб Филиповић, адвокат и бивши делегат Југославије у Међународној агенцији цивилног ваздухопловства. Састанак је био врло добро посећен а дискусија је била врло жива, полемична и интересантна.

Други састанак је одржан 13. децембра исте године, на коме се расправљало о теми: *„Право на развој“*. Овом приликом, Катедра је замолила свог члана проф. др Момира Милојевића да припреми писмени материјал о нацрту Декларације о праву на развој сачињеном од стране Комисије УН за права човека. Катедра посебно изражава задовољство што јој се пружила прилика да у својству референта о овом питању позове и др Данила Турка, доцента Правног факултета у Љубљани, с обзиром да је он члан радне групе Комисије УН за израду овог Нацрта.

Трећи састанак је одржан 12. јануара 1984. г. и био је посвећен расправи на тему: *„Улога међународног права у међународним односима“*. Уводну реч у овој расправи дао је академик Радомир Лукић. Катедра је организовањем ове расправе желела да понови познату расправу о правној природи међународног права (која је објављена у „Југословенској ревији за међународно право“ бр. 3/55) одржаној пре тридесет година на овој Катедри, такође уз учешће професора Р. Лукића као уводничара. Овом приликом, позвани су сви живи учесници распра-

ве од пре тридесет година. Њихово учешће дало је неке свечане тонове овом, иначе, радном састанку. Дискусија је била жива и полемична. Она је показала да је развој међународног права у току последњих тридесет година унео и неке нове нагласке који су дошли до изражаја у овој расправи.

Досадашњи рад Отворених стручних састанака Катедре за међународно право и међународне односе, показао је да постоји интерес, како код других катедара на Правном факултету у Београду, тако и ван Факултета. Посебно треба истаћи стално учешће у расправи проф. др Дејана Јанче са Правног факултета у Новом Саду, као и групе студената последипломских студија међународног смера Правног факултета у Београду и Новом Саду.

Катедра ће настојати да у летњем семестру ове школске године одржава редовно ове састанке сваког месеца. План је већ направљен и прва следећа тема ће бити „Имунитет државе“, о којој ће се водити расправа почетком марта 1984. године.

др Радослав Стојановић

ДР АЛЕКСАНДАР БАЛТИЋ (1907—1983)

Тихо као што је и живео, у Београду је 17. августа 1983. године умро професор др Александар Балтић.

Др Александар Балтић је рођен 22. августа 1907. године у Београду. Гимназију је учио и завршио 1927. године у Београду. Од 1927. до 1931. године је студирао на Правном факултету у Београду, где је и дипломирао. Докторирао је 1938. године на Правном факултету у Београду са темом „*Општа теорија о појму јавног службеника*”.

Од 1932. године до ослобођења Београда 1944. године радио је у Генералној дирекцији и Дирекцији државних железница. Од 1944. до 1946. године радио је у Министарству правосуђа ДФЈ. Од 1946. до 1951. године је радио у Комитету за законодавство, а од 1951. до 1953. године у Савету за законодавство. Од 1953. до 1955. године радио је у Комитету за законодавство и изградњу народне власти Владе ФНРЈ у својству саветника.

Наставним радом се почео бавити 1948. године када је на Правном факултету у Београду изабран за хонорарног доцента за Административно право. Године 1955. изабран је за ванредног професора за Радно право, а 1960. за редовног професора, на Правном факултету у Београду. Избором за ванредног професора 1955. године престао је са радом у Комитету за законодавство Владе ФНРЈ. На Правном факултету у Београду радио све до пензионисања 1978. године.

Професор Балтић је дуго година радио у пракси на питањима службеничког права, социјалног осигурања и радног права, али исто тако се бавио и стручним и теоријским радом. Прве радове је објавио пре рата. Докторску дисертацију *Општи појам јавног службеника* објавио је 1939. године.

После ослобођења Београда др А. Балтић је био укључен у рад државних органа, па и у рад на припреми прописа, и то прво у области службеничког законодавства, а затим социјалног осигурања и радног права. Већ у првим послератним годинама јавио се *Коментаром Закона о државним службеницима* (1946) — са неколико издања — а касније и коментарима прописа из области радних односа. Сарађивао је у стручним часописима бавећи се актуелним, значајним и отвореним питањима радног права. Са почетком ангажовања у настави на Правном факултету у Београду почео је са радом на приручницима за студенте, да би затим и написао уџбеник Радног права који ће до данас остати највише коришћен уџбеник на правним факултетима у нашој земљи.

Поред теоријских и начелних питања професор Балтић је обрађивао и питања и проблеме практичног значаја и свакодневних потреба које иако од изузетног значаја, некада теоретичари сматрају недовољно значајним за обраду. Чињеница да је дуго времена провео у пракси учинила је да се и као професор бави теоријом везујући је за праксу. Углавном је узимао теме из праксе за теоријску обраду. То га је и одвлачило од чисто теоријских разматрања, мада је сматрао веома значајним сагледавање историје радног права и његових појединих института.

У овој прилици треба набројати неке најзначајније радове професора Балтића: *Преглед позитивних прописа радног права* ФНРЈ, Београд 1949; *Радно право ФНРЈ* (материјал за испите), Београд 1951; *Збирка прописа о радним односима*, Београд 1954. и 1956; *Основи радног права* (приручник), Београд 1955; *Уставно уређење, привредно и радно законодавство* (са др С. Поповићем и др П. Димитријевићем), Београд,

1954. (три издања); *Основи радног права Југославије* (уџбеник), Београд, 1958, 1961, 1963. и 1965. године; *Основи радног права са основним проблемима Социологије рада* (са професором др М. Деспотовићем), Београд, 1967, 1968, 1971, 1975, 1976, 1978, 1979. и 1981; *Радни односи у теорији и пракси*, Београд, 1962, и 1968. (предавања са продубљеног курса из Радног права на последипломским студијама).

Поред ових обимнијих радова професор Балтић је објавио и низ чланака и расправа. Најзначајније од њих ће мо овде такође хронолошки назначити: *Преглед развика нашег радног права*, „Архив за правне и друштвене науке”, бр. 2/51; *Однос радног права према другим гранама правног система*, „Архив за правне и друштвене науке”, бр. 4/52.; *Основни принципи радног права* (Реферат на I Конгресу удружења правника Југославије), Београд 1954; *Кодификација радног права*, „Социјална политика”, бр 9/1954; *Међународна организација рада*, „Југословенска ревија за међународно право”, бр 2/1954; *Радно право као регулатор положаја радничке класе*, „Рад”, јануар 1955; *Изградња радног законодавства*, „Наша стварност бр 1/1957; *Радни однос и право управљања*, „Архив за правне и друштвене науке”, бр. 2-3/1957; *Радни односи у условима самоуправљања*, „Међународна политика” бр. 215/1959; *Правна изградња самоуправних споразума и друштвених договора*, Економски институт, Загреб, 1971.; *Уставна начела у области међусобних радних односа у удруженом раду*, „Архив за правне и друштвене науке”, бр. 4/1973. Поред континуиране сарадње са „Архивом за правне и друштвене науке”, професор Балтић је такође објављивао своје радове о актуелним питањима радног права у „Аналима Правног факултета у Београду” (АПФ): „*Ново у радном праву Југославије* (АПФ, бр. 4/1961); *Неки конкретни предлози у вези одредаба у преднарту Устава* (АПФ, бр. 3-4/1962); *Даља изградња самоуправног радног законодавства* (АПФ, бр. 2/1968); *Савезно законодавство у области радних односа*, (АПФ, бр. 3-4/1973); *Одредбе из области рада и међусобних радних односа радника у удруженом раду у Нацрту устава СР Србије*, (АПФ, бр. 5/1973); *Радни односи и међусобни радни односи* (АПФ, бр. 5-6/1974). Као што се види, и ови наслови представљају својеврсну слику најактивнијих питања нашег радног права и начина на који се професор Балтић бавио радним правом. Професор Балтић се бавио и другим питањима радног права као нпр. дисциплиноском одговорношћу.

Из овог прегледа најзначајнијих радова јасно је да је професор Балтић кроз дуги временски период писао књиге и расправе неопходне за образовање студената, практичара и последипломаца и свих који су се бавили радним правом. Бројним радовима у области радног права и радних односа утицао је не само на образовање правника већ и на праксу и теорију. Остаје тек задатак да се оцени значај тог утицаја и значај рада професора Балтића.

Опште је познато да су генерације студената у Југославији училе из уџбеника професора Балтића. Највећи део истакнутијих стручњака у области радног права у Југославији развијао се под утицајем или под руководством професора Балтића. То важи и за оне који су докторирали у области радног права и радних односа, али исто тако и за наставнике радног права на универзитетима у Југославији.

Припадао је оним посленицима који су у току више од две деценије (скоро четврт века) остварили и демонстрирали посебну приврженост Факултету. Млађи се могу учити на његовом примеру. Поред непрекидног и вредног учешћа у настави и последипломским студијама, професор Балтић је учествовао у раду самоуправних органа а био је и продекан Факултета. Треба посебно подвући допринос професора Балтића у формирању и развијању последипломских студија из области радног права на Правном факултету у Београду.

Свако продубљено проучавање радног права и радних односа у Југославији неминовно захтева и проучавање радова професора Балтића. За његов укупан рад и допринос Правни факултет у Београду и његови ученици дугују му много.

др Милан Деспотовић и
др Влајко Брајић

САДРЖАЈ

ИЗВОРНИ ЧЛАНЦИ

<i>Аристид Теодоридес</i> , Својина и њени деривати у старом Египту	1003
<i>др Стеван Врачар</i> , О филозофији права — — — — —	1022
<i>др Боровоје Познић</i> , О признању и извршењу страних судских и арбитражних одлука — — — — —	1054

ПРИЛОЗИ

<i>др Иван Ромиштајн</i> , О неким етичким (моралним) понашањима возача и пјешака у цестовном промету — — — — —	1076
---	------

БЕЛЕШКЕ

<i>мр Оливера Егић</i> , <i>Јасминка Хасанбеговић</i> , <i>мр Драгољуб Поповић</i> и <i>мр Зоран Томић</i> , Први светски конгрес Међународног удружења за уставно право — — — — —	1090
<i>Жика Бујуклић</i> , Саветовање правних историчара правних факултета СФРЈ у Сплиту — — — — —	1099

ПРИКАЗИ

<i>Жељко Хорватић</i> , Избор казне у југословенском кривичном праву и судској пракси — <i>мр Борђе Лазин</i> — — — — —	1103
<i>Ернест Мандел</i> , Касни капитализам — <i>Александара Јовановић</i>	1106
<i>Вељко Мратовић</i> , <i>Никола Филиповић</i> , <i>Смиљко Сокол</i> , Уставно право и политичке институције — СФРЈ и компаративно — <i>др Ратко Марковић</i> — — — — —	1110
<i>Maurice Godelier</i> , Марксизам и антропологија — <i>мр Зорица Мршевић</i> — — — — —	1117
Друштвене основе југословенске политике несврстаности — <i>мр Милан Пауновић</i> — — — — —	1120
<i>Димитрије Продановић</i> , Централни извршни органи у скупштинском систему Швајцарске конфедерације и европских социјалистичких земаља — <i>Милан Јовановић</i> — — — — —	1123
<i>Анте Ромац</i> , Латинске правне изреке — <i>др Драгомир Стојчевић</i>	1126
<i>Милан Пак</i> , Међународно приватно право — парнични, ванпарнични и извршни поступак са страним елементом — <i>др Борислав Т. Благојевић</i> — — — — —	1129
<i>Тибор Варади</i> , Међународно приватно право — <i>др Борислав Т. Благојевић</i> — — — — —	1132

ФАКУЛТЕТСКА ХРОНИКА — — — — —	1136
-------------------------------	------

IN MEMORIAM

<i>др Милан Деспотовић</i> и <i>др Влајко Брајић</i> : <i>др Александар Балтић</i> — — — — —	1147
--	------

CONTENTS

ORIGINAL ARTICLES

<i>Aristide Theodorides</i> , Ownership and Interests in Property in Old Egyptian Law — — — — —	1003
<i>dr Stevan Vračar</i> , On Legal Philosophy — — — — —	1022
<i>dr Borivoje Poznić</i> , On Recognition and Enforcement of Foreign Judicial and Arbitral Decisions — — — — —	1054

SUPPLEMENTS

<i>dr Ivan Romštajn</i> , On Moral Behaviour of Drivers and Pedestrians in Road Traffic — — — — —	1076
---	------

NOTES

<i>mr Olivera Egić</i> , <i>Jasminka Hasanbegović</i> , <i>mr Dragoljub Popović</i> and <i>mr Zoran Tomić</i> , First World Congress of the International Association for Constitutional Law — — — — —	1090
<i>Žika Bujuklić</i> , Conference of Yugoslav Legal Historians in Split	1099

REVIEWS

<i>Željko Horvatić</i> , Selection of Punishment in Yugoslav Criminal Law and Judicial Practice — <i>mr Đorđe Lazin</i> — — — —	1103
<i>Ernest Mandel</i> , Spätkapitalismus — <i>Aleksandra Jovanović</i> — —	1106
<i>Veljko Mratović</i> , <i>Nikola Filipović</i> , <i>Smiljko Sokal</i> , Constitutional Law and Political Institutions in Yugoslav and Comparative Law — <i>dr Ratko Marković</i> — — — — —	1110
<i>Maurice Godelier</i> , Horizon, trajets marxistes en anthropologie — <i>mr Zorica Mršević</i> — — — — —	1117
Social Foundations of the Yugoslav Non-alignment Policy — <i>mr Milan Paunović</i> — — — — —	1120
<i>Dimitrije Prodanović</i> , Central Organs of Executive Power in Swiss Confederation and European Socialist Countries — <i>Milan Jovanović</i> — — — — —	1123
<i>Ante Romac</i> , Latin dicta — <i>dr Dragomir Stojčević</i> — — — —	1126
<i>Milan Pak</i> , Private International Law — Civil Procedure with Foreign Element — <i>dr Borislav T. Blagojević</i> — — — —	1129
<i>Tibor Varadi</i> , Private International Law — <i>dr Borislav T. Blagojević</i> — — — — —	1132

FACULTY CHRONICLE — — — — —	1136
-----------------------------	------

IN MEMORIAM

<i>dr Milan Despotović</i> and <i>dr Vlačjo Brajić</i> : <i>dr Aleksandar Baltić</i>	1147
--	------

TABLE DE MATIÈRES

ARTICLES

<i>Aristide Theodorides</i> , La propriété et ses démembrement en droit pharaonique — — — — — — — — — —	1103
<i>dr Stevan Vračar</i> , De la philosophie juridique — — — — —	1022
<i>dr Borivoje Poznić</i> , De la reconnaissance et de l'exécution des décisions juridiciaires et d'arbitrage étrangères — — — —	1054

CONTRIBUTIONS

<i>dr Ivan Romštajn</i> , Du comportement moral des conducteurs et des piétons dans la circulation routière — — — — —	1076
---	------

NOTES

<i>mr Olivera Egić, Jasminka Hasanbegović, mr Dragoljub Popović et mr Zoran Tomić</i> , Le premier congrès mondial de l'Association internationale du droit constitutionnel — — — — —	1090
<i>Žika Bujuklić</i> , La conférence consultative yougoslave des historiens du droit à Split — — — — — — — — — —	1099

COMPOTES RENDUS DES LIVRES

<i>Željko Horvatić</i> , Le choix de la peine en droit pénal et jurisprudence yougoslave — <i>mr Đorđe Lazin</i> — — — — —	1103
<i>Ernest Mandel</i> , Spätkapitalismus — <i>Aleksandra Jovanović</i> — —	1106
<i>Veljko Mratović, Nikola Filipović, Smiljko Sokol</i> , Le droit constitutionnel et les institutions politiques en droit yougoslave et droit comparé — <i>dr Raiko Marković</i> — — — — —	1110
<i>Maurice Godelier</i> , Horizon, trajets marxistes en anthropologie <i>mr Zorica Mršević</i> — — — — — — — — — —	1117
Les fondements sociaux de la politique yougoslave de non-alignement — <i>mr Milan Paunović</i> — — — — — — — — — —	1120
<i>Dimitrije Prodanović</i> , Organes centraux du pouvoir exécutif de la Confédération Helvétique et des pays socialistes européens — <i>Milan Jovanović</i> — — — — — — — — — —	1123
<i>Ante Romac</i> , Maximes juridiques latines — <i>dr Dragomir Stojčević</i>	1126
<i>Milan Pak</i> , Droit international privé — la procédure civile avec l'élément étranger — <i>dr Borislav T. Blagojević</i> — — — —	1129
<i>Tibor Varadi</i> , Droit international privé — <i>dr Borislav T. Blagojević</i> — — — — — — — — — — — — — —	1132

CHRONIQUE DE LA FACULTÉ — — — — — — — — — —	1136
---	------

IN MEMORIAM

<i>dr Milan Despotović et dr Vlatko Brajić</i> : <i>dr Aleksandar Baltić</i> —	1147
--	------

Уредништво „Анала” моли своје сараднике да рукописе достављају, придржавајући се следећих правила:

1. Све радове (чланке, прилоге, дискусије, приказе, судску праксу итд.) куцати на пуном папиру (не на пелиру) и то на једној страни, са проредом и са довољно белине са стране (27 редова на страни и 50 словних места у реду).

2. Уз рад намењен рубрики „чланци” истовремено доставити резиме највише до 25 редова, куцан на исти начин као што је предвиђено под тачком 1.

3. Уз сваки рад доставити следеће податке: тачну адресу, потпуне податке о звању, број жиро-рачуна, телефон на радном месту и у стану.

4. Сваки рад доставити потписан.

5. Прикази књига које су мање од 200 страна не треба да буду дужи од 8 куцаних страна. Прикази књига које су по обиму веће од 200 страна могу се сразмерно повећати и то за по једну куцану страну на сваких додатних 100 штампаних страна. Уколико је приказ књиге по природи аналитичан, редакција ће толерисати повећање обима приказа за 20%.

6. Фусноте треба куцати на крају рада (не испод текста на страни), такође са проредом и са довољно белине са стране, и то тако да нумерација фуснота иде од броја 1 па надаље за цео рад (не правити посебну нумерацију за поједина поглавља).

7. Цитирање треба да обухвати следеће податке и то следећим редом: аутор (прво име, па онда презиме), назив дела, место издања, година издања, број цитиране стране или тачке пасуса. ПРИМЕР: Живојин Перић, *Стварно право*, Београд, 1922, стр. 141; Raymond Saleilles, *De la déclaration de volonté*, Paris, 1929, str. 93.

8. За радове објављене у часописима, као и за прописе објављене у службеним гласилима, навести, после података о аутору и о раду, податке о: називу часописа (службеног гласила), броју и години издажења часописа (службеног гласила), броју цитиране стране. ПРИМЕР: Радомир Лукић, *Субјективни фактор и непосредна демократија*, „Анали Правног факултета у Београду”, бр. 2—3/1964, стр. 153; чл. 7. Закона о шумама СР Србије, „Службени гласник СРС”, бр. 19/1974.

9. За радове објављене у зборницима, енциклопедијама и сл. навести: име и презиме аутора, назив дела, назив зборника односно енциклопедије, име и презиме редактора (уколико је означено на зборнику), место издања, годину издања, број цитиране стране. ПРИМЕР: Божићар Јелчић, *Пораст и разлози пораста порезног оптерећења*, „Финанције и финансијско право”, ред. Божићар Јелчић и Владимир Срб, Осиејек, 1982, стр. 37; Владимир Капор, *Купопродаја*, п. 37, „Енциклопедија имовинског права и права удруженог рада”, том први, Београд, 1978, стр. 805.

10. Навођење судских одлука треба да садржи податке о врсти одлуке, суду, броју одлуке, датуму када је донесена и публикацији у којој је објављена, односно назначење да је коришћена из судске архиве. ПРИМЕР: Решење Уставног суда СР Србије III У бр. 82/72, од 31. маја 1972, „Зборник судске праксе”, бр. 7—8/1982, одл. бр. 29; пресуда Врховног суда СР Хрватске Гзз бр. 58/75, од 18. јуна 1975, „Збирка судских одлука”, књ. I, св. 4, одл. бр. 462.

11. Уколико се једно дело истог аутора цитира у више фуснота (које нису непосредно једна иза друге), после имена и презимена аутора други и сваки следећи пут употребити скраћеницу *op. cit.* Уколико се једно дело истог аутора цитира у фуснотама које непосредно следе једна за другом, после првог навођења потпуних података о аутору и о делу употребити скраћеницу *ibid.*

12. Сви библиографски подаци требало би у начелу да буду дати у фуснотама. Изузетно, пре свега при помињању неких законских одређби, то би се могло учинити и у самом тексту. ПРИМЕР: Из пореске основице је, као што предвиђа одредба чл. 3 Закона о порезу из дохотка организација удруженог рада СР Србије, искључен износ дела дохотка у висини 55% просечног месечног нето личног дохотка радника у привреди СР Србије исплаћеног у претходној години.

13. Пошто се часопис „Анали” штампа ћирилицом, црвеном оловком треба подвући речи или реченице које треба да буду штампане латиницом. Овај захтев односи се и на фусноте.

14. Речи и реченице које треба да буду штампане курсивом подвући црном или плавом оловком. Сви наслови цитираних радова треба да буду штампани курсивом.

15. Речи и реченице које треба да буду штампане латиницом и курсивом истовремено подвући и црвеном и црном (плавом) оловком. ПРИМЕР: Jan Tinbergen, *Does Self-management Approach the Optimum Order?*, „Yugoslav Workers Self-management”, ed. by M. J. Brockmeyer, Dordrecht, 1970.

16. Места која се желе истакнути штампају се искључиво курсивом, а не шпационирано (размакнутим словима). Због тога у рукопису ништа не треба куцати размакнутим словима.

17. Поднасловe највишег реда обележавати римским бројевима и куцати великим словима. Уже поднасловe обележавати арапским редним бројевима и куцати малим словима, а још уже словима азбуке и такође куцати малим словима. ПРИМЕР: III УТИЦАЈ ПОРЕСКЕ ПОЛИТИКЕ НА ПОНУДУ ЧИНИЛАЦА ПРОИЗВОДЊЕ; 1. Ефекти пореске политике на штедњу; (а) Ефекти пореске политике на штедњу становништва.

18. Умољавају се сарадници да после прекуцавања рукописа пажљиво прочитају текст и отклоне евентуалне дактилографске грешке.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду” у 1983. за целу годину износи:

1. За правна лица	Н. дин 600.—
2. За појединце	„ „ 400.—
3. За студенте (редовне и ванредне)	„ „ 150.—
4. За један примерак	„ „ 120.—

Претплата за иностранство износи н. д. 750.—

Претплату слати на рачун Правног факултета у Београду број
60803-740-030-4356

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар револуције 67, тел. 341-501